

Дандай Ысқақұлы

АДАМЗАТТЫҢ АЙТМАТОВЫ

Дандай Ысқақұлы



АДАМЗАТТЫҢ АЙТМАТОВЫ

Монография



Абай институтының
электрондық басылымдары

3-том

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Дандай ЫСҚАҚҰЛЫ

АДАМЗАТТЫҢ АЙТМАТОВЫ

Монография

Абай институтының
электрондық басылымдары

3-том

Алматы
Абай институты
2023

ӘОЖ 821.512.154.0 (035.3)

КБЖ 83.3 (5 Кир)

Ы 88

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Абай ғылыми-зерттеу институтының Ғылыми-редакциялық кеңесі
шешімімен ұсынылған
(№3 хаттама, 1 наурыз 2023 жыл)

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), С. Ашимханова, Қ. Әбдезұлы, Ө. Әбдиманұлы,
З. Бисенғали, Т. Есембеков, Б. Жақып, А. Жақсылықов,
Б. Жолдасбекова, Қ. Мәдібаева, З. Сейітжанов,
Ә. Тарақ, А. Темірболат, Д. Ысқақұлы

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор Қ. Әбдезұлы

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор Ж. Дәдебаев

Ы 88 **Ысқақұлы Д.**

Адамзаттың Айтматовы: монография / Д. Ысқақұлы; Жалпы редакциясын басқарған Ж. Дәдебаев; баспаға дайындағандар: Б. Даутова, Г. Ыбырайқызы, А. Кенжеқожаева. – Алматы: Абай институты, 2023. – 204 б.

ISBN 978-601-04-6230-4

Қырғыз жерінде өмірге келіп, өсіп-өніп, ержетіп, елін, түркі әлемін өлмес туындылары арқылы жер-жаһанға танытқан Шыңғыс Айтматовтың есімі Қазақстанда да кеңінен танымал. Ұлы жазушының шығармалары қазақ тіліне түгелге жуық аударылған. Шыңғыстың шығармаларына қырғыз халқының адами әлемі өзек болуымен бірге кең байтақ қазақ даласының рухы да жаныңды желпіп, есіп тұрады.

Кітапта, негізінен, қазақ әдебиетіндегі Ш. Айтматов айдыны қарастырылады. Сонымен бірге бүгінгі таңда ғаламдық ауқымда өріс алған жаһандану үдерісінің салдарынан туындап жатқан мәңгірттік, жалпы адам экологиясы, тіл мәселелерінің жалпыадамзаттық проблема ретінде көтеріліп, суреттелуінің қыр-сырларына назар аударылады. Кітап әдебиетін, ұлтын сүйген қалың оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 821.512.154.0(035.3)

КБЖ 83.3(5 Кир)

© Ысқақұлы Д., 2023

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2023

ISBN 978-601-04-6230-4

АЛАТАУДАН АСҚАҚТАҒАН АЙТМАТОВ

Әлем әдебиетіндегі алып тұлғалардың бірі, «Адамзаттың Айтматовы» атанған қырғыздың атақты жазушысы Шыңғыс Төрөқұлұлы Айтматов 1928 жылы желтоқсан айының 12-сі күні Қырғыз Республикасы Талас өңірінің Шекер ауылында белгілі қоғам, мемлекет қайраткері Төрөқұл Айтматовтың отбасында өмірге келген. Әкесі 1937 жылы жазықсыз жазалауға ұшыраған Шыңғыс әжесінің қолында тәрбиеленеді. Жастайынан «халық жауының» баласы атанып, жетімдіктің, жоқшылықтың зардабын көп тартады.

Сегізінші сыныптан соң Жамбыл (Луговой) зоотехникалық-мал дәрігерлік техникумын (1948), Қырғыз ауылшаруашылық институтын (1953), Мәскеудегі Жоғары Әдебиет курсы (1956-1958) бітірген. Жамбыл облысының Талас ауданындағы Қазақ зоотехникалық-малдәрігерлік ғылыми-зерттеу институтының эксперименттік фермасында зоотехник (1953-1956), «Литературный Киргизстан» журналының редакторы (1959-1960), «Правда» газетінің Қырғызстандағы тілшісі (1960-1965), Қырғызстан Кинематографистер одағының төрағасы (1965-1985), Қырғызстан Жазушылар Одағының төрағасы (1986-1988), «Иностранная литература» журналының бас редакторы (1988-1990), КСРО-ның, соңынан Ресейдің Люксембургтегі елшісі (1990-1994), 1994 жылдан Қырғызстанның Бельгия, Нидерландия, Люксембург елдеріндегі елшісі, ЮНЕСКО-дағы өкілі қызметтерін атқарды. Өмірінің соңғы жылдарында Қазақстандағы БТА-банк Директорлар кеңесінің мүшесі болды.

Жазушының тырнақалды туындысы «Әшім» 1952 жылы 24 жасында жарық көрді. Айтматовтың атын шығарып, атағын асырған – М. Әуезовтің алғы сөзімен «Новый мир» журналында жарияланған «Жәмила» (1958) повесі. «Оның «Жәмиласы» ХХ ғасыр әдебиетінде бір кездегі Шыңғысхан жорығындай тө-

тен оқиға болған еді» (Ө. Кекілбаев). Әр жылдарда жазылған «Аспалы көпір» (1956), «Бетпе-бет» (1957), «Шынарым менің, шырайлым менің» (1960), «Алғашқы ұстаз» (1962), «Құс жолы» (1963), «Қош бол, Гүлсары» (1967), «Ертегіден соң» (1970), «Ақ кеме» (1970), «Ерте қайтқан тырналар» (1975), «Боранды бекет» (1980), «Жанпида» (1986), «Кассандра таңбасы» (1995), «Құз басындағы аңшының зары» (1997, М. Шахановпен бірге), «Таулар құлағанда» (2007), т.б. шығармалары арқылы Ш. Айтматов қырғыз халқының ұлттық тыныс-тіршілігін, арман-аңсарларын, дүниетанымын адамзаттық философиямен ұштастыра бейнелеп, түркілік, одан қалды әлемдік әдебиеттің көркемдік көкжиегін кеңейте түсті. Сөйтіп, қырғыз Алатауынан жарқ етіп шыққан Шыңғыс Айтматов өзінің ұстазы Мұхтар Әуезовтермен бірге XX ғасырдағы әлемдік әдебиеттегі түркілік әдеби ренессансты әйгілеген тұтас бір дәуірді жасады. Шыңғыстың шығармалары әлемнің 100-ден астам тілдеріне, оның ішінде ағылшын, араб, француз, неміс, жапон, парсы, түрік тілдерімен бірге қазақшаға да түгелдей аударылған.

Шыңғыстың прозаның шағын жанрларында көрінген алғашқы шығармаларында адам жанының құпия сырлары шынайы суреттелсе, кейінгі кесек-кесек туындылары өмір қатпарларын тұтасымен қопарған роман жанрына қарай біржола ойысқандығын байқатады. Жазушының соңғы романдары қоғамдық өмірдің сан қырлы жақтарына үңіліп, оның ішкі сырларын ашуға ұмтылысымен, көтерген әлеуметтік мәселелерінің көкейкестілігімен, философиялық ой тереңдігімен, көркемдік қатпарларының қалыңдығымен ерекшеленеді. «Ақ кеме» шыққанда повестің негізгі идеясы, әлеуметтік астарлары, оны көркемдікпен бейнелеу құралдары жайлы болған қызу пікір алысулар бірнеше жылдарға созылды.

Оқырманының ойынан шыға білген Ш. Айтматовтың қаламынан туындаған әрбір шығармасының шығуы мәдени өмірде айтулы оқиға, әдеби құбылыс болды. Жазушы «Жәмила», «Шынарым менің, шырайлым менің», «Алғашқы мұғалім», «Ана – Жер-Ана» повестері енген «Тау мен дала хикаясы» үшін 1963

жылы 33 жасында сол кездегі ең жоғарғы марапат Лениндік сыйлықтың лауреаты атағын алды. Одан кейін «Қошбол, Гүлсары», «Ерте қайтқан тырнарлар», «Боранды бекет» үшін үш мәрте (1968, 1977, 1983) КСРО Мемлекеттік сыйлығының иегері атанды.

Ш. Айтматовтың бүкіл шығармашылығы мен өмір жолы қазақ топырағымен тікелей байланысты десек те болады. Жазушының туып-өскен жері қазақтың Жуалысымен қоныстас, ес білгенде, аулынан алғаш рет аттап шыққанда, көргені қазақ жері, қазақ ауылы болғандықтан да оның шығармаларында қазақ тақырыбы ерекше көрініс береді. Шыңғыстың қаламгер ретінде де, азамат ретінде де қалыптасуына қазақ жері, қазақ елі айтарлықтай әсер етті. Кейбір зерттеушілердің анықтауынша, Шыңғыс шығармаларындағы оқиғалардың 70 пайыздайы қазақ даласында өтеді екен.

Жазушының балалық шағында басталған қазақ елімен, жерімен байланыстары кейіннен шығармашылық, достық қарым-қатынастарға ауласты. Кезінде М. Әуезов пен Ш. Айтматовтың ағалы-інілі, достық сыйластығы жалғасып, З. Қабдолов, Қ. Нұрмаханов, Т. Ахтанов, Қ. Мұхамеджанов, С. Бердіқұлов, А. Сүлейменов, Ш. Мұртаза, М. Шаханов, Ә. Кекілбаев, Н. Оразалин сынды қазақ қаламгерлері Шыңғыспен туыстардай аралас-құралас болып кетті. Осындай шынайы достыққа негізделген шығармашылық қарым-қатынастардың барысында Ш. Айтматов пен қазақ қаламгерлері бірігіп жазған тамаша туындылар өмірге келді.

Шыңғыстың «Ана – Жер-Ана» туындысын Әзірбайжан Мәмбетов 1964 жылы М. Әуезов атындағы академиялық қазақ драма театрының сахнасына шығарды. Сахналық қойылымның бас режиссері Ә. Мәмбетовке, басты рөлдерді ойнаған Сәбира Майқанова мен Бикен Римоваға КСРО Мемлекеттік сыйлығы берілді. Ә. Мәмбетов «Ғасырдан да ұзақ күнді» 1983 жылы М. Әуезов атындағы қазақ драма театрында, 1984 жылы Мәскеудің Вахтангов атындағы орыс драма театрында қойды. Оның драматург Қ. Мұхамеджановпен бірігіп жазған «Көктөбедегі кездесу» атты спектаклі 1974 жылы академтеатрдың сахнасына шығып, ұзақ уақыт репертуардан түспеді.

Ғазиза Жұбанова «Боранды Едіге немесе Айтматов аңыз-

дары» атты опера жазды. Белгілі режиссер Ардақ Әмірқұлов Айтматовтың шығармасы бойынша «Қош бол, Гүлсары» атты көркем фильм түсірді (2008).

Екі елге кеңінен танымал қазақ ақыны Мұхтар Шахановпен ағалы-інідей болған ұзақ жылғы достығы барысында телавторлық «Күз басындағы аңшының зары» атты эсселер кітабы мен «Сократты еске алу түні немесе миғұла терісі үстіндегі сот» пьесасы өмірге келді. Пьеса қазақтың Ғ. Мүсірепов атындағы балалар мен жасөспірімдер театрында қойылды (1998). Айтматов екі ел арасындағы достық қарым-қатынастарды нығайтуға қосқан еңбегі үшін Қазақстан Республикасы Президентінің қаулысымен 1993 жылғы Бейбітшілік пен рухани татулық сыйлығының лауреаты атағын алды.

Қырғыздың аса көрнекті жазушысы, қоғам және мемлекет қайраткері, ойшыл-гуманист Шыңғыс Айтматов – Қырғыз Республикасының халық жазушысы (1968), Қырғыз Республикасы Ғылым Академиясының академигі (1974), Социалистік Еңбек Ері (1978), Қырғыз Республикасының Батыры (1997), сондай-ақ бірсыпыра Еуропа елдері Ғылым Академияларының құрметті мүшесі. Ол екі рет Ленин орденімен, Октябрь революциясы орденімен, екі рет Еңбек Қызыл Ту орденімен, Халықтар достығы орденімен, 1-дәрежелі «Манас» орденімен, «Дустлық» орденімен (Өзбекстан), түркі тілдес елдердің мәдениетінің дамуына қосқан үлесі үшін Түркия үкіметінің жоғары сыйлығымен, Крупская медалімен, Токиодағы Шығыс философиясы институтының «Әлемде бейбітшілік пен өркениет игілігі жолындағы мәдениет пен өнердің дамуына қосқан зор үлесі үшін» Құрмет медалімен, т.б. марапатталған.

Ол КСРО Мемлекеттік сыйлығының үш дүркін иегері, Қырғыз Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты. Әдеби қызметі үшін «Лотос», Халықаралық Дж. Неру, Италиядағы Мәдени бастамалардың Жерорта орталығының, Американың діни, экономикалық «Ар шақыруы» қорының, Рюккерт атындағы Бавария, А. Мень атындағы, В. Гюго атындағы мәдениет, руханият, т.б. құрметті сыйлықтарын алған.

Айтматов шығармашылықпен қоса қыруар қоғамдық жұмыстар атқарды. Бірнеше рет КСРО және Қырғыз Республикасы Жоғарғы Кеңестерінің депутаты, Қырғызстан Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі болып сайланды. Ол халықаралық интеллектуалдық қозғалыс «Ыстықкөл форумын» құрды; «Солдаттарға мәңгілік құрмет» қорының қамқоршысы, Орталық Азия халықтарының Ассамблеясының президенті болды.

Ш. Айтматов атындағы Алтын медаль және Халықаралық қор жұмыс істейді. 1993 жылы Бішкекте Халықаралық Айтматов академиясы құрылған. Түркияның Ел-Азық қаласында Шыңғыс Айтматов атындағы парк бар.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АЙТМАТОВ АЙДЫНЫ

Шыңғыс Айтматов! Осы бір есімнің төрткүл дүниені дүбірлетіп, аузына қаратып тұрғанына жарты ғасырдай уақыт болыпты. Қазақ пен қырғыз Алатауының бауырында өмірге келген жас Шыңғысты аумалы-төкпелі замандардың небір қиындықтары, соғыс кезіндегі қырғыз ауылының сұрғылт тұрмыс-тіршілігі тез есейтіп, қанаттандырып, әдебиет әлемінің биігіне қарай ұшырса, бұл күндері Айтматовтың атағы жер жаһанға мәшһүр. Түркі әлемі атақтары әлемге әйгілі ұлыларға кенде емес. Десек те ХХ ғасырда түркі топырағынан шығып, әлемдік әдебиет алыптарымен қатар тұрып, төріне шыққан Шыңғыс Айтматовтай ұлы жазушы жоқ десе де болғандай. Оны осындай биікке көтерген ең алдымен, қырғыздың киелі топырағы болса, содан кейін оның шығармаларында өрнек тапқан қазақтың даласы мен жиырмасыншы ғасырда түркі жұртынан шыққан тағы бір ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтің інісіне шығармашылық табыс тілеп берген ақ батасы дер едік.

«Халық жауының» баласы атану жас Шыңғыстың өмір жолында көптеген қиындықтар туғызады.

Бірінші, екінші кластарды Мәскеуде (бұл кезде әкесі Төреқұл Мәскеудегі жоғары партия мектебінде оқыған) бітірген (1936-1938) Шыңғыстың оқушылық жылдары негізінен Шекер ауылында өтеді. Балалық шағы сұрапыл соғыс жылдарында өткен Шыңғыс тылдағы ауылдың небір қиындықтарын басынан өткереді. Мектептегі оқуын қоя тұрып, он төрт жасында сельсоветтің секретары қызметін атқарады. 1945 жылы мектептің алтыншы сыныбын бітірген соң, Жамбылдағы зоотехникалық-малдәрігерлік техникумының бөліміне оқуға түседі. Техникумды үздік бітірген Шыңғысты Бішкектегі ауылшаруашылығы институтына емтихансыз қабылдайды. 1953 жылы Қырғыз ауыл-

шаруашылығы институтын үздік бітірген соң Қазақстанның Жамбыл облысында зоотехник болып қызмет атқарған. 1956-1958 жылдары Мәскеудегі Жоғары әдебиет курсында оқиды. Кейіннен «Литературный Киргизстан» журналының редакторы (1959-1960), «Правда» газетінің Қырғызстандағы меншікті тілшісі (1960-1965), Қырғызстан Киноматографистер одағының төрағасы (1965-1986), Қырғызстан Жазушылар одағының төрағасы, «Иностранная литература» журналының бас редакторы, КСРО-ның Люксембургтегі елшісі, 1994 жылдан 2008 жылдың наурызына дейін Қырғыз Республикасының Франция, Бельгия, Люксембург және Нидерландтағы төтенше және өкілетті елшісі қызметтерін атқарды.

Ш. Айтматов қоғамдық негізде Халықаралық Ыстықкөл форумының (1986), Орталық Азия халықтарының мәдениеті ассамблеясының (1995), Араб, түрік – руханият, мәдениет, экономика орталығының (1996) президенті қызметтерін атқарды. Жазушылығының үстіне қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтитын осыншама қыруар жұмыстарды тек қана Ш. Айтматовтай әлемдік ауқымдағы кең құлашты ұлы адам, азамат қана атқара алады.

Бақилыққа аттанарының сәл-ақ алдында Шыңғысты аса құрметтейтін қазақстандық інілері жазушыны республикадағы қаржы әлемі көшбасшыларының бірі «ТұранӘлем банк» акционерлік қоғамы директорлар кеңесінің тәуелсіз мүшесі етіп сайлаған еді...

Шыңғыс Айтматовтың қаламгерлік, қоғамдық қызметі көптеген атақтарымен марапатталған. Ол – Қырғыз ССР-інің әдебиет бойынша Токтағұл атындағы сыйлығының (1970), КСРО Мемлекеттік сыйлығының (1968, 1977, 1983), әдебиет бойынша Лениндік сыйлықтың (1963), «Этрурия» әдеби сыйлығының (Италия, 1980), Джавахарлал Неру атындағы халықаралық сыйлықтың (Индия, 1985), Әдебиет пен өнер бойынша сыйлықтың (Австрия, 1994), В. Гюго атындағы халықаралық сыйлықтың (Франция, 1995), А. Эйнштейн атындағы «Әлемдік ғылым, әдебиет пен өнердегі көрнекті табыстары үшін» үлкен алтын медальдың

(АҚШ, 1998), А. Мен атындағы «Халықтардың рухани және мәдени дамуы, ортақ еуропалық үйді құру істеріне көрнекті үлес қосқаны үшін» (1998) сыйлығының, Адамзат игілігіне аса көрнекті үлес қосқаны үшін «Қайта өрлеу дәуірінің алыптары» Алтын медалінің, тағы да басқа көптеген халықаралық сыйлықтардың иегері. Ең бастысы, ол – туған елінің ең жоғарғы «Қырғыз Республикасының Батыры» атағымен марапатталған. Кезінде КСРО-ның «Социалистік Еңбек Ері» (1978) атанды. Бірнеше дүркін КСРО Жоғарғы Советінің депутаты болып сайланды (1966-1991); КСРО Президенті және СОКП Орталық Комитеті Бас хатшысының кеңесшісі (1986-1990) болды. Қырғыз ССР Ғылым Академиясының (1974), Еуропаның ғылым, өнер мен әдебиет академиясының (Париж, 1980), Ғылым мен өнер бойынша Әлем Академиясының (Стокгольм, 1980), Халықаралық Калифорния ғылым, өнеркәсіп, білім және өнер академиясының (1995) академигі болып сайланды.

Ш. Айтматов шығармашылық жолын газеттерге мақала жазудан, аударма жасаудан бастаған. Тұңғыш әңгімесі «Әшім» 1952 жылы 24 жасында жарық көрген. Одан кейін «Аспалы көпір» (1956), «Бетпе-бет» (1957) әңгімелері жарияланады. Шыңғысты жазушы ретінде танытқан – «Жәмила» повесі.

«Жәмила» повесі тұңғыш рет 1958 жылы «Новый мир» журналының сегізінші санында орыс тілінде жарық көрді. Қырғызшасы сол жылы «Әуен» деген атпен «Ала-Тоо» журналының оныншы нөмірінде жарияланды. «Оны мен Мәскеуде оқып жүріп жаздым. Бәрін есте сақтап жаздым. Секретарь болып жүргенде көріп-біліп қалғаныммен жаздым. Елдің тағдыры. Мен өзімдікін орысшаға аудардым. Сөйттім де Мәскеуге «Новый мир» журналына жібердім. Өзім машинкаға бастым. Бірінші қырғызшасы, бір-екі айдан кейін орысшасы шықты. Қырғызстан Жазушылар одағында жиналыс болып: «Бұл нені жазып жатыр? Бұл ақымақты тоқтату керек. Соғыста қандай-қандай батырлар қалай жанын берді, қанын берді – осыларды көрсетуі керек еді. Бұл дезертирді герой етіп жазып отыр. Мұның ісін қарау керек! Көрсету керек!» – деп жатты. Ал анаусы «Новый мирге» шығып кетті. Мені сол

күтқарып кетті» (Шыңғыс Айтматов. Өмір мені ерте есейтті. «Адам Ата-Хауа Ана». – 2008. – №6. – маусым).

Бұл жерде «Жәмиланы» оқып шығып, әдебиет әлеміндегі жаңаша бір үн ретінде бағалаған М. Әуезов сол кездегі Одақ бойынша ең беделді әдеби журнал «Новый мирде» жариялауға оның редакторы Н. Твардовскийге жолдайды. Кейіннен Айтматов атының әлемдік даңқының шыға бастауына тікелей септігін тигізген Луи Арагонға осы шығарманы оқуға ұсынған да М. Әуезов болатын. Луи Арагон «Әлемдегі ең асыл махаббат» атты мақала жазып, Шыңғыстың атын батыс елдеріне кеңінен насихаттады. Жас жазушының повесіне деген ризашылық сезімін «Литературная газета» (23.X.1958) бетінде жариялаған мақаласында білдірді. Жас дарынды қолтығынан демеп, әдебиеттің ақбоз арғымағына мінгізіп, «жолың болсын!» деп ақ батасын беріп, әдебиеттің үлкен ақ айдынына шығарып салды.

М. Әуезов Шыңғыстың повесін әдебиеттегі жаңаша құбылыс санады: «Повесть Чингиза Айтматова психологична, естественна, изящна и проста. Она приятно правдивостью душевных состояний, тонко подмеченных и сдержанно, выразительно, даже порой коротко обрисованных... Это явление, новое на почве киргизской прозы, обнаруживает хорошую профессиональную культуру автора и, конечно, тонкое, верное знание жизни народа, характеров людей и условий их труда». Мұхтар Шыңғыстың болашағынан үлкен үміт күтеді: «Хочется думать, что Чингиза Айтматова и дальше будет сопровождать успех в жанре рассказа, новеллы, маленькой повести, чем, может быть, восполниться весьма существенный пробел художественной прозы наших художественных литератур...» Жазушы мақаласын: «От всей души желаю ему доброго пути!» – деп, ақ жол тілекпен аяқтаған.

Кейіннен Ш. Айтматовтың «Тау мен дала хикаялары» үшін Лениндік сыйлық алуына да тікелей М. Әуезовтің ықпал жасағаны белгілі. Лениндік сыйлықтар беру жөніндегі КСРО Мемлекеттік комитетінің Ш. Айтматовтың кандидатурасын талқылаған (06.04.1961) мәжілісінде «Сіздер авторды әлі жас, шығармасы шағын деп отырсыздар, бұл – үстірт, жаңсақтау пікір.

Ол осы шығармасының өзімен-ақ үлкен марапат-мәртебеге әбден лайық, келешегі бұдан да айдынды», – деп, өзінің беделді сөзін асқан жанашырлықпен, көрегенділікпен айтты.

Повестегі бүкіл оқиға 15 жасар кейіпкердің атынан баяндалады. Соғыс кезіндегі алыс ауылдың ауыр тіршілігін, қандай қиындықтар болмасын көтеріп, аңсаған арманы үшін күресе білген жаны нәзік, жүрегі таза, жаны сұлу, қарапайым жастардың бейнесі әлемдегі мың сан оқырманның ойынан шығып, сырласына айналды. «Оның «Жәмиласы» ХХ ғасыр әдебиетінде бір кездегі Шыңғыс хан жорығындай төтен оқиға болған еді» (Ә. Кекілбаев).

Өткен ғасырдың алпысыншы жылдарынан бастап шыға бастаған Ш. Айтматовтың әрбір кітабы әдеби өмірдің елеулі оқиғасына айналды. Оқырманын баурап алып жатқан шығармалары халықтың ықыласына бөленумен бірге сол кездегі ең жоғарғы әдеби сыйлықтарды да қанжығасына байлап жатты. «Жәмила», «Шынарым менің, шырайлым менің», «Алғашқы мұғалім», «Ана – Жер-Ана» повестері енген «Тау мен дала хикаялары» атты кітабы үшін Ш. Айтматов 1963 жылы Лениндік сыйлық алды. «Қош бол, Гүлсары» (1967), «Ерте қайтқан тырналар» (1975), «Боранды бекет» (1980) үшін үш мәрте КСРО Мемлекеттік сыйлығын иеленді. Жоғары мемлекеттік сыйлықты бір адамның қатарынан үш рет иеленуі бұрын-соңды кеңестік әдебиеттің тәжірибесінде болмаған жағдай еді.

Көркем шығармашылықтағы жолын әңгіме, повесть жазудан бастаған жазушы кейіннен роман жанрына қарай біржола ойысты. «Ақ кеме» (1970) повесінен кейін «Боранды бекет» (1980), «Жанпида» (1986), «Кассандра» танбасы» (1995), «Құз басындағы аңшының зары» (1997), «Таулар құлағанда» (2007) сияқты кесек-кесек туындылары әлемдік әдебиеттің тай қазанына құйылды. Жазушының соңғы романдары қоғамдық өмірдің сан қырлы қатпарларына үңіліп, оның ішкі сырларын ашуға ұмтылысымен, көтерген әлеуметтік мәселелерінің философиялық ой тереңдігімен ерекшеленеді. «Ақ кеме» шыққанда повестің негізгі әлеуметтік астарлары, оны көркемдікпен бейнелеу құралдары жайлы одақтық баспасөзде жүрген қызу пікіралысулардың бірнеше жылдарға созылғаны есімізде.

Жазушының бірсыпыра шығармалары бойынша кинофильмдер түсірілген. «Ана – Жер-Ана», «Көктөбедегі кездесу» (Қ. Мұхамеджановпен бірге), «Сократты еске алу түні немесе мифұла терісі үстіндегі сот» (М. Шахановпен бірге) спектакльдері Қазақстанның республикалық, облыстық театрларының тұрақты репертуарына айналды.

Шыңғыстың «Ана – Жер-Ана» туындысын Ә. Мәмбетов 1964 жылы М. Әуезов атындағы академиялық қазақ драма театрының сахнасына шығарды. Сахналық қойылым көрермендер көңілінен шығып, ұзақ уақыт бойы театр репертуарынан түспей қойды. Кейіннен «Ана – Жер-Ананы» сахналаған бас режиссер Әзірбайжан Мәмбетовке, басты рольдерді ойнаған Сәбира Майқанова мен Бикен Римоваға Мемлекеттік сыйлық берілді. Ш. Айтматовтың Қ. Мұхамеджановпен бірігіп жазған «Көктөбедегі кездесуі» 1974 жылы академтеатрдың сахнасына шықты. Ә. Мәмбетов «Ғасырдан да ұзақ күнді» 1983 жылы М. Әуезов атындағы қазақ драма театрында, 1984 жылы Мәскеудің Вахтангов атындағы орыс драма театрында қойды. Ғазиза Жұбанова «Боранды Едіге немесе Айтматов аңыздары» атты опера жазды. Белгілі режиссер Ардақ Әмірқұлов Айтматовтың шығармасы бойынша «Қош бол, Гүлсары» атты көркем фильм түсірді (2008). Бұл фильм Астанада өткен Еуразия кинофестивалінің бас жүлдесі гран-приді жеңіп алды. «Әлем-Арт» қоғамдық қоры мен БТА банкі бірлесіп жазушының өмірі мен шығармашылығына арналған Рауф Мамедовтің «Ғасырдан да ұзақ түн» атты деректі фильмін ұсынбақ ниетте.

Ш. Айтматовтың шығармалары әлем халықтары тілдерінің көпшілігіне аударылған. Қырғыз, орыс тілдерінде жазатын жазушының туындылары түгелдей дерлік қазақ тілінде жарық көрді. Көзі қарақты қазақ оқырманы да әлем таныған шынайы шығармалармен етене таныс.

Ш. Айтматовтың қазақ тілінде алғаш жарық көрген шығармалары «Жәмила» повесі («Лениншіл жас», 6-27.06.1959) мен «Бетпөбет» («Жұлдыз», 1959, №6). «Дүйсеннің мектебі», «Лениншіл жас» газетінің 1969 жылғы қаңтардың 3-інен 16-на дейінгі он

нөмірінде жарияланды. «Алғашқы мұғалім» (повестен үзінді) «Социалистік Қазақстан» газетінің сол жылғы 9 қыркүйектегі санында жарық көрді. Одан кейін «Құс жолы» повесі «Лениншіл жас» (10.06.1963) газеті мен «Жұлдыз» (1963, №6,7), «Қазақстан әйелдері» (1963, №7) журналдарында, «Ботагөз» повесі «Лениншіл жаста» (26,27,28,30.11; 1,3,4,5.12.1963) басылды. «Қызыл алма» әңгімесі Зейнолла Қабдоловтың аудармасымен «Жұлдыз» журналының 1964 жылғы үшінші нөмірінде, «Арманым Әселім», А. Нұрқатовтың тәржімәсімен «Лениншіл жаста» (26.09.1964) шықты. Міне, осылайша, Ш. Айтматовтың жаңадан шыққан әрбір шығармасы қазақ тіліне іле-шала аударылып, алдымен мерзімді баспасөз бетінде, соңынан жеке кітап болып, оқырмандарға жол тартып жатты.

Шыңғыстың «Тау мен дала хикаялары» (1964) қазақ тілінде кітап болып шыққанда кітапқа берілген аннотация қазақ әдебиетіне ақбоз ат мінген әдебиет айдынында ұзаққа шабатын арынды жазушының келіп кіргенін байқатты: «Ақбас Алатауды дүбірлете шыққан Шыңғыс шығармалары әлемді елең еткізді. Асқақ ән аспанға атылып, тәтті жыр жер бетін ұйыта қалды. Мөлдір махаббат, ақ тілек ана, қиыспас достық, тәтті татулық, терең толғау – бәрі-бәрі орын тапқан оның туындысынан. Қай дастанын оқи бастасаң да жылылық құшағына кіресің. Қызыға бересің, оқи түсесің, аяғына бір-ақ шыққаныңды өзін де білмей қаласың.

Өмірге үңіліп, тұңғыық түбінен маржан іле білген, жетеліге аталы сөз жеткізген зергердің күдіреті осылай болмақ. Шыңғыс толғауын бұл күнде шұғылалы шығыс та, менмен батыс та оқиды. Зар-зәбір естілген ащыға аһ ұрып күрсінсе, арманға жеткен адамдар қуана түседі. Осылай отырған оқушы Айтматовтың жақсылардың жақсысы, жүректілердің жүректісі екенін сезінеді. Авторға мың сан алғысын жолдайды. Міне, құрмет, міне, бақыт!

Ал қазақ оқырманы, кезек саған да тиді. Мынау сол асыл дүние. Ал да оқы! Қызыққа бат! Өс. Өрле. Қанаттан. Өзгелерге де айт, құр қалмасын. Асықсын, сусындасын.

Бұл – сенің бауырыңның, телқозыңның асыл шығармасы. Оған Әуезов өзінің аталы сөзін арнаған, әлемге паш еткен. Өнерлі перзент деп масаттана мақтаған. Оның шығармасы сол

ұлы Әуезовтің шығармаларымен қатар әр қазақ оқырманының төрінде тұруға лайық».

Одақтық үлкен әдебиетке ұстазы Мұхтардың ақ батасымен кірген Шыңғыс қазақ әдебиетіне осындай сән-салтанатпен кірді. Мен келемін, мен Шыңғыс Айтматовпын, шығармаларым «асыл дүние», оқы, сусында дегендей екпіндей, айқайлай келді. Тағы да мен бөтен емеспін, бауырыңмын, ұлы Әуезовтің жолын қуған шәкіртімін деп, қазақты өзіне жақын тарта келді.

Кейіннен өзі де ұлы жазушыға айналған Ш. Айтматов ұлы ұстазы М. Әуезовтің рухы алдында өмір бойы тағзым етумен болды. Оның: «Мұхтар Әуезов мен үшін алыстан мұнартқан әлдебір академиялық тұлға десем, әрине, ағат айтқаным: өзім көріп, өзім білгендер ішіндегі ең ұлы суреткер десем, мұным да жалпылама сөз. Мұхтар Әуезов – маған әкедей қамқор болған кісі.

Өз басым өзге елге сапарға шығып, өзге жұрттың табалдырығын аттай қалсам, әрқашан қасиет тұтып, өзіммен бірге қас-терлеп ала жүретін екі түрлі ұлттық асылым бар: бірі – «Манас», бірі – Мұхтар Әуезов.

Мен қазақтың ба, қырғыздың ба? Мұны білгісі келгендерге Манас жөнін, Мұхтар Әуезов жайын айтып беремін. Бұл екеуі – менің қандас халықтарымының мерейі: осы екеуіне иек артсам болғаны, жат жұрт арасында жалым күдірейіп шыға келеді», – деп, ағынан жарыла айтқан сөздері қазақ оқырмандарына кеңінен танымал.

Жазушы тағы бірде өзінің М. Әуезовпен қалай танысқандығын төмендегіше еске алады: «Студенттік кезде ол кісімен Мәскеуде көп жолықтым. Бір ғана өкінерім, бір жолы бір рет суретке түспепіз. Мәскеуде қонақүйге шақырып алып, отырып алып шай іштік. Мені баласындай көрді. Танысқанымыз да – керемет бір оқиға. Сонда совет әдебиеті, «крепостной идеологиядан» құтылуға әрекет қылып, (қазір есімнен шығып қалды) ол кезде атақты болған бір кісі бір атақты роман жазған. Оны қолдағандар да көп. Ал қарсы шыққандар – сол баяғы коммунистер. Үлкен бір залда отырмыз. Бізді де әдебиет институтының тыңдармандары деп шақырып тұрады. Орын жоқ, түре-

геп тұрамыз. Дискуссия жүріп жатыр. Бір кезде есік ашылды да, карасам Мұхтар Әуезов келіп тұр. Кірейін десе орын жоқ. Зал лық толы. Содан мен жанымда тұрған студент досыма: «Сен мына орынды ешкімге берме», – дедім де, өзім сыртқа шықтым. Мұхтар Әуезовке: «Ақсақал, сізге орын дайын, жүріңіз», – дедім. Ол кісі келіп отырды. Мен арғы жаққа барып, тұрып тұрдым. Дискуссияның арасында үзіліс болды. Содан Мұханның жанына келсем, «Сен, бала, кімсің?» – деді. Мен «Қырғызстаннан боламын, қырғызбын» десем, Мұхтар Әуезов: «Бәсе, айтам-ау, қайдан мені мұнда әкеліп отырғызды деп едім», – деді. Біздің таныстығымыз осыдан басталды. Кейін менің шығармаларымды оқығанда, ортамызда басқаша мәміле болды. Көп сөйлестік, көп жолықтық, көп ақылдастық. Жазушылық жайында да, өмір жайында да көп ақыл берді» (Қалыбай Ж. Жазушының соңғы сыр-сұхбаты // Адам ата – Хауа ана. – 2008. – №6). М. Әуезовпен осылайша басталған таныстық қазақтармен бұрыннан онсыз да аралас-құралас Шыңғысты одан сайын жақындастыра түсті.

Ш. Айтматов М. Әуезовтің шығармашылығы жайлы жылы пікірлерін мақалаларында, түрлі әдеби жиындардың биік мінберлерінен ұдайы білдіріп отырған. Ол идеялық себептермен жарық көрмей келген М. Әуезовтің «Қилы кезең» романына алғы сөз жазып, «Новый мир» (1972, №6) журналында жариялады. Оның ұстазы жайлы жазғандарының кейбіреулерін атап өтсек: «О рассказе М. Ауэзове «Лихая година» (Ч. Айтматов. Ранние журавли. Берлин. 1983, 355-360-беттер), «Выступления на заседании, посвященная 90-летию со дня рождения М. Ауэзова. Алма-Ата, 23 сентября 1987 г.» («Мухтар Ауэзов и современная литература». А., 1989, 23-28-беттер), «Слово об Ауэзове: Выступление во Дворце им. Ленина на торжественном собрании, посвященное 80-летию со дня рождения» («Мухтар Ауэзов – классик советской литературы». А., 1989, 29-36-беттер), «Внутреннее солнце поэта» («Известия», 6.2.1982), «Ответь себе» («Правда», 5.08.1967), «Слово об Ауэзове» («Простор», 1977, №12, 8-11-беттер), «Слово об учителе» («Казахстанская правда», 27.12.1967), «Предисловие к повести М. Ауэзове «Лихая година»

(«Новый мир», 1972, №6, 17-19-беттер), «Абай и Ауэзов: связь времен» («Мухтар Ауэзов: великий певец национального величия: Сборник материалов конференции, посвященная 100-летию М. Ауэзова, проведенной 4 июня 1997 г. в Париже. Париж-Алматы, 1998, 88-91-беттер), «Әуезов әлемді шарлап кетті» («Лениншіл жас», 23.09.1977), «Әуезов туралы сөз» («Қазақ әдебиеті», 30.09.1977), «Екі түрлі асылым бар» («Парасат», 1997, №8), «Ұлылар елдің ұстазы» («Алматы ақшамы», 26.09.1997), «Мұхтар Әуезов туралы» («Қазақстан пионері», 9.12.1967), «Түркі әлемі және Әуезов» («Түркі әлемі», 2007,12.1967), «Абайдың рухани інісі» («Абай», 14.11.2007), т.б.

Ш. Айтматовтың қазақ даласымен қарым-қатынасы балалық шақтан басталған. Оның туып-өскен жері Қазақстанның Жуалысымен шекаралас. Жазушының ес білгенде, ауылынан аттап шыққанда көргені – қазақ жері, қазақ ауылы. Бұл турасында Шыңғыс кейіннен «Екіншіден, өзің айтып отырғандай, менің шығармамда қазақ жері, қазақ халқы жиі көрініс табады. Оның барлығының себебі бар. Түлкібас пен біздің Көксай Шекер айылы ортасындағы аралықта Түркісіб теміржолы салынғанда, жиырмасыншы жылдардың басында бәрі Қазақстанның территориясымен келген. Сол жерде Маймақ деген станция бар. Сол Маймақ пен Түлкібастың ортасында тауды кесіп өтетін үлкен тунел бар. Жаяу-жалпы өтуге мүмкін емес. Менің үлкен атам Айтматов, оның баласы Төреқұл 15-16 жастағы бала екен Онда басқа кісілер де толып жатыр. Ол кезде техника жоқ, барлығы қолменен істелген. Осылар сол жерді тесіп, теміржолды салған. Соныменен теміржол біздің жерге келіп, қазіргі Жамбыл, Жамбылдан Луговой (қазіргі Т. Рысқұлов ауылы), Мерке, міне, сондай-сондай... Сондай бір қиыншылық заманда осы тунел арқылы келіп, Маймақ станциясынан поездан түсіп, ат, түйелерге жүк артып алып Шекерге кететін болған. Маймақ пен Шекердің ортасы жиырма бес шақырымдай... Әрине, заманында жаяу, арбамен, атпенен де жүргенбіз... Қазақстан территориясының мен үшін теңі жоқ қой. Қаншама студенттік күндерім өтті, кейін қанша жыл қызметте болдым...» (сонда) – деп, сағынышпен сары жылдарды еске алады.

Иә, жазушының балалық шағынан бастап, бүкіл саналы ғұмыры, шығармашылығы қазақ даласымен, елімен байланыста болған. Ауылдан ұзап шыққанда алғаш көргені қазақ жері болса, оның азамат ретінде де қалыптасып, жетілуіне қазақ жері әсер етті. Қазақ жері Шыңғыс үшін әлемге айқара ашылған есік болды.

Ал шығармашылық биігіне самғауына да қазақ М. Әуезовтің аялы алақаны, ақ батасы жол ашты дейміз. Сөйтіп, қазақтың қасиетті сары даласы ғарышқа зымырандар ғана ұшырып жатқан жоқ, сонымен бірге әлемдік әдебиеттің айдынына Мұхтардай қазақты, Шыңғыстай қырғызды да ұшырды. Туысқан екі халықтан шыққан Мұхтар мен Шыңғыстай ұлылар жиырмасыншы ғасырдағы әлемдік әдебиеттің биігіне шарықтап шықса, бұл күндері олар сол шырқау шың орбитасында мәңгілікке қалып қойды...

Сөйтіп, түркі әлемінен шыққан М. Әуезов пен оның ізімен жарқ етіп көрінген Ш. Айтматов XX ғасырдағы әлемдік әдебиет оқырмандарын әрбір шығармасымен елеңдетіп, ақ басты Алатаудың екі жағында жатқан тау мен дала хикаяларымен дүние оқырмандарын таныстырып жатты. Мұхтар мен Шыңғыстың қазақ пен қырғыздың, одан қалды түркілік тыныс-тіршіліктің өзгеше бір өрнек тапқан қыр-сырларын, философиясын жер-жаһанға паш еткен ұлы ерліктері кейінгі толқын өнерпаздарға өшпес өнеге болып қалды. М. Әуезов пен Ш. Айтматов түркі халықтарының әдебиетінде, одан қалды әлемдік мәдениетте түркілік әдеби ренессансты әйгілеген тұтас бір дәуірді жасады. Түркілік, әлемдік әдебиетті жаңа көкжиектерге бастаған екі ұлы суреткердің өнегесі бірінің інілері, бірінің ағалары, замандастары болып келетін Расул Ғамзатовтың, Мұстай Кәрімнің, Қайсын Құлиевтің, т.б. шығармашылықтарында барынша жарқырай көрінді.

Ш. Айтматовтың М. Әуезовпен басталған достық қарым-қатынастары кейін де жалғаса түсті. Қазақ жазушыларының біразы Шыңғыспен туыстарша араласты. Әсіресе З. Қабдолов, Қ. Нұрмаханов, Т. Ахтанов, Қ. Мұхамеджанов, С. Бердіқұлов, А. Сүлейменов, Ш. Мұртаза, М. Шаханов, Ә. Кекілбаев, Н. Оразалин сынды қаламгерлеріміздің Айтматовпен жақындығы

шығармашылық саласында ғана емес, шынайы адамгершілік тұрғысында да өрбіп, ол туысқан екі халықтың арасындағы достық қарым-қатынастардың нығая түсуіне қызмет етіп жатты.

Кейінгі толқын қазақ-қырғыз қаламгерлерінің ішінде М. Әуезов пен Ш. Айтматовтың шығармашылығы әсер етпегені, олардан үйренбегені кемде-кем шығар, сірә. Бұлардың қатарында қазақтың қабырғалы ақын-жазушылары Т. Ахтанов, Ә. Нұрпейісов, С. Бердіқұлов, С. Жүнісов, С. Мұратбеков, Ә. Тарази, Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, Қ. Жұмәділов, Қ. Ысқақов, О. Сәрсенбаев, Д. Исабеков, Ә. Сарай, М. Сқақбаев, О. Бөкеев, Т. Әбдіков, Д. Досжанов, Т. Нұрмағамбетов, Т. Молдағалиев, Қ. Мырзалиев, М. Мақатаев, тағы басқаларды көруге болады.

Шыңғыс та қазақ әдебиетінде болып жатқан жаңалықтарға көз қырын салып отырған. Мысалы, Ә. Кекілбаевтың алғашқы әңгімелерінің бірі «Ең бақытты күн» туралы одақтық «Вопросы киноискусства» атты кино сыны альманағында пікір білдіріпті. Б. Тоғысбаевтың «Простор» (1982, №3) журналында жарияланған «Аққу көлі» әңгімесіне «Байырғы дос – Бек Тоғысбаев» атты кіріспе мақаласын жазды. Сондай-ақ жазушылар Ш. Әлімбаев пен С. Санбаев (Сәт сапар! «Қазақ әдебиеті», 12.04.1969), Қ. Мұхамеджанов (Сирек ұшырасатын дарын. «Қазақ әдебиеті», 05.01.1979), Ә. Нұрпейісов («Қан мен тер», «Лениншіл жас», 14.04.1966), С. Мұқанов (Незабвенный образ. «Казахстанская правда», 20.04.1973), М. Шаханов (Ақын зердесі. «Мәдениет және тұрмыс», 1984, №11), Ж. Жабаев (Асқақ үнді алып ақын. «Егемен Қазақстан», 23.08.1996), Ш. Уәлиханов (Дара тұлға. «Білім және еңбек», 1985, №11), З. Қабдолов (Зейнолла Қабдолов туралы. «Тың өлкесі», 12.02.1964), Оқушыларға екі ауыз сөз («Жұлдыз», 1964, №3), т.б. жайлы лебіздер айтқан.

Ш. Айтматов қазақ қаламгерлерімен жақын достық қарым-қатынастарда болған. Тіпті Қ. Мұхамеджановқа арнаған бір мақаласын «Менің Қалтай досым» деп атапты. Оқысаңыз, Шыңғыс Қалтай досы туралы ағынан жарылыпты:

«Творчестволық достық дейтіннің өзі тағдырдың таңдап берер ғажап бір сыйы ғой. Қазақ драматургі Қалтай Мұхамеджанов

екеуміз көп жылдан бері осындай достық дәнекерімен жалғасқанбыз. Не жазып, не қойсам да оның зейін қойып оқып шығарына, зерделеп, бағасын береріне сенімім кәміл... Мен де өз тарапымнан оны хас шебер деп жоғары бағалаймын. Өйткені әдебиеттегі қияметтің қиын жанры драматургияның күрмеуі көп күрделілігін жан-тәніммен жақын сезінемін... бізде нағыз драматургтер тым аз, ал мен Қалтай Мұхамеджанов досымды сондай дегдарлар санатына қосамын» (Қалтай Мұхамеджанов. Алғы сөз. Таңдамалы. – А., 1989. – 5-бет).

Осындай шынайы достыққа негізделген шығармашылық қарым-қатынастардың барысында Ш. Айтматов пен қазақ қаламгерлерімен бірігіп жазған тамаша туындылар да өмірге келді. Ол драматург Қ. Мұхамеджановпен бірігіп «Көктөбедегі кездесуді» жазды. Екі елге кеңінен танымал қазақ ақыны М. Шахановпен ағалы-інідей болған ұзақ жылғы достығы барысында «Күз басындағы аңшының зары» атты эсселер кітабы мен «Сократты еске алу түні немесе миғұла терісі үстіндегі сот» пьесасы өмірге келді. Пьеса қазақтың Ғ. Мүсірепов атындағы балалар мен жасөспірімдер театрында қойылды (1998).

Екі халықтың арасындағы достық қарым-қатынастарды нығайта түскені үшін, мәдениеті мен әдебиетін дамытуға қосқан зор үлесі үшін Шыңғыс Айтматовқа Қазақстан Республикасының 1993 жылы Бейбітшілік пен рухани татулық сыйлығы берілген. Алатауды тел еміп, екі жағында қатар жатқан туысқан қос халыққа ортақ ұл Ш. Айтматов Алматы қаласының құрметті азаматы болатын.

Ш. Айтматовтың шығармаларын қазақ оқырмандары өткен ғасырдың алпысыншы жылдарынан бастап, іздеп жүріп оқыды. Шыңғыс сомдаған кейіпкерлер қырғыз сияқты әрбір қазақтың жүрегіне жол тауып, сырласына айналып жатты. Жазушының жаңадан шыққан әрбір кітабы қазақ әдеби өміріне серпіліс әкеліп, қоғамдық ой-пікір туғызды. Ш. Айтматовтың шығармашылығы жайлы, оның өзіндік өзгешеліктері, жаңалықтары хақында ой толғаған мақалалар баспасөз бетінде жиі көрінді. Оларды тізіп, атын атаудың өзі ұзақ уақытты алады. Сонда да болса,

қазақтың әдеби жұртшылығы, әдеби сыны Ш. Айтматовты қалай қабылдағанын байқау үшін қазақ баспасөзі беттеріне көз жүгірте өтейік: С. Жұмабеков (Алатау мен Айсберг феномені. «Алматы ақшамы», 11.12.1998, Адамзаттың Айтматовымен алты минут. «Алматы ақшамы», 27.09.2007), С. Ақсұнқарұлы (Ғасыр кардиограммасы. «Лениншіл жас», 7.12.1988), Х. Адибаев (Образ-идея и литературный процесс. «Простор», 1989, №7), С. Асанов (М. Әуезов пен Ш. Айтматовтың творчестволық байланысы жайлы. «Қазақ әдебиеті», 11.10.1974), Мұрат Әуезов. М. Ауэзов всегда спланивал. «Свобода слова», 19-25.06.2008), Т. Ахтанов (Шыншылдығы шыңға шығарған. 13.06.2008), Т. Әкімов (Көрегендік. «Қазақ әдебиеті», 9.12.1988), С. Әшімбаев (Жарқын жандар. «Қазақстан мұғалімі», 9.05.1963), К. Бейбытова (Казахстан в творческой судьбе Чингиза Айтматова. «Чингиз Айтматов и литература Казахстана», А., 2003), Т. Бекниязов (Айтматовтың көркемдік құбылысы. «Парасат пен парыз», А., 1998), Р. Бердібай (Ғибратнама. «Қазақ әдебиеті», 18.12.1997), С. Бердіқұлов (Құс жолы. «Лениншіл жас», 9.12.1988), Б. Бодаубай (Шыңғыс айтқан сыр. «Заман-Қазақстан», 13, 20, 27.01.1995), Ж. Дәдебаев (Әлемді таңқалдырған «Жәмила. Лениншіл жас», 20.09.1988), Ә. Дербісәлин (Ана туралы аңыз. «Мезгіл және қаламгер», А., 1968), Н. Джуанышбеков (Четыре матери Чингиза Айтматова. «Русский язык и литература в казахской школе», 1998, №6), С. Досанов (И дольше века длится жизнь. «Казахстанская правда», 11.12.1988), Т. Еңсегенұлы («Ақ кемең» әлемі. «Егемен Қазақстан», 17.09.2008), Қ. Ергөбеков (Тау мен даланы туыстырған. «Лениншіл жас», 21-26.06.1990), Ғ. Есім (Шыңғыс Айтматов. «Жыр жағасы», А., 2007), І. Жақанов (Шыңғыспен болған сұхбаттар. «Өркен», 27.04.1991), А. Кірібаева (Айтматов әлемі. «Қазақ әдебиеті», 18, 24.07.2008), Ә. Кекілбаев (Алаштың Айтматовы. «Жас алаш», 12.12.1998; Покоритель Вселенной. «Казахстанская правда», 14.06.2008; Феномен Чингиза Айтматова. «Казахстанская правда», 29.05.1999), А. Кемелбаева (Глас вопиющего в пустыне. «Абай», 1998, №4), М. Қозыбаев (Шығыстың Шыңғысы түркі әлемінің

жұлдызы! «Заман-Қазақстан», 26.05.1999), Қ. Мұхамеджанов (Писатель большого дарования. «Казахстанская правда», 12.12.1978; Дос жайлы сұхбат. «Қазақ әдебиеті», 9.12.1988; Шабаттың ақ желкені. «Социалистік Қазақстан», 12.12.1978), Ш. Мұртаза (Айғайлап айтқан сөз. «Егемен Қазақстан», 26.03.1999; Шыңғыс және шындық. «Социалистік Қазақстан», 11.12.1988), Ә. Нағыметов (Шыңғыс және шеберлік. «Қазақстан мұғалімі», 26.12.1968), Ә. Нұрпейісов (Адамзаттың Айтматовы еді. «Айқын», 12.06.2008; Слова прощания. «Казахстанская правда», 12.02.1987), Т. Нұрмағамбетов (Адам жанының үндері. «Қазақ әдебиеті», 12.12.2003), А. Нысаналин (Саңлақ суреткер. «Жетісу», 12.12.1978; Шыңғыс шыңы. «Қазақ әдебиеті», 9.12.1988), Н. Оразалин (Азияға айбын болған суреткер. «Қазақ әдебиеті», 21.05.1999), К. Смайылов (Әлем биігіндегі азамат. «Қазақ әдебиеті», 8.11.1991), Б. Тоғысбаев (Тау мен дала жыршысы. «Жетісу», 13.12.1988; Қырғыз перзенті – әлем әдебиетінің ақиығы. «Өркен», 10.12.1988), Т. Тоқбергенов (Шоң мұзарттан көз тартқан. «Қазақ әдебиеті», 16.10.1987), М. Шаханов (Душу свою храни. Вестник КазГНУ, серия филологическая, 2001, №2), т.б. Әрине, бұл тізімді әрі қарай жалғастыра беруге болады. Осы бір ұзақсонар тізімді келтіріп отырғандағы басты мақсатымыз – қазақ әдебиетінде Айтматовтың көркемдік әлемін тану саласында қыруар жұмыстардың атқарылып жатқандығына оқырманның көзін жеткізу. Осындай деректерге сүйене отырып, Шыңғыстың шығармашылығы жайлы айтылған сыни пікірлер қазіргі қазақ әдебиеттануындағы Айтматовтану ғылымына ұласты деп батыл айтааламыз. Демек, Айтматовтану тек қырғыз әдебиеті ғылымында ғана емес, қазақтарда да бар. Қазіргі қазақ Айтматовтану ғылымы теориялық жағынан тереңдеп, кең өрістерге шыға бастады.

А. Кәрібекова «Ш. Айтматовтың шығармашылық лабораториясы» бойынша кандидаттық диссертация қорғады. Тағы да бірнеше диссертациялық жұмыстар, монографиялық зерттеулер жазылуда.

Қазақ айтматовтанушыларының бағыт-бағдарын, жазушы шығармашылығына деген көзқарасын бір-екі мысалмен аңғарта кетсек.

Академик Зейнолла Қабдоловтың мына бір пікірі ыстық лебізге толы: «Шыңғыс туралы пікір қырғыздар арасында алақұла деп естиміз (сірә, өсек болар). Ал қазақтар арасында, әсіресе мына біздер, біздерге кейінірек келіп қосылғанмен, бізден де гөрі тонның ішкі бауындай жақындасып кеткен Қалжан Нұрмаханов (марқұм), Қалтай Мұхамеджанов, Шерхан Мұртаза тәрізді қазақтарда Шыңғысқа деген сүйіспеншілік, тіпті қырғыз қаламгерлерінен де гөрі асыра мақтан тұтатын от махаббат кеше қандай болса, бүгін де сондай тап-таза, мөп-мөлдір («Көзқарас», А., 1996, 242-бет).

Жазушы Тахауи Ахтанов Шыңғыс Айтматовты әдебиет әлеміндегі «Кәусар бұлаққа» теңепті: «Шынында да қазіргі топан өлең мен топан прозаның мол заманында Шыңғыс шығармасын оқысаң, шөл қандырмайтын жылымшы суды іше-іше ішің кепкен кезде қайнар бұлақтың мөлдір суына бас қойғандай мейірің қанады» (Т. Ахтанов. Көкейкесті. А., 1980, 171-бет). Тахауи Шыңғыстың шығармашылық болмысын, жаңалықтарын төмендегіше сипаттайды: «Айтматовтың қай дүниесін алсаң да ар жағында айтылмаған еш нәрсе қалмаған сияқты. Әрбір өмір құбылысын, драмалық қайшылықты түбіне дейін үнгіп, әбден ширатып, ширықтырып береді... Ол адам жанына микроскоппен үңілмейді. Оның кейіпкерлері екі ұдайлықты білмейтін, дүдәмалдан аулақ кесек, сом тұлғалар да, суреттейтіні үлкен жан күйзелісі, ірі отты сезімдердің қақтығысы... Ол өмірлік оқиғаларды арам майынан арылтып, драмалық өзегін тереңнен аршып алады да жеріне жеткізе ширықтырып бере біледі... Сонымен бірге жазушының жіті көзі, Абайша айтқанда, көңіл көзі қарапайым өмір құбылысының ар жағындағы өзге адам аңғармайтын терең сырын қапы жібермейді... Үлкен әлеуметтік проблема, азаматтық тақырыбы Айтматов шығармаларында бәсеңсіп көрген емес» (сонда, 174-175 беттер).

Ары қарайғы ойын: «Айтматов – қазір әлемге аян жазушы. Оның еңбектерін қай халық та қуана қарсы алады. Бірақ жазушы шығармасы алдымен өз халқына жақын. Өйткені ол – халықтың ішінен шыққан төл туындысы, бойдағы бары, абыройы. Қырғыз-

бен бірге Шыңғысқа қазақ та ортақ десем асырып айтқан болмаспын. Өйткені ағайынды екі ұлттың тірлігі, тағдыры, тұрмыс-салты ортақ, рухани болмысы, ендігі егіз. Шыңғыс кейіпкерлерінің ұлттық сипатын қазақ, қырғыз деп бөлу қиын» (сонда, 176-бет), – деп сабақтап, Ш. Айтматовты екі ел әдебиетіне ортақ жазушы деген пікірмен түйіндейді.

Т. Ахтановтың осыдан отыз жыл бұрын айтқан осы бір ойын өмірдің өзі дәлелдеп отыр. Жақсының жаттығы жоқ. Ш. Айтматовты да қазақ халқы өз перзентіндей көріп, құрметтейді. Өйткені Шыңғыстың шығармаларында мынау қырғыздікі, мынау қазақтікі дейтіндей, бөле-жаратын ештеңе жоқ, екеуі бірігіп, біртұтас адамзаттыққа ұласып кеткен. Жазушы туындыларының көпшілігінде оқиғалар далада, яғни қазақтың даласында өтеді, қырғыз жерінде болғанымен де оларда суреттелетін әлеуметтік орта, кейіпкерлердің ішкі жан-дүниесі жарқырай көрінген адамдық болмысы, арман-мұраттары, бәрі-бәрі қазақтың тұрмыс-тіршілігіндей көрініс тауып жатады.

Қырғыз жазушысының шығармаларын қазақ тіліне майын тамызып аударған Ш. Мұртаза мен Ш. Айтматовтың арасындағы шығармашылық достықтың тамыры тереңде жатыр. «Қазақ әдебиетінің классигі, жазушы, драматург, публицист Шерхан Мұртазаның Жамбыл облысы, Жуалы ауданы, Мыңбұлақ ауылында дүниеге келгені қалың оқырман қауымға жақсы белгілі деп ойлаймын. Географиялық кеңістікке көз салсақ, осы Мыңбұлақ ауылы мен Шыңғыс Айтматовтың балалық шағы өткен Шекер айылының арасы небары 30 шақырымдай ғана жер. Демек, екі жазушының да өскен ортасы, жұтқан ауасы, көзін ашқаннан көрген табиғаты бірдей. Бір-біріне жақын орналасқан қазақ ауылы мен қырғыз айылының адамдары бір-бірінің тілін жақсы түсінеді. Сонымен бірге салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі де ұқсас.

Қазақ әдебиетінің классигі Шерхан Мұртазаның қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматовтың шығармаларын соншалықты ыстық ықыласпен қабылдап, қазақ тілінің бояуымен шебер сөйлетуінің өзі де осынау тарихи туыстық пен бауырластықтан бастау алады. Шыңғыс Айтматов шығармаларын ол алғаш рет «Ботагөз» әңгі-

месін аударудан бастады. Содан кейін «Қош бол, Гүлсары», «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет» повестері мен «Боранды бекет», «Жанпида» романдарын тәржімалады. Сөз жүзінде қазақ, қырғыз халықтарының тілі ұқсас дегенімізбен, жазба тілі, әсіресе көркем әдеби тілі мүлде бөлек. Өйткені ауызекі тілде бір-бірін оңай түсінетін екі халықтың қарапайым өкілі кітап бетін ашқанда бір-бірінің тілін түсіне алмай қиналады. Бұл – әрине, әр тілдің өзінің көркемдік, танымдық ерекшеліктеріне байланысты дүние. Сондықтан да Шыңғыс Айтматов шығармаларын қазақтың көркем тілімен тәржімалау, олардағы тамаша табиғат суреттерімен, адам мінездерімен қатар өрілетін астарлы ой, терең толғаныстарды шынайы, таза қалпында жеткізу Шерхан Мұртаза секілді біртуар таланттардың ғана қолынан келеді.

Шындығында, Ш. Айтматов шығармаларын аударудың қаншалықты қиынға соққанын Шерхан Мұртазаның өзі бір сұхбатында былай деп атап өтеді: «Жанпиданы» орышадан қазақшалау бұл жолы маған біраз қиын соқты. Әсіресе Авдий тараулары: дінге, биік материяға байланысты толғамдар, ойлар, Иисус Христос пен Понтий Пилаттың айтысы... Оны аударудан бұрын тіпті «Библияға» («Інжілге»), оның Қадимше және Жәдидше (Ветхий и Новый заветы) өсиеттеріне тағы да үңілуге тура келді. Бұл кітап жөнінде де кейбір тоғышарлар арасында күңкіл-сүңкіл әңгімелер жүрді. Біздің тоғышарлар: ойбай, Айтматов біздің Мойынқұмды ондырмай жазыпты! – деді. – Облыс басшыларын сынап тастапты, – деді. Ал Орталықтағы тоғышарлар: Айтматовтың христиан әлемінде несі бар дегісі келді. Ал бүкіл дүние жүзі Айтматовтың жаңа романын сиясы кеппей жатып, қолдан-қолға қағып алып, өз тілдеріне аударуға асықты.

Шындығында, шынайы суреткердің шығармасын шынайы суреткер ғана өз деңгейінде көркем, шыншыл етіп аударалады. Мұндайда қазақ халқы «Зер қадірін зергер ғана біледі» дейді. Жалпы, Ш. Айтматов шығармаларында кең-байтақ қазақ даласының суреттері көп кездесетіні анық. Ал енді «Жанпида», «Боранды бекет» романдарының оқиғасы қазақ жерінде өтеді.

Кейіпкерлері де – қазақтар. Және солардың аузымен баяндалатын небір тамаша аңыз-әңгімелер де – біздің халқымыздың қазынасы. Алайда өзге тілде жазылған шығармадағы оқиғалар, кейіпкерлер, аңыз-әңгімелер қаншалықты таныс болған сайын аудармашыға соншалықты салмақ түсіретінін аңғару қиын емес. Себебі аудармашы өзіне жақсы таныс дүниенің барынша шынайы, көркемдік тұрғыдан өте биік деңгейде болғанын қалайды. Сондықтан да өзі жазып отырғандай күй кешіп, екі есе еңбек етеді. Тіршілік болған соң аударма ісінің мұнан да басқа қиыншылықтары жеткілікті. Бұл енді таза адамгершілік қарым-қатынас пен тұрмыс-тіршілікке байланысты жайттар. Бірақ осының өзінен-ақ аудармашының бұл іске қандай мақсатпен, қандай ниетпен кіріскенін аңғаруға болады. Бұл ретте Шерхан Мұртазаның өзі былай деп сыр шертеді: «Мен «Боранды бекетті» қазақшаға аударып жүргенде, мынадай бір сорақылау әңгіме болды. Сол кездегі Госкомиздаттың бастығы баспаның директорын қысады: «Буранный полустанокті» аударуға неге шарт жасастың? – деп. – Қалайда шартты бұз. Мұртазаевқа айт, басқа кітап аударсын!» – деп. Мұртазаев оған көне қоймайды. Ол кітап аударса ақша табу үшін аударып жүрген жоқ. Өзінің жазатын дүниесі жетеді. Аударса, Айтматовтың кітабын шын құлай сүйгендіктен, бар жан-тәнімен беріле аударады. Басқа кітап керек емес». «Міне, байқадыңыз ба, ол «Аударса, Айтматовтың кітабын шын құлай сүйгендіктен, бар жан-тәнімен аударады». «Мұны Шерхан Мұртазаның өзі айтқан. Әйтпесе, оның өзінің де кезек күтіп тұрған шығармалары аз емес еді ғой...» (Алма Шерханқызы. Шыңғыс пен Шерхан. «Егемен Қазақстан», 07.03. 2019).

Ш. Айтматов бақилыққа аттанарының сәл-ақ алдында Қазақстанда болып, онжылдығын атап өтіп жатқан Астананың құлпыра түскен келбетіне шын сүйсінген еді; Елбасының қабылдауында болып, болашақ жоспарлары жайлы ұзақ әңгімелескен еді; қазақ қаламгерлерімен қаумаласа көрісіп, шығармашылық ойлар бөліскен еді. Алда бірге атқарар талай-талай жоспарлар межеленген-ді. Жазмыш тағдыр олардың жүзеге асуын жазбапты.

Осыдан отыз жыл бұрын жазушы елуге толғанда, қазақтың жастар газеті («Лениншіл жас», 12.12.1978) «Адамзаттың Айтматовы» атаған, одан кейінгі дәуірде бүкіл түркі әлемінің әдебиет айдынындағы жарық жұлдызына, Шығыстың Шыңғысына, заманымыздың заңғар жазушысына айналған Шыңғыс Айтматов сексен жылдығына алты-ақ ай жетпей, жарқ етіп бұл өмірмен қош айтысқанда, суық хабар қазақ елін де теңселтіп кетті. Қазақ елін ғана емес, «Азияның айдынды төрі мен Алатаудың айбынды мұзарт шыңдары дір еткендей болды» (Н. Оразалин).

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев: «Барлық туысқан қырғыз халқына әлем әдебиетінің патриархы, қырғыз халқының бас ұлы, Қазақстанның үлкен досы, бүкіл түркі әлемінің мақтанышы Шыңғыс Төреқұлұлы Айтматовтың кенеттен қайтыс болуына байланысты терең сезіммен көңіл айтамын.

Аса дарынды жазушы планетарлық деңгейде ойлай білді, сол үшін ол «Адамзаттың Айтматовы» атанды. Әлемнің көптеген елінің оқушылары сөз зергерінің әрбір жаңа шығармасын үлкен тағатысздықпен күтуші еді, оның шығармаларынан үлкен рухани нәр мен өнегелік бағыт алатын.

Кенеттен келген ажал біздің ортамыздан ұлы тұлғаны алып кетті. Аса зор дарын, мызғымас бедел иесі жүрегінің соңғы дүрсіліне дейін адамдардың, гуманизм мұраттары мен адам-сүйгіштіктің игілігі үшін еңбек еттік» («Жалын», 2008, №7, 2-бет), – деген көңіл айтуын жолдады.

Ш. Айтматовтың қазасын бүкіл түркі жұрты, әдеби әлем аза тұтты. ЮНЕСКО-ның Бас директоры Коитиро Макуура: «XX ғасырдың белгілі әдебиет классигі өмірден өтті», – деп жазды. Ресей Федерациясының Президенті Дмитрий Медведев «XX ғасырдың аса көрнекті жазушысы, тамаша тағдыр мен зор творчестволық қуат иесі өмірден озды. Ізгіліктің, әділеттілік пен гуманизмнің мұраттарын қалыптастырған Шыңғыс Айтматовтың шығармалары сан түрлі ел мен ұрпақтың жүрегіне төте жол тапты. Оның өте бай әдеби мұрасы бүкіл әлемнің шын мәніндегі рухани байлығына айналды. Шыңғыс Айтматов енді біздің арамызда

жоқ, бірақ қалған уақыттың бәріне оның дана сөзі қалады және осы ұлы жазушы жайлы мазмұнды әрі жарқын сана сақталады», – деген пікірін білдірді.

Ұлы жазушы өмірден аттанарда көптеген мемлекет және қоғам қайраткерлері көңіл айтты. Олардың қатарында КСРО-ның бұрынғы Президенті М. Горбачев («Ол менің үлкен досым еді»), Украинаның Президенті В. Ющенко («Заманымыздың атақты тұлғасы, адам жанының нағыз білгірі Шыңғыс Айтматовтың жарқын бейнесі мен орасан зор дарыны оның замандастарының жадында сақталады әрі болашақ ұрпақ үшін жарқын үлгі ретінде қызмет етеді»), Әзірбайжан Республикасының Президенті Ильхам Әлиев («Шыңғыс Айтматовтың бүкіл өмірі мен қызметі, қайталанбас шығармашылығының өн бойы жоғары азаматтық, рухтық өнегелікпен өрнектелген»), Тәжікстанның Президенті Эмомали Рахманов («Әлем әдебиеті ауыр және орны толмас шығынға душар болды»), Өзбекстанның Президенті Ислам Кәрімов («Шындықты көркем бейнелермен айшықтайтын, біздің сезімдеріміз бен уайымдарымызға дара ой салатын Шыңғыс Айтматов өз шығармаларымен әлем әдебиетінің қазынасына үлкен үлес қосты»), Татарстанның Президенті Мінтемір Шәймиев («Шыңғыс Айтматов – бүкіл әлем мойындаған сөз зергері, нағыз гуманист. Мен үшін Шыңғыс Төрәкұлұлы ұлы жазушы әрі беделді қоғам қайраткері ретінде ғана емес, дана, нағыз дос әрі бауыр боп қалады. Ол әрбір шығармасында әділеттілікке деген сенімді бекітіп, адам бақыты үшін күресуге қабілетті жанқияр кейіпкерлерді дүниеге әкелді») бар, олар Ш. Айтматовты әлемдік әдебиеттегі аса ірі суреткер, ұлы гуманист, биік тұлға деп бағалады.

Қайғылы хабарды есіте салысымен-ақ Қазақстанның зиялы қауымы түгелге жуық ұлы жазушыны соңғы сапарға шығарып салу үшін Бішкекке жетті. Қаралы жиында қазақ елінің ресми делегациясын бастап барған Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы Қанат Саудабаевқа алғашқылардың қатарында сөз берілді. Ол: «Торқалы тойда қуанып бас қосатын, төс қағыстырып табысатын қырғыз-қазақ бүгін топырақты өлімде

бас қосып, бір-бірімізге салауат айтып тұрмыз. «Қырғыз-қазақ бір туған» деп, бабаларымыз жырлаған жырдың егіз жолындай, бір адамның екі қолындай бауырлас қырғыз халқының иығына түскен бүгінгі ауыр да азалы жүкті бірге көтеруге келіп тұрмыз. Ортақ қайғыға ортақ көңілімізді танытқалы келіп тұрмыз. Шыңғыс Төреқұлұлы қырғыздың ғана емес, қазақтың да мәдени-рухани әлемін жаңа, заңғар биікке көтерген, халықтарымыздың салт-дәстүрін әлемге танытуда ортақ перзенттік парыз атқарған аса көрнекті тұлға еді. Ұлы Әуезовтің назарына жастай ілігіп, қасиетті сөздің қастерлі байрағын көтерген, екі халыққа егіз ұл болып, салтанаты мен мархабатын қатар көтерген жан еді. Сөз өнерінің саңлағы, қызыл тілдің ардағы, мәдениетіміздің тарланы еді. Біз әлем әдебиетінің алыбы, шоң қаламгер, гуманист, талантты туындылары төрткүл дүниенің төрт бұрышына тегіс жеткен Шыңғыс ағаны мақтан етуші едік», – деп, ұлы жазушы туралы бүкіл қазақтың ортақ ой-пікірін жеткізді.

Ш. Айтматовпен ұзақ жылдар бойы ағалы-інілі болып, шығармашылық достықта жүрген қазақтың ақиық ақыны Мұхтар Шаханов сол бір азалы жиында тебіреніп, теңселе тұрып, жүрекжарды пікірін қыр ғып төкті. Онда мынадай жолдар бар:

«Сені өлді деп, кім айтады Шыңғыс аға, Шоң аға,
Әр шығармаң қайталанбас жеке, ұлы мұнара.
Жетінші рух түйсігінің жотасынан жағар от,
Сендей дос жоқ мен сорлыға, сенен жақын аға жоқ.
Көз жұмуың ұлғайтқанмен жүрегімнің жарасын,
Тынбай жалғай бересің сен ел мен елдің арасын.
Иә, екінші Манассың сен, Манаспен тең данасын,
Күнде рухпен, сөзбен емдеп, мәңгірттердің санасын
Және ана-табиғатпен тауып мәңгі жарасым,
Енді Алатаудан да зор Шыңғыс тау боп қаласың!»

(«Жалын», 2008, №7, 13-бет).

Ш. Айтматовтың қазасына байланысты қазақ баспасөзі түгелдей дерлік материалдар берді. Бас газет «Егемен Қазақстан» (13.06.2008) «Адамзат Айтматовынан айырылды» деген тақырыппен тұтас бір бетін арнады. Онда қазіргі қазақ әдебиетінің ақсақалдары мен қарасақалдары Шыңғыс жайлы ыстық

лебіздерін білдіріпті. Ш. Айтматов шығармаларын қазақ тіліне негізгі аударушылардың бірі Шерхан Мұртаза: «Шын дүниеде Шыңғыс енді Манас бабасымен табысқан шығар. Бұл Шыңғыс енді бұдан шамада 900 жыл бұрын жасаған Шыңғыспен де табысқан шығар. Ол жарты әлемді қылышпен жаулап алса, бұл Шыңғыс бүкіл әлемді қаламмен баурап алды. Рухтары мәңгі сөнбейтін алыптар екі дүниеде де жарқырайды», – деп, тебіренді.

Олжас Сүлейменов: «Қазақ табиғаты, далалықтар бейнесі Әуезовтен кейін барынша планеталық тұрғыда Айтматовтың романдарында көрінді... Шыңғыс Айтматов феномені туралы әлі көп айтылатын болады. Өзін Еуразияда мыңжылдықтар тоғысында танылуы кездейсоқ болмаған осынау тұлға қандай екенін оның бүкіл болмысын ой елегінен өткізіп, түсіну үшін уақыт қажет», – деп жазды.

Ш. Айтматов алғашқы әңгімелерінің біріне пікір айтқан Әбіш Кекілбаев: «...Шыңғыс Айтматов барда арқамыз жарға сүйеулі еді ғой. Алайда өзі ортамыздан кетсе де әлемдік әдебиет кеңістігінде Алатау баурайында тігілген тойлы ауылдай қақырайып, Айтматов әлемі қаз-қалпында тұр. Сағынсақ, соны аралап, мауқымызды басамыз. Дағдарсақ, кітабын ашып, ақ пейіл ұстазбен ақылдасамыз. Қан базардай қымқуыт біздің заманымызда адамзатқа, бір-біріне тонның ішкі бауындай жақын біздің халықтарға Айтматовтай данагөй берген тағдыр мен тарихқа тәубе дейік!» – деп, мазасызданған жүректерді сабырға шақырады.

Жазушылар Төлен Әбдіков пен Әлібек Асқаров: «Өкінбейтін жалғыз нәрсе – Шыңғыс Айтматов шығармаларының бізден кейін де талай-талай ұрпақтың жанына ізгілік шуағын төгіп, тазалық пен мейірімділіктің, елге, өнерге деген, адам баласына деген сүйіспеншіліктің өмірден өшіп кетпеуіне қорған болып, адамзатпен бірге жасайтындығы», – деп, тәубе етті.

Шыңғыстың ұзақ жылдар қасында жүрген, рухани інісі Мұхтар Шаханов Айтматов шығармаларында көркемдікпен көтерілген адамзат алдында тұрған ауқымды проблемаларды, оның ішінде мәңгүрттену мәселесінің барынша шынайы көрініс тапқандығын айта келіп: «Қырғыз топырағындағы Манастан

кейінгі ұлы тұлға Шыңғыс Айтматовтың сан миллион тілек-тестерінің рухын тасытып, бірен-саран қызғаншақтардың мінезін жасытатын дара ғұмыры – екінші ғұмыры басталды», – деп толғанды.

Академик Рымғали Нұрғали: «Сонда біз Айтматов арқылы күллі түркі жұрты үшін, бүкіл мұсылман әлемі үшін мақтанатынбыз», С. Абдрахманов: «Адамзат Айтматовынан айырылғанда ет жүректі әр адам қалай аһ ұрмасын, көкірегін күрсін қалай кернемесін?!» – деп, тебіренді.

Шыңғыстың тағы бір рухани інісі Нұрлан Оразалин: «Иә... Шыңғыс Айтматов есімі – бір ұлттың, бір халықтың, бір аймақтың, бір құрлықтың үрдіс-үлгісін танытар ұғымдармен шектелмей, ғасырмен, ғасырлармен безбенделер, жалпыхалықтық, жалпытүркілік, жалпыадамзаттық өлшеммен бағаланар мәңгілік биігіне көтерілген ұғым», – деп, адамзаттың Айтматовы рухы алдында басын иді.

«Қазақ әдебиеті» газетінің 2008 жылғы 13 маусым күні №24 санының бірінші беті «Түркі дүниесінің тау тұлғасы құлады» деген тақырыппен ашылған. Онда «Қазақтың игі жақсылары» «Шықаң» деп әспеттеп, қасиеттеген Шыңғыс Айтматов дүниеден озғанын естіген мезетте етбауыр жақыныңнан айырылғандай бөлекше күйді басымыздан өткергеніміз рас... «Өкпеге қиса да өлімге қимайтын» азаматынан қазақ қауымы да айырылып отырған жайы бар, ендеше» деген жолдар бар. Ақын Ш. Сариев:

«Жанды өртеніп жүрегің жанғанынша,
Қақтың канат қанатың талғанынша.
Сен өлмейсің, уа, Шыңғыс, сен тірісің,
Жар бетінде бір қырғыз қалғанынша,
Жер бетінде бір қазақ қалғанынша», –

деген жыр жолдарын төкті.

Академик Т. Кәкішұлы: «Шыңғыс – әлемдік құбылыс. Ол жалғыз қырғыз халқының перзенті емес. Әлем халқының азаматы, оның ішінде қазақтың да ұланы... Менің елімнің, халқымның рухани дүниесін жарқыратып көрсеткен Шыңғысты өзіміздің

классигіміз, ұлымыз деп тануға бармын. Солай қадірлеймін, солай құрметтеймін», – деп жазды.

«Әдебиет айдыны» газеті бірінші бетіне «Адамзат Айтматовынан айырылды» деген үлкен тақырыппен жазушы туралы Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының жазушыға арнаған қазанамасы мен бірнеше автордың материалдарын топтама түрінде берген.

Қаламгерлер Ә. Нұршайықов, С. Досанов, С. Елубай, Н. Оразалин қазаға қайғырып, көңіл білдірді. Ақын К. Салықов:

«Жаңылды ажал тағы да,
Жер көкке салып наланы.
Жаралған адам бағына,
Шыңғыстай жұтты дананы»

– деп, ұлы жазушыны жоқтады.

Қазақ қаламгерлерінің Ш. Айтматовтың қазасына қатысты көңіл білдірген пікірлері «Түркістан» (К. Адырбекұлы. Қош бол, Шоң аға! 12.06.2008), «Заң газеті» (Адамзат Айтматовынан айырылды. 12.06.2008), «Президент және халық» (Адамзат ардақтаған Айтматов. 13.06.2008), «Айқын» (Қ. Ысқақ. Адамзаттың Айтматовы еді. 12.06.2008), т.б. басылым беттерінде кеңінен жарияланды.

Шыңғыс бұл дүниеден қош айтысқанда қазақтың ұлтжанды зиялы қауым, көзі қарақты қалың оқырманы – қалың қазақ қайғырып, асылынан айырылғандай мазасыз күй кешті. Мұның барлығы да Ш. Айтматов шығармаларының әрбір қазақтың ой-аңсарын дөп басып, жүрек қылын тербеп, сырласына айнала білуінен деп түсінген жөн.

Ш. Айтматовтың әлемдік әдебиетке алып келген жаңалығы мол. Өзі бақилық болғанымен де Шыңғыстың екінші өмірі – шығармалары арқылы жалғасады. Айтматовтың әдеби әлеміне әлі де талай ұрпақ өкілдерінің үніліп, өздерін толғантқан көкейкесті сауалдарына жауаптар тауып, кейіпкерлерімен сырласып, мұңдасып жатуы хақ. Адамзат қоғамының алдында өзекті әлеуметтік мәселелердің Ш. Айтматов шығармаларында

қалайша көркемдік құралдармен шешімін тауып жатқандығын анықтау әдебиеттану ғылымдарының болашақта атқаруға тиіс жұмыстарының еншісінде. Жазушы шығармаларының идеялық, көркемдік ерекшеліктерін анықтай түсу қазақ ғалымдарының да алдында тұрған келелі міндеттердің қатарында. Оларға тоқталып жату да бұл мақаланың міндетіне жатпайды. Сонда да болса кезінде әлемдік әдебиетке, сол арқылы әлеуметтік өмірге Ш. Айтматов алып келіп ендірген мәңгүрттік сана туралы аз-кем тоқтала кеткен жөн.

«Мәңгүрттік сана» термині әдебиетке Шыңғыстың «Боранды бекет» (1980) романы арқылы келді. Ал қазақ әдебиетінде мәңгүрттің бейнесі одан бұрынырақ, нақтырақ айтқанда, Әбіш Кекілбаевтың «Дала балладаларында» (1968) көрінген болатын. Бірақ Әбіштің мәңгүрті мен Шыңғыстың мәңгүрті екі басқа. Ә. Кекілбаевта мәңгүрт жасау – жауласқандардың дұшпанынан кек алу, оны мұқату, қорлау түрі. Оның «Күй» повесіндегі мына бір көрініске назар аударайық: «Қолдарына ағараңдаған бір жапырақ тері ұстаған алты жігіт қалың топты жарып өтіп, тұтқындарға беттеді. Манадан бері білектерін сыбанып тұрған мосқал еркектер алты баланы құлақтан тартып шөкелетіп, жерге бұқтырды, алты жігіттің қолдарындағы теріні алып, тұтқындардың басына жапты. Әлі ылғалы бойындағы жып-жылы тері жаңа ғана шашы алынған жалтыр басқа жабыса кетті. Тұтқын балалар бұның не екеніне түсіне алмай, айналасына әлі алақтап отыр. Қолдары жып-жып еткен мосқал еркектер терінің жиегін шыр айнала бүрмелеп қойған көн тартпаны шірене тартып, сықситып таңып тастады. Жаңа ғана дені жайылып отырған бастар қайтадан зіл тартты. Жылы тері шекелерін солқылдатып сорып ала жөнелді. ...Кенет тұтқын балалардың бірі артындағы тұтқынның кеудесіне екі шекесін алма кезек ұрғылап, шыңғырып жіберді. Ақ тайлақтың терісі күнге күйіп, тырысып барады. Қаудырлап кеуіп жатқан түйенің көні бас сүйекті сытырлатып шаға түсті. Қазір-ақ ұн қылып уатып жіберетіндей. Басқа тұтқындар да бебеулей бастады... Алты тұтқын айдалада ауыз жаппай сарнап келеді. Олар бір апта бойы осылай зар илеп, шыңғырды да жүрді. Сосын

бастарына шаш шықты, ол түйенің көнінен өте алмай, қайтадан бастың құйқасын тесіп, кері өсті. Алты тұтқын елі қайда, жері қайда екенін білмейтін мәңгүртке айналды. Жүре-жүре тілден де айырылды...» (Әбіш Кекілбаев. Таңдамалы. 1-том. – А., 1989. – 224-225-беттер).

Ал Ш. Айтматовтың мәңгүрттікті суреттейтін «Боранды бекет» романының оқиғасы да қазақ даласы Сарыөзекте өтеді. Әбіштегі оқиға нақтылы бір кезеңде, яғни қазақ-түрікмен жаугершілігі кезінде суреттелсе, Шыңғыста нақтылы емес; Анабейіт туралы «атадан қалған аңыз бойынша» баяндалған: «Жуан-жуандар ондай құрбан құлдардың басына кепеш кигізіп, айуан азаппен ақыл-есінен айырады екен. Әдетте мұндай азапқа қолға түскен жас жауынгерлер ұшырайтын. Ең әуелі олардың шашын бір қылшық қалдырмай тақырлап тұрып ұстарамен қырып алады. Шашын алып бола берген тұста жуан-жуанның жалаңдаған қасапшылары таяу жерде ең сыйдаң-саяқ түйені сойып тастайды. Түйенің терісін сыпырып жатып, ең қалың деген төстік көнтерісін бөлек кесіп алады. Сол көнді кесіп-кесіп, әлі жып-жылы буы бұрқыраған қалпында тұтқынның жап-жаңа алынған тақыр басына қаптай қойған кезде осы өзіміздің қазіргі заманда суға жүзгіштердің басына киіп алатын резинка шәпке сияқты, сып-сығыр желімдей жабыса қалады. Басқа көн қаптау деген осы екен. Мұндай сыпатқа ұшыраған пенде не өліп кетеді, не бұл азапқа шыдай алмай, ақылынан адасып, өткен-кеткенін мүлде ұмытып, өмір бақи мәңгүрт құлға айналады. Бір түйенің төс терісінен бес-алты кепеш шығады екен. Басына кепеш қапталған сорлының мойнына ағаш мойынтұрық кигізіп қояды. Ондағы амал: тұтқын басын жерге жеткізе алмауы керек. Осы бір кейіпте әлгі тұтқынды жуан-жуандар аяқ қолын тырыстырып байлап, шақшиған күннің астына, ассыз-сусыз, айдалаға апарып тастайды. Өйткені әлгі тұтқын жаны қысылғанда құлындай шырқырап, өлердегі дауысы шығып, жуан-жуандар ауылының тынышын алады. Бұл тозақ бірнеше тәулікке созылатын болған...

Айдалада азап кепеш кигендердің Сарыөзек аптабынан тірі қалғандары аз болыпты. Әлгі мәңгүрттердің бесеу-алтауынан тек

бір-екеуі ғана тірі қалатын көрінеді. Өлгендері аштықтан да емес, тіпті сусамыр шөлден де емес, күнге кеуіп тырысқан көн терінің басты шығыршықтай қысқан жан шыдатпас талқысына шыдай алмай өледі екен. Тақыр шекедегі шикі көн шыжыған күннің ыстығымен құрысып, тырысқан кезде тұтқын-құлдың басына темір құрсау салып бұрағандай сықырлата сығады. Күн екінші тәулікке айналғанда-ақ азапкердің тақыр басына шаш шыға бастайды. Азиялықтың тікендей қайсар шашы кей-кейде көн теріні тесіп кіріп кетеді екен де, көбінесе шығарға тесік таппай, кері қарай иіліп барып, бастың өзін бұрғылай бастайды. Ондайды құдай дұшпаныңа салмай-ақ қойсын. Сол азаптың ақыры ақыл-естің айнуына ұласады...

Мәңгүрт өзінің кім екенін, ел-жұрты, руының кім екенін, өз атының кім екенін білмес. Балалық шағы, әке-шешесі де мүлде есте қалмас. Бір сөзбен айтқанда, мәңгүрт өзінің адам екенін аңғармас. Өзінің кім екенін білмейтін, сезбейтін мәңгүрттердің шаруашылық тұрғыдан келгенде толып жатқан артықшылығы болған. Ол да бір, тілсіз мақұлық мал да бір, сондықтан ол қауіпсіз де, иесіне шексіз бағынған құлақкесті құл. Қашып құтылып кету деген ұғым оның ойына мүлде келмес. Қай құлды алмаңыз, ішінде нағыз бүлікбас бұғып жатады. Мәңгүрттің басқа құлдардан өзгешелігі сол – онда ешқашан бүлік шығару, бағынбау деген сезім оянбас. Ондай пиғылдан ол ада. Сондықтан да оны қадағалап, қарауылдаудың қажеті жоқ, жаман пиғылы бар-ау деп сезіктенудің де реті жоқ. Мәңгүрт те ит сияқты, иесіне ғана пейіл. Басқа ешкіммен ол сұхбаттаспас. Бар ойлағаны қу қарынның қамы – қарны тоқ болса болды. Ал енді тапсырылған іске жан-тәнімен кірісіп, пәруана беріліп, мүлтіксіз орындайды...» (Ш. Айтматов. Боранды бекет. – А., 1986. – 107-бет).

Екі мәтінді салыстыра қарағанда, ұқсастығы да, айырмашылығы да байқалады. Ұқсастығы – мәңгүртті қолдан жасайтындығы. Айырмашылығы – Әбіште адамдарды мәңгүрт жасау ісі өмірде болған нақтылы оқиға ретінде суреттелсе, Шыңғыста Найман-Ананың тағдырына байланысты аңыз ретінде баяндалады. «Күйде» қысқа ғана көрініс тапса, «Боранды бекетте» мәңгүрттіктің анатомиясы барынша кеңірек жалаңаштанған.

Шыңғыста оқиғаның үшінші жақта баяндалуы публицистикалық сарындағы авторлық көзқарасқа ұласып отырады: «Дүниедегі жаза біткеннің сұмдығы адамды ақыл-есінен айыру да. Ақыл-ой адам өле-өлгенше өзімен бірге болатын жалғыз қазына ғой. Біреудің қолында бар байлық басқа біреуде де бар болар, ал ақыл-ой тек саған ғана тән, басқалардікінен бөлек жалғыз асылық. Өзінің түнек тарихынан тағылықты ең сұмдық, қатігез түрін мирас қылған көшпенді жуан-жуандар адамның әлгі ең асыл қазынасына қорқаулық жасаған. Олар құлдарды сап-сау күйінде ақыл-есінен таза адастыру амалын тауып, сол арқылы адам баласының болмысына дүниедегі зұлымдық біткеннің ең бір сорақы-зорақысын қолданған ғой» (сонда). Бұл жерде ХХ ғасырдың соңғы ширегіне қарай қоғамда көрініс тапқан мәңгүрттікке қарсы айтылған автордың пікірі айқын көрінеді.

Ш. Айтматов дала аңызындағы Найман-Ананың бейнесін, тағдырын шеберлікпен сомдау арқылы мәңгүрттіктің адам баласы үшін аса қатерлі әлеуметтік дерт екендігіне көзіңізді жеткізеді. Осы бір қауіпті құбылысқа жұртшылық назарын аударады; мәңгүрттіктің алғашқы құрбандарының бірі болған Найман-Ананың аузымен оған қарғыс айтады; адамзат қоғамын, әсіресе аз ұлт өкілдерін мәңгүрттіктен сақтандырады.

Бұл жерде мынадай мәселе туындауы мүмкін. Екі жазушының қайсысы алғаш рет мәңгүрттік мәселесін көтерді? Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, мәңгүрттік туралы алғаш қалам тартқан Ө. Кекілбаев та, ал оны аса маңызды әлеуметтік проблема ретінде көтеріп, оған жұртшылық назарын аударған – Ш. Айтматов. Өбіштің «Күй» повесі шыққанда ол туралы пікір білдірген әдебиетшілердің бірде-бірі онда суреттелген мәңгүрттік туралы оқиғаға қоғамдық маңызы бар құбылыс ретінде назар аудара қойған жоқ. Оған дала төсіндегі жаугершілік заманның қатыгез бір көрінісі ретінде ғана қарады. Ал Ш. Айтматов болса, адамзат қоғамында белгілі бір зымиян күштердің әсерімен етек алып бара жатқан мәңгүрттікке әлеуметтік мән беріп, оның болашақ үшін аса қатерлі екенін алғаш көре біліп, дабыл қақты. Екі суреткер бір нәрсеге екі түрлі көзқараспен қараған, екі түрлі идеялық ой түйіндеген.

Тағы бір мәселе: «Боранды бекетті» жазарда Ш. Айтматов Әбіштің «Күй» повесімен таныс болды ма, болса оның Шыңғыстың мәңгүрттікті суреттеуіне қаншалықты әсері болды? Ш. Айтматов өзінің бір сұхбатында өз романын жазарда осыдан он жылдай бұрын шыққан «Күй» повесімен таныс болмағандығын айтады. Сонда қалай болған. Сонда қазақ жазушысы мен қырғыз жазушысының қаламына қорек болған қазақ даласында сандаған жылдар бұрын өткен тарихи оқиға, не болмаса соған негізделген аңыз деуге негіз бар. Екі жазушы оны екі түрлі уақытта, екі түрлі мақсатпен, екі түрлі көркемдік тәсілмен суреттеген.

Ш. Айтматовтың шығармашылық ерлігі сол, ол «Боранды бекет» арқылы Кеңес империясы барынша күшейіп тұрғанның өзінде ол жүргізіп отырған КСРО-да біртұтас «совет халқын» қалыптастырып, «түрі ұлттық, мазмұны социалистік» мәдениет жасау арқылы басқа халықтарды ұлттық сана-сезімінен айырып, орыстандыру саясатына қарсы шығып, алғаш үн көтерді. «Боранды бекет» шыққан соң жұрт елді ендеп бара жатқан мәңгүрттікке назар аударып, ұлттың болашағы үшін аса қатерлі дерт деп танып, дабыл қақты.

Мәңгүрттік проблемасы, әсіресе, туысқан қос халық – қазақ, қырғыз үшін аса зәру мәселе болатұғын. Екі елде де ұлтжанды азаматтар Шыңғыс ушығып тұрған әлеуметтік құбылыс ретінде көрсеткен мәңгүрттікке қарсы ашық күреске шықты. Ш. Айтматовтың туысындай болып кеткен үзеңгілес інісі әрі «Құз басындағы аңшының зары» атты эссе-романды бірге жазысқан шығармашылық әріптесі Мұхтар Шаханов мәңгүрттікке қарсы осы бір аса құрметті де қауіпті күреске мен қазақтың дегендерді бастап, атой салды. Ол қазақ тілінің республика көлемінде өзіне лайықты орнын алуға, яғни мемлекеттік тіл ретінде қоғамдық өмірдің барлық саласында кеңінен қолданылуын талап еткен қоғамдық қозғалысты ұйымдастырып, оның ту ұстаушысы болды. М. Шахановтың Ш. Айтматовпен азалы қоштасуда оқыған өлеңінде мынадай жолдар бар:

«...Ол көтерген мәңгүрттену мәселесін алалық
Неге қазір сол қасірет емес мұңлы жаңалық?

Бұл ғасырда мәңгүрт болу тіпті бақыт саналып,
Нақ бір қажет игіліктей жатыр жұртқа таралып.
Қалың елді осы індеттен сақтандыру мүмкін бе?
Үш-төрт қазақ, қырғыздың бірі мәңгүрт бұл күнде.
Ұлттың жеткен жері осы ма қанша ғасыр жол жүріп?
Мәңгүрт емес басшы көрсе таң қалатын болды жұрт.
Тіл – ұлы Ана, өз анасын менсінбеудің мұңы бар,
Кінәлілер сөзсіз оның кие – күшін ұғынар...
Қаптап кетті өлкемізді әңгүдіктер – әңгүрттер,
Тілің, рухын сүймегеннің барлығы да мәңгүрттер.
Бұл бағытпен мүмкін бе ертең ұлттың ұлт болып қалмағы?
Міне, Айтматов ойларының салмағы мен толғағы...

(«Жалын», 2008, №7, 13-бет).

Осы мәселеге орай, Қырғызстанның халық ақыны, Қырғыз Республикасының халық батыры Сүйінбай Эралиев қазақстандық әріптесі М. Шахановқа төмендегіше хат жолдапты: «Мұхтар інім, сенің аға-досың Шыңғыс Айтматов қырғыз бен қазақта ғасырлар бойы қолданылып келген, адамның есін, ой-санасын жою арқылы, тіпті туған анасын да танымай қалуға алып баратын мәңгүрттендіру қасіретін жан тітіркендірер ащы бояумен әлемдік әдебиетке ендірді. Қазіргі таңда генеологиялық, рухани-физиологиялық, қоғам-философиялық өзгеріске ұшырап үлгерген, ұлтсыздандыру процесінің қазанынан шыққан жаңа мәңгүрттер қазақ пен қырғыздың билігін түгелге жуық жаулап алмады ма? Егер ұлттың ең ұлы анасы тіл екенін назарда ұстар болсақ, сол анасына мүлде менсінбей қарайтын, тіпті ұлтына да беті бүлік етпей тас лақтыруға әр кез әзір тұратын космополит қырғыздар мен қазақтардың тым көбейіп кетуі ортақ қасіретіміз екені айқын. Айтматов суреттеген мәңгүрттер түбегейлі есінен айырылған болса, қазіргілер оларға керісінше білімді, ғасыр мен техниканың, тіпті руханияттың озық жетістіктерін меңгерген, бірақ табиғат заңдылығына кереғар, өз анасын – ана тілін, ұлтын ашық түрде менсінбеуге көшкен, ғасыр рухсыздығы мен ұлтсыздандыру саясаты тудырған жаңа сипаттағы мәңгүрттер. Негізінен, билік тапсырмасы арқылы қозғалатын бұл топ біздің ұлттарымыз үшін анау көне мәңгүрттерден әлдеқайда қауіпті.

Өздеріңде жаңа бастама ретінде «америкалық ұлт»

ауқымында көтерілген «қазақстандық ұлттың» ертең «қырғызстандық ұлтқа» айнала салуы да әбден мүмкін. Ұлттарды тікелей жоюға алып баратын осы процеске терең үңілсек, онда республикамыздағы орыстар Пушкинімен, Лев Толстоймен, қазақтар Әбу Насыр әл-Фарабиімен, Абайымен, өзбектер Ұлықбегімен, Әлішер Науаимен, қырғыздар Манасымен, Шыңғыс Айтматовымен мақтана алмайтын жағдайға келмей ме?» («Жас алаш», 18.09.2008).

Ш. Айтматов: «Әдебиет дегеніміз – адамның адам туралы әңгімесі. Бұл әңгіменің шеті де шегі де жоқ», – деген екен. Сол сияқты Айтматов туралы әңгіме де ұзақ. Айтматов туралы шын әңгіме енді басталды. Алла жазса, Шыңғыс туралы, оның шығармалары хақында алда әлі талай-талай рет әңгіме ұзартарымыз анық... Әзірше сөзімізді ҚР Президенті Н. Назарбаевтың мына бір сөздерімен аяқтағымыз келеді: «Пәк махаббатты, адамгершілік пен отаншылдықты, қырғыз бен қазақтың биік таулары мен жазира даласын нәзік лиризм мен терең ойларға құрып, бөлмей-жармай жырлаған суреткердің кезінде ұлы Мұхтар Әуезовтен бата алғаны біз үшін зор мақтаныш еді.

Шыңғыс Төреқұлұлы жақында ғана Қазақстанға арнайы келіп, екеуіміз бүгінгі жаһандану дәуіріндегі ел мен жер тағдыры жөнінде, әдебиет пен мәдениет мәселелері төңірегінде ұзақ сұхбаттасып едік. Қазақ елі Шықанның асқаралы мерейтойын лайықты өткізуге бел шешіп кірісіп кеткен болатын. Амал не, ажал шіркін, ұлы тұлғамызды арамыздан қапыда алып кетті...

Жарты ғасырға жуық уақыт бойы әлемдік әдебиет додасынан өзінің дара үнімен дүбірлетіп тұрған Шыңғыс Айтматовты өмірден озды деуге қимаймыз. Оның адамгершілік пен жақсылыққа үндейтін, ұлы гуманистік идеяларға толы шығармалары, жарқын дидары әрдайым адамзатпен бірге жасай беретіндігіне ешбір күмән жоқ. Енді оның екінші – мәңгілік өмірі басталады» («Егемен Қазақстан», 13.06.2008).

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «МӘҢГҮРТТІК» МӘСЕЛЕСІ

«Мәңгүрт» атауы қазақта бұрыннан бар. Ақыл-есі, санасы кемдеу адамдарды мәңгүрт деген. Ұлттың ұлт болып дами беруі үшін халықтың ішінен мәңгүрттердің шықпауын бабаларымыз есте жоқ ескі замандардан ойластырған. Халқына, ұлтына қызмет еткен ұл-қыздарын ұлық тұтып, ардақтап, елінен, жерінен безгендерді қарабет қылып, кейінгі ұрпақтарға небір өсиет, аңыздар қалдырып отырған. Сондай аңыздың бірі Ә. Кекілбаевтың алпысыншы жылдары жазған «Күй» повесінде көрініс тапты. Кеңес империясының орыстандыру саясатының барысында жүзеге аса бастаған мәңгүрттікті зиялы қауым ішінде алғаш рет байқап, оның зардабын суреттеуі, жұртшылыққа ескертуі кейіннен қазақтың атақты жазушыларының бірі болған Әбіш шығармашылығының ойшылдық сыпатының бір қыры болса керек.

Кеңес империясы тұсында басқа халықтарды ұлтсыздандыру саясаты коммунизм құратын жаңа тұрпатты «совет халқын» жасауды ресми түрде мақсат тұтты. Шындығына келгенде, бұл дегеніміз, КСРО құрамына кірген 200-ден астам ұлтты орыстандыру болатын. Осындай саясаттың салдарынан империя ыдырағанда, 100-ден астам ұлт өзінің ана тілінен, рухани құндылықтарынан, ұлттық дәстүрлерінен, ұлттық болмысынан ажырап, ұлт ретінде өмір сүруін тоқтатыпты. Мылтықсыз майданда қазақ халқы әуірім-тәңіріммен ұлт ретінде жойылып кетпегенімен де жоғалтқаны да аз болмапты.

Тәуелсіздігімізді алып, енді ұлттық даму жолына түсе-міз бе дегенімізде, ұлттық болмысымыздың біршама орыстанып кеткенін, оны қалпына келтіреміз бе деп, іске кірісе бастағанымызда, есімізді жия алмай, батыстан соққан жаһандандудың бет қаратпас дауылына ұшырап жатқан жайымыз бар.

Бүкіл әлемді шарпыған жаһандану екпінінің қарқындылығы соншалық – ұлттық болашағымызға қатер төндіре бастады. Теңіз жағалауында дүркін-дүркін соғып, жолындағыны жайпап тастайтын цунами сияқты, қоғамдық дауыл – жаһандану да әлемнің ұлттық құрылымын тоқтаусыз қиратып жатыр. «Ғаламдандудың мақсаты – халықты тарихынан, дәстүрінен, әдет-ғұрпынан бездіріп, дүниеге көзқарасын өзгертіп жіберу. Ғаламдану идеологтары жас қауымды тек қарнының тоқтығын, киімінің бүтіндігін ойлайтын мәңгүрт етуді көздейді» (Р. Бердібай).

«Мәңгүрт» дегеніміз не? Жалпы қазақша «мәңгүрт» сөзі қырғызша «манг», «ман-гыроо», моңғолша «мангар», «мангуу», «мангар-т(а)», «мангуур(а)», тува тілінде «мангыр», «мангыы» деп айтылып, түркі халықтарының көпшілігінде «ақымақ», «есуас», «тегін ұмытқан», «зердесіз» деген мағынаны білдіреді. Кейіннен мәңгүрттер «дамып», оның дамыған бір түрі саналатын «көзқамандар» өмірге келді. Академик Рахманқұл Бердібай «мәңгүрт» пен «көзқаманды» төмендегіше айырыпты: «мәңгүрттік пен көзқамандық – бір-бірінен айырмасы үлкен екі түрлі құбылыс. Ал көзқамандар ақыл-есі ауысқандар емес. Бұлар мектеп, университет бітірген, жоғары лауазымды қызмет атқарғандар болуы да әбден мүмкін. Кейбіреулері талай елдердің тарихы мен философиясын жатқа айтып, жаңғақша шағып беретіндер, әділдік, адам құқы, өркениет, достық, ынтымақ, бейбітшілік секілді сөздерді судай сапыратындар. Сырттай қарағанда, мінсіз шешен, сәуегейден бетер білгір, тағдырын өз алақанындағыдай кесіп-пішіп, сынап-мінеп отыратындар тәрізденеді. Бірақ бұлардың жазылмайтын немесе ұзақ емдеуді қажет ететін ауруы – туған халқының дәстүрін танып-білуге салғырттығы, сөз жүзінде отаншыл болып көрініп, былай шыға бере елдің қас жауларымен тіл тауып, халықтың түпкілікті мүддесін сатып жіберетіндігі, ең жаманы жұртының қадір тұтқан қымбаттарын, тәуелсіздігімізді тәрк етуді көздеп отырғандармен ауыз жаласып, соларға арқа тіреп, намысымызды таптап кететіндігі. Мәңгүрттер есінен айырылған міскіндер болса, көзқамандар – елдігімізге саналы түрде қарсы шығатын қаскүнемдер».

Тәуелсіз даму жолына түскен қазақ халқы өзінің ұлттық болмысын қалпына келтіру мақсатымен рухани жаңғыру міндетін алға қойды. Бұл жолдың бағыты «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Бірақ ұлттық кодымды сақтаймын деп бойыңдағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық. Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» (Н. Назарбаев) болып отыр.

Көркем әдебиет – мүмкіндігі мол идеологиялық қару. Кезінде кеңес өкіметінің КСРО халықтарын мәңгүрттендіруге бағытталған саясатын озық ойлы зиялылар, соның ішінде ұлттық қаламгерлер қабылдай бермеді. Ұлттардың болашағына қауіп төндіре бастаған қатерлі саясатқа қарсы ашық күреске шығуға мүмкіндіктің жоқтығынан да жазушылар енді қаламның құдіретін пайдалана білді. Кеңестік идеологияның барынша салтанат құрып тұрған кездің өзінде-ақ қырғыздың атақты жазушысы Шыңғыс Айтматов осы тақырыпқа батыл барып, шығармашылық, азаматтық ерлік жасады.

Ш. Айтматовтың «Боранды бекет» (1980) романында қоғамдағы аса қауіпті құбылыстың бірі мәңгүрттік мәселесін, яғни адамзат баласы сана-сезімінің құлдырап, рухани катаклизмге ұшырай бастағандығын көтерді. Жазушы жарық дүниеге алып келген өз анасын атып өлтірген қазақ аңызындағы мәңгүрттік көрінісін суреттей отырып, осы бір жеке адамның басындағы трагедияның жаңа дәуірде бүтіндей бір ұлттың өзінің тілін, тегін, дінін ұмыта бастаған жалпы қоғамдық, ұлттық трагедияға айналып бара жатқанына жұртшылық назарын аударды.

Есіңізде болса, «Боранды Бекет» романы: «Тандыры кепкен өзектер мен тақыр жыралардан қу құлқынға талғау табу үшін зор шыдам керек. Біресе ін қазғыш мақұлықтың шиыр-шимай шалағай ізін кесіп, біресе саршұнақтың інін апыл-ғұпыл қазып, енді бірде жыраның тұмсығына тығылып қалған атжалман алаңқайға секіріп шықса мүлт жібермей бас салмақшы болып зарыға аңдып, кәкір-шүкір аулап ақсиган аш түлкі бүлкіл жортақпен алыстан көрінген темір жолға қасара жақындап келе жатты.

Даланы қақ жарып, ұзыннан-ұзақ бозамықтана жонданып жатқан шойын жол аш түлкіні әрі ынтықтырып, әрі үрейлендіргендей. Жерге жел ықтырған ащы кермек түтінін будақтатып, әудем жерді дүрсілдетіп, дүр сілкіндіріп иә шығысқа, иә батысқа қарай пойыздар зулап өтіп жатыр» (Ш. Айтматов. Боранды Бекет. Алматы, «Жалын», 1986, 7-бет), – деген жолармен басталатын.

Бұл жолдар – ХХ ғасырдың екінші жарымындағы экологияға ұшыраған қазақ даласының көрінісі. Ойлы оқырманды осы жолдардың өзі-ақ романның идеялық-көркемдік тереңіне қарай тарта түсетіндігін байқаймыз. Бір жағынан, экологияға ұшырап, «тандыры кепкен» қазақтың сары даласын, онда жортқан атжалман мен түлкіні көрсек, екінші жағынан сол даланың тыныштығын бұзып, даланы қақ жарып жатқан шойын жолды, онымен шығысқа, батысқа қарай зулап жатқан пойыздарды көреміз. «Даланы қақ жарып, ұзыннан-ұзақ бозамықтана жонданып жатқан шойын жол аш түлкіні әрі ынтықтырып, әрі үрейлендіргендей», – деген бір ғана сөйлемнің өзі оқырманын түпсіз ойларға жетелейді. Бұл жерде ғылым мен техниканың жетістігі саналатын темір жолдың қазақ даласына әкелген экологиялық зардабы анық көрінеді...

Романда экологияға ұрынып жатқан табиғаттың, адам баласының жай-күйін суреттей отырып, жалпы адамзаттың болашақ тағдыры туралы проблема көтерілген. Оқиға бас кейіпкер Едігенің темір жолда бірге істейтін досы Қазанғаптың дүниеден өтуінен өріс алады. Суық хабарды естіген Едігені көп ойландырған, толғандырған – қазаның өзі ғана емес, Қазанғаптай ұл да, қыз да өсірген ардагер азаматтың демі үзілер шақта

жанында аузына су тамызып, басын сүйеп, бетін жабар жан болмай, қаңыраған бос үйде жан тапсыруы.

« – Ақыр соңы сол болды бишараның. Қандай асыл еді десеңіші! Ақырында жүзін жабатын адам да болмай қалды қасында, – деп назаланды Үкібала жылап отырып. – Мұндай болар деп ойлап па едік! Ақырында, – деп барып «ит өліміндей болды» демекші еді, онсыз да түсінікті болған соң, соңғы сөзді аузынан шығармай жұтып қалды» (Ш. Айтматов. Боранды бекет (Ғасырдан да ұзақ күн) / Орыс тілінен аударған Ш. Мұртазаев. – Алматы: Жалын, 1986. – 11-бет). Едіге іштей егіліп, ер азаматтың «ит өлімімен» дүниеден өтуі күйзеліске түсіреді. Осы оқиға Едігенің роман бойындағы барлық қимыл-әрекеті мен ойына қозғаушы болады.

Едігенің еш кедергіге қарамай, өз досы Қазанғапты «Ана-Бейітке» жеткізуді мақсат етуі – оның адамгершілік сана-сезімінің табиғи көрінісі. Автордың бейнелеуінде өмірдің қазығы – Едігелер. Олар үшін өткен тарих, бүгінгі күн, болашақ – біртұтас. Бұлар – бірінен-бірі өрбіген, бірінсіз-бірі жоқ даму кезеңдері. Оны үзбейтін, өмір отын сөндірмейтін, тарихты жалғастыратын – осы Едіге секілді бүгінгі күннің абзал жандары. Қарапайым еңбек адамы Едігенің бір күні – ғасырға бергісіз. Едігенің бейнесі, оның бастан кешірген оқиғаларды еске алуы арқылы суреткер өткенді, бүгінді, болашақты біртұтас күйінде бере алған. Ұлттық сана-сезімі жоғары бас кейіпкер нағыз гуманист, адамгершілігі биік азамат бейнесінде көрінеді. Жазушының ойынша, адамзат қоғамын адам ретінде сақтап тұрған – Едігелер. Романда Едігеге қарама-қарсы сомдалған бейне – Қазанғаптың жалғыз ұлы Сәбитжан. Сәбитжан – рухани мәңгүрт жан.

Мәңгүрт ұғымын алпысыншы жылдары көркем әдебиетте бірінші болып бейнелеген – белгілі қазақ жазушысы Әбіш Кекілбаев. Әбіштің мәңгүрті – Маңғыстаудағы көрші жатқан екі ел қазақтар мен түрікмендер арасындағы шапқыншылықтар кезіндегі қазақ тұтқындар. Қолға түскен тұтқындардың алдымен, шашын тықырлап алып, сол жалтыр басқа ақ тайлақтың жас терісін шешілместей етіп, кигізеді: «Әлі ылғалы бойындағы жып-

жылы тері жаңа ғана шашы алынған жалтыр басқа жабыса кетті. Тұтқын балалар мұның не екеніне түсіне алмай, айналасына әлі алақтап отыр. Қолдары жып-жып еткен мосқал еркектер терінің жиегін шыр айнала бүрмелеп қойған көн тартпаны шірене тартып, сықситып таңып тастады. Жаңа ғана дені жайылып отырған бастар қайтадан зіл тартты. Жылы тері шекелерін солқылдатып сорып ала жөнелді» (Кекілбаев. Ә. Дала балладалары. 1-том. – Алматы, 2001. – 206-бет).

Әбіштің мәңгүрттері дұшпандардың қолымен зорлықпен жасалынып, азапталынады: «Кенет тұтқын балалардың бірі артындағы тұтқынның кеудесіне екі шекесін алма кезек ұрғылап, шыңғырып жіберді. Ақ тайлақтың терісі күнге күйіп, тырысып барады. Қаудырап кеуіп бара жатқан түйенің көні бас сүйекті сытырлатып шаға түсті. Қазір-ақ ұн қылып уатып жіберетіндей. Басқа тұтқындар да бебеулей бастады... Алты тұтқын айдалада ауыз жаппай сарнап келеді.

Олар бір апта бойы осылай зар илеп, шыңғырды да жүрді. Сосын бастарына шаш шықты, ол түйенің көнінен өте алмай, қайтадан бастың құйқасын тесіп, кері өсті. Алты тұтқын елі қайда, жері қайда екенін білмейтін мәңгүртке айналды. Жүре-жүре тілден де айырылды. Түйемен бірге өреді, түйемен бірге келеді» (сонда).

Ал Ш. Айтматов «мәңгүрт» ұғымына мүлдем жаңаша қырынан келген. Шыңғыстың – мәңгүрттері Әбіштің мәңгүрттері сияқты мәң, есуас, ақылы кем емес, керісінше, бұл өмірде білмейтін бәлесі, оқымаған нәрсесі жоқ, бірақ дүниетанымы басқа, өзін өзгелерден, өз ұлтынан жоғары қойып, артық санайтындар, өз ұлтынан жерінгендер. Оған қауіпті қоғамдық құбылыс ретінде ерекше мән беріп, күллі адамзат баласын шошындыратын, рухани дамуына тосқауыл болатын алапат күш ретінде танытты. Әбіштің есі дұрыс емес тұтқын мәңгүрті ата-бабасын біле тұра білгісі келмейтін, кешегісі мен бүгінгісі, болашағы туралы ойланбайтын, ойланса да білгісі келмейтін, менсінбейтін рухани мәңгүрттік жанында – айналайын. «Күйшідегі» мәңгүрттер біріншіден, санаулы ғана (алтау), екіншіден, оларды күштеп мәңгүрт қылса,

үшіншіден, мәңгүрттіктен мәңгүрттердің өздері ғана зардап шегеді. Ал қырғыз жазушысының шығармасында мәңгүрттіктің көрінісі жиілей бастап, зардабы оның өзіне ғана емес, өзгелерге, қоғамға тиіп, болашаққа қауіп төндіре бастағандығы бейнеленеді. Ең бастысы, жаңа заманның рухани мәңгүрттері қоғамның өз ішінде пайда болып, өсіп-өнуде. Бір қызығы – халық өзін өрге сүйрейтін ұлт көшбасшыларын дайындаумен бірге сол қоғамның ұлттық дамуына кедергі келтіретін мәңгүрттерді де шығарып жатыр.

Өткенді ұмытқан адам – мәңгүрт. Мәңгүрттік – адам санасындағы аса бір келеңсіз құбылыс. Бұл Едіге мен Қазанғаптың баласы Сәбитжанды салыстырудан анық көрінеді. Едіге – досына адал. Қазанғаптың өтініші бойынша, оны Ана-бейітке жерлемекші. Сәбитжан оған қарсы, қайдағы бір ертегі бейітке апару, ол үшін – ақылға сыйымсыз. Ол жерлеуді тездетіп, қалаға қайтуға асық. Әке өсиеті оны көп қинай қоймайды. Осы сәтте Едігенің көз алдына анасын атқан Мәңгүрт елестейді. Иә, Сәбитжандар – аңыздағы мәңгүрттің бүгінгі күнгі көрінісі.

Едіге Қазанғапты арулап көмгеннен кейін, Ана-бейітті тегістеп, оның орнына космодром салатынын естіп, оны қайткенде де сақтап қалу үшін көзі ашық, оқыған, қалада қызмет ететін оның ұлы Сәбитжаннан көмектесуді өтінеді. Оған Сәбитжан былай деп жауап қайтарады:

– Оның бәрі ерте-ерте, ертедегі, ешкі жүні бөртедегі ертеқой, Едеке, түсінсеңші. Бұл арада қазір әлемдік, космостық мәселелер шешіліп жатыр. Ал біз барып әлде бір зират туралы аңыз айтқанымыз жараспайды ғой. Кімге керек ол? Олар үшін ол дегенің – тіфу! Әрі десе, бізді олай қарай өткізбейді де».

Әрине, Сәбитжан сөзінде шындық бар. Бірақ мәселе оның бұл іске жүрдім-бардым қарауында, өткен тарихқа немқұрайдылығында жатыр. Оқыған, сауатты Сәбитжанның санасы қарапайым Едігеден көп төмен. Бұл жерде өмірдегі кісілік пен білім қайшылығы көрінген. Бұрын Едіге Сәбитжанды қылықтарына қарап, жоғары оқу орнын бітірсе де онша дұрыс адам болмаған екен деген күдігі болса, енді Сәбитжан туралы пікірі

расқа айналды. «Мәңгүртсің сен! Нағыз мәңгүрттің өзісің! – деп, ашына күбірледі Едіге Сәбитжанды әрі аяп, әрі ... жек көріп».

Едіге – досына адал. Қазанғаптың өтініші бойынша, оны Ана-Бейітке жерлемекші. Сәбитжан оған қарсы. Қайдағы бір ертегі бейітке апару – ол үшін ақылға сыйымсыз. Әке өсиеті оны көп қинай қоймады. Осы сәтте Едігенің көз алдына анасын атқан мәңгүрт елестейді. Ол мәңгүртпен Сәбитжанның дүниетанымын салыстырып, қатты қапаланады.

Әкесін өтініші бойынша, алыстағы ата-баба зираты Ана-Бейітке жерлеу ұйғарымына қарсы болған Сәбитжанға ұзынтұра Еділбай сәтін тауып, оңашада:

«– Ал Сәбитжан әңгіме былай: бұл жарық дүниеде әкеңнің Боранды Едіге сияқты досы барына шүкір деп, құдайға мың да бір құлдық қыл, білдің бе? Марқұмды ақ жуып, арулап қоюға кесір етпе, білдің бе? Ал асығады екенсің, жолың әне, біз сені ұстамаймыз. Сен үшін әкеңнің мүрдесіне бір уыс топырақты мен-ақ сала саламын.

Әке менікі, не істеуді өзім білемін, – деп, Сәбитжан қоқиланып келе жатыр ед, Еділбай, оны шорт үзіп:

– Әке сенікі-ау, ал сен өзің кім екенінді біле алмай сандалып тұрсың ғой!» (сонда, 32-бет).

Романда Сәбитжаннан басқа кейіпкерлердің іс-қимылдарынан да мәңгүрттіктің белгілерін байқауға болады. Өз қара бастарының қамын күйттейтін кейбіреулер романның әр жерінде шаң беріп отырады. Қазанғаптың қазасын естіген диспетчер Шәймерден көңіл айтудың ырымын жасайды. Бұның көңіл айтқан түрін көріп, Едіге қатты налиды: «Әй, мисыз хайуан-ай, – деді ішінен, – қаза жөнінде дұрыс айта алмайды».

Шәймерден – өлікті сыйлаудың не екенін білмейтін мәңгүрт. Жұмысын ауыстыруды сұраған Едігеге: «– Оу, айналайын, Едеке, сен әлгі нетіп, менің басымды қатырма нетіп. Өлсе - өлді, нетіп. Менің сені алмастыра қоятын адамдарым жоқ. Өліктің жанында нетіп отырамын дегенің не, Едеке? Сен жанында отырғаннан өлген адам тірілмейді ғой, деп ойлаймын, нетіп...» (сонда, 18-бет).

Диспетчер Шәймерден, ұзынтұра Еділбай, Таңсықбаев секіл-

ді безбүйректерге Едіге сынды ер былайша үн қатады: «Бұл жұрт не болып барады. Бұлар үшін өлімнен басқаның бәрі қадірлі. Бұлар өлімді сыйламаса, тіршіліктің қадірін қайдан білсін? Бұлар қалай, не үшін өмір сүріп жүр өзі? Өмірдің мәні не сонда бұлар үшін?». Едігенің: «Бұл жұрт не болып барады?» – деген бір ауыз сөзі күллі адам баласына қарай ағынан жарыла айтылып, бүгінгі қоғам туралы ойлануға шақырып тұрғандай.

Кезінде сырлас досы болған Әбутәліп мұғалімді халық аузындағы аңыздарды жинағаны үшін жау атандырғандар да – Сәбитжан секілді мәңгүрттер. Мәңгүрт ұлының қолынан қаза тапқан Найман-Ана туралы аңызды жиып-тергені үшін жазғыру – мәңгүрттіктің нағыз көрінісі. Құттыбаев Әбутәліпті тексеруге келгендер халық санасындағы ғажап аңызды тыңдағысы келмейді.

Романда ғылыми-техникалық прогресс пен рухани даму арасындағы қайшылық барынша көркем көрінген. Білім-ғылымның жетістіктері адамзат болашағына қызмет атқара бастады. Адам баласы ғасырлар бойы жиған-тергенінің, көргенінің, білгенінің барлығын тек жасампаздыққа, гуманистік мұраттарға сай жұмсаса, мәңгүрт туралы ұғым да, аңыздар да болмас еді. Білім мен адамгершілік қасиеттер алшақтығы болмаса, Сәбитжан секілді бозөкпелер де жер басып жүрмес еді.

Жалпы, мәңгүрттік екі түрлі болады. Біріншісі – жаугершілік замандағы мәңгүрттік. Мұнда адамды күшпен, зорлықпен адами ойлау-зердесінен айырып, жазалап, құлақкесті құл қылады. Екінші бір түрі – қазіргі жаһандану заманындағы рухани мәңгүрттік. Сәбитжан мен аңыздағы мәңгүрт – осының айғағы. Бірінде мәңгүрттік күшпен орындалса, екіншісі айла-амал арқылы халықтың ділін, дінін, тілін ұмыттырып, нағыз мәңгүртке айналдырған. Екеуінде де мәңгүрт осыны жүзеге асырып отырғандарға құл болады. III. Айтматов өз заманының қыспағына қарамастан, сөз құдіретін түсінетін халқына адамзат тағдырындағы аса қауіпті өзекті мәселені көркемдікпен жеткізе білген.

Шыңғыстың «Кассандро таңбасы» жарыққа шыққаннан

кейін роман жайлы түрлі көзқарастар да ортаға түсті. Шығарманы өте жоғары бағалаумен бірге «осы қалай екен» деген бағыттағы пікірлер де көрінді. Мысалы, «Қазақ әдебиеті» газетінде Ә. Мендеке мынадай пікір білдірді:

«...Ойы да – тұңғыық. Тереңнен алып, түпкірлеп танытатын жалпыадамзаттық, жалпыәлемдік проблемалары да жұтынып тұр. Сурет те мол (мәселен, мұхиттың төсінде бірінің артынан бірі жылжи жүзіп бара жатқан киттерді көк жүзіндегі тырналарға теңеуі – қандай үйлесімді, өтімді!). Романдағы оқиғалар да ширатқан қыл шылбырындай шиыршық атады. Бірақ бәрібір... бірдеме жетпейтін сияқты. Әлдене...

Әрі ойлап, бері ойлап, әрі оқып, бері оқып, ақыры тапқан да сияқтандым. Ұлттық топырақ, Ұлттық иіс, Ұлттық тұщыным жетпейді екен. Қырғыздың «Манасынан», Шыңғыс Айтматовтың өзінің «Қош, Гүлсарысынан», «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбетінен», «Ақ кемесінен», «Ғасырдан да ұзақ күнінен» есіп тұратын және сол арқылы жаныңа жылулық дарытып, сезіміне – сүйесін, сараңа – демесін бола алатын ұлттық исінім мен ұлттық түйсінім жетпейді екен...

Не нәрсенің де өзегі болады: жердің өзегі, жанның өзегі, тәннің өзегі және, т.т. Жалпы адамзаттық, жалпыәлемдік, халықаралық, құрлықаралық игіліктердің өзегі – ұлттық құндылықтар. Демек, ұлттықтан ешуақытта ажырауға да, алыстауға да, кетуге де болмайды» («Қазақ әдебиеті», 26.05.2000).

Бұған қарама-қарсы Р. Рахманалиевтің пікіріне де назар аударайық:

«Шыңғыстың романын оқып шыққаннан соң, менің көз алдыма мынадай сурет елестеді. Басында айыр қалпағы бар қырғыздың бір шоң ақсақалы, тек қырғыз халқының ғана емес, исі түркінің бар игі қасиетін бойына жинақтаған әулие қарт биіктен Еуропа мен Американың өркениетіне әбден барлап қарап алып, сонан кейін: «Ау, туғандар-ау, бұларың не? Өздерің орнатқан өркениет өздеріңнің түбіңе жететін болыпты ғой? Мейірімді тазаны тақыр жұтатып, қатыгездік атаулыны ашыған қамырдай асқындырып, минут сайын мың бір бәлені өрбітіп-

өршітіп отырған мұндай өркениет кімге керек? Кімге дәрі? Аулақ! Аулақ! Ұрпағым мен нәсілімнен аулақ!» деп жаны түршіге айтып тұрғандай боп керінеді. Менің көз алдыма елестеген осы сурет-романның қосалқы көмбесі, қосалқы дауысы» («Әлем әдебиеті», 2008, №2).

Біздіңше, романның екі жақ қырынан келген екі пікір де – дұрыс. Бұл жерде Ә. Меңдеке әдебиет – өнер, өнер міндетті түрде ұлттық сыпатта болады, сондықтан да онда ұлттық болмыстың бейнеленуі заңдылық тұрғысынан келсе, Р. Рахманалиев мәселеге жазушы халықтың көзі, құлағы, сезімі жағынан келіп, адамзаттың болашағына қауіп төндіре бастаған ғасыр алапатын өнер тілімен ескертіп жатқандығына, яғни романда көтерілген әлеуметтік мәселеге баса назар аударып жатқан сияқты.

Романда адамзат қоғамы үшін аса маңызды үлкен мәселе көтерілген. Ол – ғылымның жалпы қоғамға, халыққа қызмет етіп, дұрыс жолда дамуы. Өкінішке орай, ғылым мен техниканың жетістіктерін түрлі айла-амалдармен халықты бағынышты ұстау, керек десеңіз, күш қолданып, қырып-жою құралына айналдыруы да өмір шындығына айналып отыр. Тіпті ғылымның осылайша теріс бағытта дамуы жер бетіндегі тіршілік атаулыға қауіп төндіре бастады. Міне, осы сияқты жалпы әлемдік қауіпті проблемаларды дер кезінде көп болып шешуге Шыңғыс өткен ғасырдың өзінде-ақ шақырған.

Шындығында да, бұл роман жазушы ғана емес, «Адамзаттың Айтматовы атанған қоғам қайраткері, ұлы қырғыз Шыңғыстың қоғамдық дамудың батыстық үлгісіне берген бағасы іспеттес. Романның бас кейіпкерінде Отан жоқ; ұлтсыз. Оның тұрағы – ғарыш; космостық орбита станциясында өмір сүретін ғарышкер ғалым. Ұзақ жылдар бойы жасанды адамдарды дүниеге әкелуді зерттеген ғалым Жер-Анаға қайтудан үзілді-кесілді бас тартады. Өз кінәсінен арылып-тазару үшін осылайша ғарыш тақуасына айналады. Сондықтан да оны мазалаған мәселе – ауыл-үйдің әңгімесі емес, жұмыр жердің, адамзаттың тағдыры.

Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, Ш. Айтматовтың «Кассандра таңбасы» романындағы көркем шындықтың ойлы көзді оқырманға айтары көп. Адамның адам болып қалуы үшін қазіргі

заман ұсынып отырған адам экологиясын, табиғат экологиясын дұрыс шешудің өмірлік маңызы артып отыр. Шыңғыс бұл романында өркениет, ұлтсыздану, космополитизм мәселелеріне ғылым мен техниканың дамуы призмасынан көз жіберіп, адамзат қоғамы қайда барады, бұл бағыт апарып орға жықпай ма, адамзат қоғамы дұрыс жолда дамуы үшін не істеуіміз керек деген сауалдар төңірегінде ой қозғайды. Қалай болса да адамзат баласын адами болмысынан айырылып қалмауға шақырады.

Романның бас кейіпкері Филофей (өз есімі Андрей Крылцов) жөргектегі сәби кезінен жетім балалар үйінде тәрбиеленген; өзінің әке-шешесінің кім екенін білмейді. Өмір бойы «Менің әкем кім, шешем қайда екен?» деген сұрақтарға жауап іздейді. Өзінің кім екенін білгісі келеді. Романның соңғы бөлігіндегі Филофейдің күнделігінде жазушының негізгі идеялары ашық көрінеді. Ғалым өзінің тағдырын жасанды жолмен әкелген адамдарының тағдырымен ұқсас екендігін біледі:

«Ведь фактически я и был иксродом, пусть и естественно рожденным, но именно таким, без рода, без племени, несгибаемым, невозмутимым, если не сказать – бессердечным в своих поступках, прославившим жестким специалистом своего дела, человеком, не распылявшим своих способностей и времени ни на что другое, кроме целенаправленной деятельности. Судя по всему, партийных идеологов именно это и устраивало, именно такими им хотелось видеть настоящих иксродов. Я был подобием иксрода по воле судьбы. Хоть и не говорилось об этом в открытую, но я неволью представал в качестве живого примера, в некотором роде прообразом... Я понимал это...» [Ч. Айтматов. Тавро Кассандры. Москва, ЭКСМО, 1995, 199-б.].

Жасанды жолмен дүниеге келгендерді белгілі тегі, ата-анасы жоқ болғандықтан «Икстектілер» деп атайды. Ал «икстектілер» не үшін жасалуда, неге аса қажет болып отыр? Бұған жауап күнделікте төмендегіше беріліпті:

«Но все дело в том, что рождающих в результате этого человек назовем его иксрод – личность анонимная, это ничейный, искусственно выведенный субъект, я так понимаю... Ведь феномен иксродов удивительно много обещающий в политическом

плане. Это будет именно та пробивная сила, которая, в отличие от нас, без оглядки, без страха и сомнений будет бороться за победу коммунизма во всем мире. Семья и прочие родственные отношения как архаичные институты старого мира насилия будут сброшены на свалку истории именно иксродами» [сонда, 196-бет].

«Разговор наш был абсолютно прямым, откровенным, без всяких условностей. Он утверждал, что наступят времена, когда инкубаторство не только станет легальным, но более того, этот тип леторождения окажется наиболее предпочтительным. И тогда понятия «Мать», «Отец» вообще уйдут в область преданий или будут иметь чисто условное значение» [сонда, 203-бет].

Бұл жерде автор адамзат қоғамының дұрыс жолда дамуы үшін табиғаттың заңдарын, адамзаттық құндылықтарды сақтаудың маңыздылығына назар аударады.

Шығармадан келтірілген бұл мысалдар «Боранды бекет» романындағы «мәнгүрт» те, «Кассандро таңбасы» романындағы «икстектілер» де, «Құз басындағы аңшының зары» кітабында сөз болған «зомбилер» де адамзат баласы жасай алмайтын, жүрегі дауалап, қолы бармайтын қандай істі болмасын тексіздіктен, туыс-бауырды білмейтіндіктен, жалғыздықтан, адамға тән отбасы, ата-ана, бауыр жайында ой-сезімдердің болмауынан селт етпестен іске асыра алатындығын көрсетеді. Жазушы бұл романында да тексіздіктің қандай апат әкелетіні туралы бұрынғы «Ақ кеме», «Боранды бекет» шығармаларында көрсеткенінен де әрі тереңдетіп, кеңінен айтып отыр.

Ш. Айтматовтың халық назарын аударып отырған келеңсіз құбылыстардың өріс алғаны соншалық – ол бір елдің немесе бір аймақтың ауқымынан әлдеқашан шығып кеткен; ол проблемаларды шешуге бір, не болмаса бірнеше мемлекеттің қайрат қылуға шамасы келмейді; сондықтан да оны бүкіл адамзаттың қатысуымен ауыздықтай алады. Жаһандану барысында қауіп-қатердің терроризм, есірткі бизнесі, миграция, экология сияқты жаңа түрлері пайда болып, әлемдік сыпат ала бастады. Ең бастысы ғаламдасу барысында халықаралық қатынастар ушыға түсіп, жер-жерлерде соғыс ошақтары лапылдай бастады.

Жаһанданудың бет алысының қауіпті бола бастағаны соншалық – әлем қазір үшінші дүниежүзілік соғыстың сәл-ақ алдында тұр.

Әлемді қаулаған өрттей жапырып келе жатқан жаһандануға ұлттың, ұлттық тілдің, ұлттық құндылықтардың, діннің, жан-жақты дамыған адамның, қоғамның керегі жоқ. Оған керегі – тілін, ділін, дінін білмейтін, рухынан айырылған, ұлттық тамыры жоқ мәнгүрт, тобыр. Қазіргі қазақ қауымының да қас жауы осы мәнгүрттер, яғни іштен шыққан шұбар жыландар болып отыр. Шыңғыстың ұлылығы осы бір алапаттың әлемге қауіп төндіретінін өткен ғасырдың өзінде-ақ көрегендікпен көре біліп, адамзат баласын ескертуінде жатыр.

Шыңғыс Айтматовтың күллі шығармасының идеялық өзегі, айтар өсиеті «Мәнгүрт болмандар!» болғандығына көзіңіз жетеді. «Боранды бекет» романының «Едіге бір бүйірден ақ құс көргендей болды. Бұл баяғыда өзінің мәнгүрт ұлының садағының оғы тиіп, түйеден құлап бара жатқанда, Найман-Ананың ақ жаулығынан пайда болған ақ құс еді... Әлгі құс Едігемен қатарласа ұшып бара жатып, ақыр заманның арқыраған, күркіреген күшті даусының арасынан айқайлап:

– Кімнің баласысың? Атың кім сенің? Өзіңнің атыңды есіңе түсір! Сенің әкең – Дөненбай, Дөненбай, Дөненбай, Дөненбай, Дөненбай... – деп, шырылдап бара жатты» (Ш. Айтматов. Боранды бекет (Ғасырдан да ұзақ күн). Орыс тілінен аударған Ш. Мұртазаев. Алматы, «Жалын», 1986, 300-бет) –деген символикалық мағынасы терең сөзбен салынған көркем көрініспен аяқталуының өзі ойлы оқырманды өмірдің мәні жайлы терең ойларға жетелейтіні анық.

Иә, Шыңғыс Айтматовтың қай шығармасын оқысаңыз да Найман –Ананың ақ жаулығынан пайда болған ақ құс:

– Атың кім сенің? Әкеңнің атын ұмытпа! Анаңның атын ұмытпа! Еліңді ұмытпа! Жеріңді ұмытпа! Мәнгүрттіктен сақтаныңдар! Өйткені дүниені бүлдіретіндер де, бұзатындар да – мәнгүрттер. Сен адамсың. Сен адам болып қалуға тиіссің – деп, бебеулеп, құлағыңа құя беретін сияқты.



Шыңғыс Айтматовпен бірге

«АДАМЗАТТЫҢ АЙТМАТОВЫ»

ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ

АДАМ ЭКОЛОГИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қырғыз Алатауынан бой көтерген осы бір есімнің ХХ ғасырдың орта шенінен бастап адамзат руханиятының тал бесігін тербетіп тұрғанына да жарты ғасырдан асып барады. Осы уақыттар ішінде әдебиетке қаншама қаламгерлер келіп, оның қаншамасы үн-түнсіз, аты шықпай кетіп жатыр десеңізші. Солардың ішінде қанша уақыт өтсе де қазақтар «Адамзаттың Айтматовы» атаған аз қырғыздың арасынан шыққан Шыңғыстың жарық жұлдызы өркениет әлемінде уақыт өткен сайын жарқырай түсуде. Ш. Айтматовтың туындылары 170-тей тілге аударылып, әлемнің барлық түкпіріне тарады. Кітаптарының басылымы мыңнан асып, тиражы 70 миллион дана болып жарық көрді. Шығармашылықта мұндай биіктерге шығу әлемдік әдебиеттің не бір алыптарының маңдайына жазыла бермеген. Мұның басты себебі не? Біз Шыңғыс Айтматов феноменінің сыры неде деген сауалдарға жауапты оның шығармаларының өзінен іздедік.

Ш. Айтматов әдебиетке өткен ғасырдың орта шенінде келді. Ол әдебиеттің есігін жай ғана аша салған жоқ. Алғашқы тырнақалды туындыларымен-ақ, «Мен – Шыңғыс Айтматовпын. Менің қалам сілтесім де, айтар ойым да, жүрер жолым да өзгеше», – деп, айқайлай келді. Социалистік реализмнің қатып қалған қағидаларымен қаруланып, болашақ коммунизмде өмір сүретінімізді жырлайтын әдебиетті оқып үйренген қалың оқырман өмірдің шын бет-пердесін ашуға ұмтылған жас жазушыны алғашында бірден қабылдай бермеді. Тырнақалды туындысы «Әшім» 1952 жылы 24 жасында жарық көрген Айтматовтың атын шығарып, атағын асырған М. Әуезовтің алғы сөзімен «Новый мир» журналында жарық көрген «Жәмила» (1958) повесі болды.

«Жәмиланың» жарық көруі қырғыз ғана емес, сол кездегі КСРО-ның кеңестік әдебиетіне де жаңа есімнің келгенін жария етті. Повесть жарық көрген соң ол әртүрлі ыңғайда айтылған қызу пікірлердің өзегіне айналды.

Әдебиет сөз өнері болса, оның ұлттық сыпаты да анық. Ш. Айтматовқа сын айтушылар оның шығармаларында бір жағынан, қырғыз халқының тұрмыс-тіршілігі, ұлттық дәстүрлері өз деңгейінде көріне бермейтіндігін, екінші жағынан, кеңестік қоғамда «келешегі жоқ» келеңсіз жақтарының да көрініп қалып отыратындығын алға тартты. Шындығында да Шыңғыстың шығармалары сол кезде әдебиетті бағалаудың негізгі өлшемі ретінде талап етіліп отырған социалистік реализмнің қалыптасқан қалпына сия да бермейтін еді. Коммунистік идеология рухында тәрбиеленген оқырман қауым да әдебиеттегі жаңа сөзді бірден қабылдай алмады.

Кеңестік кезеңде қазақ әдебиетінде С. Мұқановтардың, қырғыз әдебиетінде Аалы Токомбаевтардың дәуірі жүрді. Халық бұларды алақанына салып, құрметтеді. Қырғызстанда Токомбаевпен болған әдеби жиындар үлкен аншлаппен өтетін. Ал Ш. Айтматовпен кездесуге, тіпті, университетте әдебиетті оқып жүрген студенттердің өзі аз келетін. Өйткені ол кезде әдебиет туралы түсініктің, оған қойылатын талаптың мүлде басқаша болуымен бірге әдебиеттегі тың жаңалықты түсінуге оқырман қауым да дайын емес еді.

Ш. Айтматов – жастайынан екінші дүниежүзілік соғыстың елдегі қиыншылықтарын көріп өскен ұрпақтың өкілі. Сондықтан да оның алғашқы шығармаларында сол бір өзі басынан өткерген қиын кездердегі қырғыз аулының тұрмыс-тіршілігі, соғыс салған ауыртпалықтарды қайыспай көтеріп шыққан қарапайым еңбек адамдарының ерлікке толы жасампаз тұлғасы шынайы көрініс тапты. Жазушының әр жылдарда жазылған «Аспалы көпір» (1956), «Бетпе-бет» (1957), «Жәмила» (1958) «Шынарым менің, шырайлым менің» (1960), «Алғашқы ұстаз» (1962), «Құс жолы» (1963), «Қош бол, Гүлсары» (1967), «Ертегіден соң» (1970), «Ақ кеме» (1970), «Ерте қайтқан тырналар» (1975), т.б.

секілді шығармаларында соғыс кезіндегі, соғыстан кейінгі шаруашылықты қалпына келтіру дәуіріндегі қырғыздардың өмірі көркем бейнеленді.

Адамның бойында оның бақытты өмір сүруі жолындағы күресіне қажетті небір тылсым қасиеттер бар. Соның бірі – дарындылық. Ғалымдардың анықтауынша, дарындылық ерекше адамдардың бойында он пайыздай да оны ары қарай дамытып, дұрыс бағытта тәрбиелей алса, шексіз мүмкіндіктерге жол ашылады екен. Мұндай жағдайға жетудің бір ғана жолы бар; ол – еңбек ету, осы жолда үздіксіз іздену. Жас кезінен-ақ алдына жазушы болуды үлкен мақсат етіп қойған Шыңғыс осы жолда көп ізденді; сөйтіп, өзінің жазушылық жолын таба алды. «Мен көп оқыдым, көп іздендім. Тіпті 1970 жылдары Латын Америкасының әдебиеті дүркіреп шыққан кезде, сол авторлардың шығармаларының Мәскеу баспаларынан орыс тілінде басылып шығуын күте алмай, өз жанымнан ақша төлеп, испанша жетік білетін бір жігітке Г. Маркестің романын аудартып оқығаным бар... Шығыс, Батыс... Бәрімен де таныспын. Бірақ әркез менің үстелімнің үстінен табылатын, маған рух беретін, күш-жігер беретін, мені адастырмайтын бір дүние бар. Ол не дейсіз ғой? Ол – «Манас». Қырғыз халқының «Манасы». Қырғыздың ұлы эпосы!» (Ш. Айтматов. Екі түрлі асылым бар. «Парасат», 1997, №8).

Тағы бірде ол: «Өз басым өзге елге сапарға шығып, өзге жұрттың табалдырығын аттай қалсам, әрқашан қасиет тұтып, өзіммен бірге қастерлеп ала жүретін екі түрлі ұлттық асылым бар: бірі – «Манас», бірі – Мұхтар Әуезов», – дейді. Бұл айтқандарынан жазушының шығармашылық барысында, алдымен, ұлттық, түркілік құндылықтарды жоғары қойып, содан кейін барып әлемдік әдебиеттің айдынына құлаш ұрғанын көреміз.

Шындығында да Шыңғыс шығармашылығының алғашқы ізденіс кезеңінде оның жұмыс үстелінің үстінде Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы, Габриэль Гарсиа Маркестің «Жүз жылдық жалғыздық», Михаил Шолоховтың «Тынық Дон» мен «Адам тағдыры», Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» сияқты

әлемге әйгілі кітаптар жатты. Ал қырғыздың атақты «Манас» эпосы Ш. Айтматовтың өмір бойы жанынан тастамайтын, қолынан түспейтін рухани талисманына айналды. Ш. Айтматов үшін «Манас» қырғыз, қырғыздық рух, тіл, діл, салт-дәстүр, философия, ұлт, саясат, болашақ ұғымдарымен мағынасы бірдей болды. «Манасқа» арқа сүйеген, табан тіреген, темірқазығы қылған Шыңғыс алдымен, «қырғыздың Айтматовы» болып, соңынан тынымсыз еңбегінің арқасында барып, әлемдік айдынға құлаш ұрып, «Адамзаттың Айтматовына» айналды.

Шыңғыс шығармаларының әлемнің түкпір-түкпірінде кеңінен таралуына онда ұлттық және әлемдік адами құндылықтардың шынайы үйлесім тауып, көркем бейнеленуі себеп болса керек. Әлемдік әдебиеттің өріне арқасын өз ұлтына сүйеген, табанын туған жерінің қасиетті топырағына нық тіреп тұрған, жалпы-адамзаттық құндылықтармен қарулана алған сөз зергерлері ғана шыға алады; мерейі үстем болады. Шығармаларында жер бетінде өмір сүріп жатқан күллі адам баласын ертеңіміз қалай болады деп, толғандырып отырған жалпыадамзаттық проблемаларды бірлесе отырып шешуге шақырған Шыңғыс Айтматов осындай қасиеттерінің арқасында ХХ-ХХІ ғасыр әдебиеті көшбасшыларының бірі болды.

Жалпы, ұлттық пен әлемдік құндылықтар екі бөлек нәрсе емес. Керісінше, екеуі – бірін-бірі толықтырып тұратын бір нәрсенің екі жағы; әлемдік құндылықтар өміршең ұлттық құндылықтардан тұрады да ұлттық құндылықтар әлемдік құндылықтардың жекелеген, басқа да ұлттарға жат емес құрамдас бір бөлігі. Бұл жерде ұлттық атаулының жалпыадамзаттыққа қайшы келмейтіндігін баса айтқан жөн. Ал енді бір ұлттың басқа ұлттардан артықшылығын насихаттайтын жерлерде мұның аяғы әсіреұлтшылдыққа апарып соқтыратыны түсінікті болса керек. Шыңғыс, міне, осындай әсіреұлтшылдықтан сақтандырады: «Бір қарағанда, оғаштау көрінгенімен, басқа да бірқатар нәрселер, мысалға: өткенді мансұқ ету немесе бұрмалау мен жан-жағын қытай қорғанымен қоршауға мәжбүр боп отырған себебі – бір халықтың барлық басқа халықтан артықшылығы жайлы ойдан

шығарылған өтірікті тек осылай ғана сақтауға болатыны белгілі – шірешек шовинизм де қосақтаса жүреді» (Айтматов Ш. Боранды бекет. – Алматы: Жалын, 1986. – 5-бет).

Ш. Айтматов шығармашылығының алғашқы кезеңінде қырғыз ұлтының өзіндік тұрмыс-тіршілігін бейнелеу көбірек орын алса, жетпісінші жылдардан бастап, бұл біртіндеп-біртіндеп әлемдік ауқым ала бастады. Өйткені жекелеген ұлттардың алдында тұрған мәселелердің дұрыс шешім табуы бұл проблеманың жалпыадамзаттық сыпатын ескермейінше мүмкін еместұғын.

Қазақ пен қырғыз ежелден ауылы аралас, қойы қоралас ел болатын. Сондықтан да Шыңғыс шығармаларының ұлттық топырақтан шығып, жалпыадамзаттық өріске шығуына қазақтың даласы негізгі саты болды. Оны қазақтың даласына, сол арқылы үлкен әдебиетке қолынан жетектеп, ертіп әкелген ұлы Мұхтар Әуезов болатын. Жазушының ұстазы ретінде Мұхтар Әуезовті «Манаспен» қатар құрметтеп атайтыны да сол себептен болса керек.

Ғалымдардың анықтауынша, Айтматов шығармаларындағы оқиғалардың 70 пайыздайы қазақ даласында өтеді, немесе қазақ тақырыбына қатысы бар. «Жәмиладан» бастап, жазушының даңқын шығарған «Қош бол, Гүлсары», «Ақ кеме», «Боранды бекет» (Ғасырдан да ұзақ күн) сияқты шығармаларындағы көркем бейнелердің ұлттық болмысы, рухы мен мінезі қырғызбен бірге қазаққа да өте жақын. Бұлай болуының тағы бір себебі жазушының өзі де қазақ ауылымен іргелес, қоныстас жерде туып, ортақ өзен Таластың суын таласа ішіп, бірге өскендіктен де болса керек.

Шыңғыс шығармаларын қазақ оқырмандары төл туындысындай ыстық қабылдады. Оның әрбір жаңа туындысы дүниеге келісімен-ақ қазақша сөйлеп жатты. Қазақ даласы Айтматовың көркем әдебиет керуенін зор қошаметпен қарсы алды. «Бетпепет», «Алғашқы ұстаз», «Ботагөз», «Шынарым менің, шырайлым менің», «Құс жолы», «Қош бол, Гүлсары», «Қызыл алма», «Ақ кеме», «Жәмила», «Боранды бекет», «Жан пида», т.б. жайлы қазақ баспасөзі бетінде жарияланған сыни материалдарда Шыңғыс шығармаларына ыстық лебіздер білдіріліп жатты. Шыңғыстың

танылуы, «Адамзаттың Айтматовы» аталуы, алдымен, Қазақстаннан басталды.

Қазақтың ұлы ақыны Абай: «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп», – жырлайды. Ал адамзаттың барлығын бауырым деп, сүю кез келген адамның қолынан келе бермейтіндігі түсінікті болса керек. Мұндай ұлылық өзінің ата-анасын, бауырларын, ұлтын сүйе білген саналы азаматтардың ғана қолынан келе алады. Ш. Айтматов та алдымен, өз ұлтының патриоты болып, содан кейін барып, қырғыз ұлтының болашағы жер бетінде тіршілік жасап жатқан басқа да халықтардың тағдырымен тікелей байланысты екендігіне көзі жетіп, жалпыадамзаттық проблемаларды бірлесе отырып шешу мәселесін көтереді.

Ұлылық өзінің ана тілін білуден, сол тілде жасалынған рухани құндылықтарды бойына сіңіре білуден бастау алады. Ш. Айтматовтың айқындауынша: «тіл – кез келген халықтың дара жаратылысын айқындайтын бірден-бір бедер-кескіні, тіл – оның тәжірибесінің, танымының, мәдениетінің, тарихының тоғысқан тірек-тұтқасы, дербес айнасы, ең соңында тіл – ұлттық эмоциялы сезімдерінің жай тартқышы және мәңгілік зердесі. Қырғыздар, бәлкім, сондықтан да өздерінің ана тілін «ене тіл» дейтін болар. Халық өз тілінде өзін таниды және өзін көрсетеді...

Біз өзіміздің ана тілімізді көзіміздің қарашығындай сақтаймыз, бағалаймыз, дамытамыз, қолданамыз...

Біз өзіміздің ана тілімізді сақтап қалғанда ғана, ұлттық мәдениетіміз сол дара бітім-бедерінде, өзіндік кескін келбетінде қалып, дами береді.

...біз «Манас» эпосын ақырғы деміміз біткенге шейін қорғаймыз!».

Осы бір жолдар жазушының азаматтық, шығармашылық болмысының өмірлік бағытын айқындай түскен. Өз ұлтының қадір-қасиетін бойына сіңіріп, жан дүниесімен түйсінген азамат қана бүкіл әлемде болып жатқан оқиғаларды ой елегінен өткізіп, дұрыс қорытындылар жасай алады. Шыңғыстың шығармаларын оқи отырып, Қырғыз Алатауынан бой көтеріп, Гималайдағы Эверест сияқты әдебиеттегі «Айтматов шыңына», «Адамзаттың

Айтматовына» айналған жазушының ұлылығын мойындамасқа лажыңыз жоқ. Ш. Айтматов әлем өркениетінің қақ төріне қырғыз руханиятының ақ ордасын апарып тікті; ол үйге ақ қалпақты қырғыздармен бірге кіріп-шығып жатқан басқа халық өкілдері де жүр.

Қырғыз жазушысы Ш. Айтматовты ең алдымен, ұлттық тіл тағдыры ойлантады. «...тіл – кез келген халықтың дара жаратылысын айқындайтын бірден-бір бедер-кескіні» болғандықтан да жер бетіндегі халықтардың жай-күйі оның тіліне тікелей байланысты. Өйткені бәрі тілден басталады: «Бұл жолы да әуелі Сөз пайда болды. Сол бір мәңгі өлмейтін сюжеттегідей. Содан кейін болған жәйттердің бәрі де сол айтылғанның салдарытұғын» (Ш. Айтматов. Тау құлаған. – Алматы: Дәуір-Кітап, 2017 – 284-бет; «И на сей раз – в начале было Слово. Как когда то. Как в том бессмертном Сюжете. И все, что произошло затем, явилось следствием Сказонного»). Ч. Айтматов. Тавро Кассандры. Москва, ЭКСМО, 1995, 5-бет). Иә, біздің бүгінгі таңда көріп, басымыздан өткеріп жатқан жағдайлардың барлығы да – осы уақытқа дейін айтылған сөздердің салдары. Сөз дұрыс болса, өмір де дұрыс болады. Сөз бұзылған жерде, қоғамдық өмір де бұзылып, адамдар азғындайды, ұлтқа іріткі түседі; ең соңында ана тілінде жасалынған ұлттық рухани құндылықтарынан айырылған ел бүлініп, мәңгүртке айналады; мұның аяғы тыныштықтың жоғалып, ақыр-соңында өмір сүруге қауіпті жағдайдың тууына алып келеді.

Шыңғысты адамзат баласының болашақ тағдыры, адам қайткенде, адам боп қала алады (қараңыз: Қайткенде адам қалады адам болып. «Егемен Қазақстан», 26.04.2003) деген ойлар мазалайды. Адам өзін адам ретінде сақтап қалу үшін өмір бойы еңбек етуі, яғни, өзі, тілі, ұлты үшін күресіп, ұлттық тамырын тереңге жібере алса ғана мақсатына жете алады. Бұған жер бетінде қарсы тұрған күш – зұлымдық. «Адамзат баласы зұлымдықтың төбе шашынды тік тұрғызар нешеме түрін ойлап шығарған ғой. Тек мына қасіретке (мәңгүрттікке. Д.Ы.) тең келері болмас.

Тоталитарлық жүйе тұсында тұтас қоғамға, соның ішінде саған да, маған да, бәріміздің ақыл-ойымызға, түсінігімізге идео-

логиялық шіре салды. Мұның өзі бір режимге бағындырып, бұғаулап ұстау мақсатында жүзеге асып жатты.

Бірде Мәскеуге пойызбен бара жаттым. Қызылорда облысының үстінен өткен кезімізде радио Байқоңырдан ғарыш кемесі ұшқанын хабарлады. Пойыз терезесінен күңсіп жатқан адырлы далаға қарап тұрып, ұзақ ойға берілдім. «Боранды бекет» романын жазу идеясы осы сәтте ойыма оралған. Өзге планеталарда да ақылды тіршілік иесі бар деп жүрміз, ғайыптан жер планетасы лоардың ғарыш құрсауына тап болса ше деген күдік көкейіме кептеліп, тыншу берер болмады. Жас кезде естіген мәңгүрттік хикаясы қиялымда қайта сәулеленді. Өткен замандарда қара күш иесі адамның басын құрсауға алып, ақыл-ойын өшірген. Ал енді қарама-қарсы идеологияны алға тұтып, өзара текетіреске түскен екі жүйе космосқа шығып, бір-біріне қыр көрсетіп, жер шарына шіре салса, не болмақ? Жеке пенде басындағы қасірет трансформацияланып, бізді түгелдей шырмап, матап алмай ма? Өртүрлі көлемде болғанмен трагедия ортақ. Адамзат баласына төнуі мүмкін осындай қасірет-қайғыдан алдын-ала сақтандырғым келді» (Ш. Айтматов, М. Шаханов. Ғасыр айрығындағы сырласу (Құз басындағы аңшының зары), 2008, 140-бет).

Романда жазушының кейіпкерлері көбіне еңбек адамдары болып келеді. «Боранды бекет» романының бас кейіпкері Едіге – «Ол өзі өмір сүріп отырған дәуірге терең тамыр жіберген адам, оның болмысының мәні де сонда – ол өз заманының ұлы» (Айтматов Ш. Боранды бекет. – Алматы: Жалын, 1986. – 3-бет).

Жазушының пайымдауынша, «XX ғасырдың соңындағы ең қасіретті қайшылық, сірә, адам ойының шексіздігі мен империализм туындатып отырған саяси, идеологиялық, нәсілдік кедергілер кесірінен бұны іске асыра алмау арасындағы қайшылық шығар.

Бейбіт өмір сүруді үйренбесе, адамзат жер бетінен мәңгіге жоғалады. Адамзаттың бейбіт те бақытты өміріне төнген ең қауіптің бірі өзара сенбестік, секемшілдік, текетірес, бақастық болып табылады.

Адамдар бір-біріне кешірімді бола алады, бірақ бір ыңғайда ойлау, сөйте тұра адам кейпінен айырылмай, адамшылық

қасиеттерін сақтап қалу, олардың қолынан келмейді. Адамды өзіндік даралығынан айыруға деген құштарлық атам заманнан күні бүгінге дейін империялық, империалистік, гегемонистік мақсат-мүдделерге серік боп келеді.

Өткенін білмейтін, жер бетіндегі орнын жаңадан анықтауға мәжбүр адам, өз халқы мен басқа да халықтардың тарихи тәжірибесінен айырылған адам тарихи перспективалардан мақұрым қалады, күнделікті тіршілігінен басқа ештеңені білмейді» (сонда, 4-бет). Осы бір жолдарда Ш. Айтматов шығармашылығының негізгі кредосы, кілті жатқандай.

Иә, бұл жолдар өткен ғасырдың сексенінші жылдары жазылған. Жазушы өз шығармаларында сол кездің өзінде-ақ батыстан бастау алып, бүкіл әлемге құлаш ұра бастаған жаһандануға назар аударады. Батыстың бүкіл әлемді ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстау мақсатымен қоғамдық дамудың өркениетке апарар жолы жаһандануды өз мүддесіне қарай бұрып, жер бетінде тіршілік жасап жатқан барлық ұлттар мен халықтарды тобырға, ол үшін тілінен, ділінен, дінінен айырылған мәңгіртке айналдыруға кіріскенінен сақтандырады.

Өмір қалың орман секілді. Ну орманның ішінде білігімен бірге қажетті тәжірибе жинақтаған адам ғана жол тауып жүре алатындығы сияқты өмір сүру де оңайға түспейді. Өз жолын тауып, бақытты өмір сүру адамзат ғұмырының басты мақсаты болумен бірге оған жету адам үшін – қиынның қиыны да. Өйткені жақсылығы мен жамандығы қатар жүретін, байқамаса, ой-шұқыры көп қазіргі заманда тура жолды тауып, адам сияқты өмір сүрудің өзі көпшілік үшін қол жетпес арманға айналған. Қайшылықтары барынша ушыққан мына заманда адам болып қалудың өзі үлкен әлеуметтік проблемаға айналып бара жатыр. Қазіргі дәуір адамзат баласының адам болып қалу үшін күнделікті күресімен сыпатталады.

Шыңғыстың шығармаларында аласапыран жаһандану заманында адамзат баласының қоғамдық дамуда қай жолмен жүру керектігі нұсқалады. Ол жол – ұлттық жол. Жер бетіндегі халықтардың ғасырлар бойғы дамуы барысында әр өңірдің,

халықтың өзіндік өзгешеліктеріне орай таңдаған, тәжірибе жинақтаған, сыннан өткен ұлттық даму жолы. Осы жолмен жүрген халық қана өзінің адами, ұлттық, жалпыадамзаттық болмысын сақтап, өркендей алады. Ол үшін әр ұлт өзінің тілін, сол тілде жинақтаған ұлттық құндылықтарын, ділін, дінін сақтай білуі керек. Олай болмаған күнде халық өзінің адами, ұлттық болмысынан айырылған тобырға айналып, өзінің ұлт ретінде өмір сүруін тоқтатады. Осы бір ойлар жазушының күллі шығармашылығының, әсіресе «Ақ кеме», «Боранды бекет», «Кассандра таңбасы» секілді туындыларының идеялық өзегіне айналған.

Шыңғыстың «Ақ кемесі» шыққанда, сол кездегі социалистік реализмге негізделген әдебиеттің теориясы мен сыны шығарманы түсіндіруге, талдауға әзір емес-ті. Мұның өзі әдебиеттегі жаңа сөзге айналған шығарма жайлы қызу пікірталасқа ұласты. Әсіресе, оқиғаның баланың өлімімен аяқталуы оқырманды қатты алаңдатты. Кейбіреулер романда баланың ақ кемеге барамын деп, суға кетуін социалистік құрылысқа жабылған жала деп, қабылдады. Енді біреулер әдебиеттің басты міндеттерінің бірі адамды ізгілікке тәрбиелеу болса, мұндағы бала өлімі қатыгездік деп, сынады. Бірақ бұл жерде жазушының алға қойған мақсатының өзгешелігі, бұдан да күрделілігі ескеріле бермеді.

Өмірде жақсылық пен жамандық әрдәйім қатар жүреді. Гуманизм өз бастауын қатыгездіктен, зұлымдықтан алады. Зұлымдық жоқ жерде ізгілік те, адамгершілік те жоқ. Баланың балыққа айналып, ақ кеменің капитаны әкесіне жетем деген мақсаты – зұлымдыққа қарсы қарекет. Ол өлген жоқ, алдына әділдікке жетемін деп, мақсат қойған; соған ғұмырын арнаған. Бірақ мұны бала түсініп, санасына салып отырған жоқ. Бала өз түсінігімен шындыққа бет алған. Оның ойынша, бұл дүниеде зұлымдықты жоятын – әділеттілік, ал әділеттілік деген – әке. Өмірге ұрық себуші – әке, демек, сол ғұмырды сақтаушы да – әке. «Ақ кемедегі» баланың бар мақсаты – сол әкеге жетіп, оған мына әділетсіздікті айту.

Шығыс халықтарында, оның ішінде қазақ, қырғыздар үшін де әке – әділеттіліктің символы, әке – әділеттіліктің синонимі.

Әкеге қарап, ұл өсер. Ұлттық дәстүр бойынша, әке жолын қуған ұл – бақытты. Бала да солай ұққан. Осы ой оны балыққа айналып, алыстан көрінген ақ кемедегі әкесіне жетуге ынтық еткен. Әкеге жету үшін жан қию керек пе? Міне, бұл жерде енді оқырман ойланады. Бұл дұрыс па, бұрыс па деген сауалдарға жауап іздейді.

Бала жалпы өлім дегенді біледі, ол да барша жан иелері сияқты қауіптен қорғанады, сақтанады. Ал оның осы түсінігін әділеттілік жолында балыққа айналып, әкеге жету идеясы жеңіп кеткен. Неліктен Оразқұл сияқты надандар баланы шектен асқан іске итермелейді. Бұған жауаптар көп болуы әбден мүмкін. Өмірден шындық, әділеттілік іздеп, бала жүрегі аласұрады. Қырғыз өмірінің символы іспеттес Бұғы-Ананы Оразқұлдар атып алып, тойғанына мәз болды. Осындай жағдайда өмірден түңіле бастаған жаны таза бала оны тапқандай да болады. Ол – әкесі. Олай болса, қалай болғанда да әкесіне тез жету керек... Жас ұрпақ өкілі баланың бүгінгі заман адамдарының келеңсіз іс-әрекеттерінен жерініп, әділеттілік іздеп, дұрыс жол деп, әкенің, оның ар жағында бабалар жүріп өткен дәстүрлі даңғылға бет алуы көп нәрсені аңғартса керек.

Роман жазылған кез – КСРО империясының барынша дүрілдеп тұрған тұсы болатын. Жер бетінде адамнан күшті еш нәрсе жоқ, «Адамға табын, Жер енді» деп ұрандатқан халық бермесіне қоймай, табиғатты «бағындыру» дәуірі науқаны күшейе түскен. Ал шындығына келгенде, адам табиғатты бағындыруы керек емес, керісінше, табиғаттың ортақ заңы бойынша өмір сүруі керек-тұғын. Яғни адам өзі өмір сүріп жатқан ортаны сақтауға міндетті еді. Қоғамда адам мүддесі қалай қорғалса, табиғатты қорғау да бірден бір заң болатын. Адамзат қоғамы мен табиғаттың арасындағы тығыз байланыс турасында Батыс ғалымдары «... адамның табиғатқа үстемдігінің өзі адамның адамға үстемдігінің нақты жағдайынан туындайды»; «...біздің қоршаған ортамен үйлесімсіздігімізді жоймас бұрын алдымен, элеуметтік теңсіздік пен езгінің проблемаларын шешіп алу керек» (Майкл Райан, Джули Ривкин. Әдебиет теориясы. Антология. 4-том. – Алматы, 2019), – деп, жазыпты.

Жазушы 1976 жылы орыстың «Неделя» апталығына берген

сұхбатында «Әйтсе де барлық іс табиғатқа залал келмейтін жолмен жасалса екен. Біз адамдар табиғатқа деген құрметімізді лайлап алмау үшін не істеуіміз керек? Мені ойландыратын сұрақ осы» («Қазақ әдебиеті», 02.11.2018) – деген екен. Ойлана оқыған оқырманды «Ақ кеме» осы бағытта алыс қиырларға жетелейді. Өркениеттің, алға дамудың символы іспеттес ақ кемелер айдын көлде жүзіп жүргенімен де қарапайым өмірде, табиғатта қаншама трагедиялық жағдайлар орын алып жатыр десеңізші. Қоғам неге біркелкі дамымайды? Ғылым-техника дамығанымен де оның қарапайым халықтың тұрмыс-тіршілігін жақсартудың орнына керісінше, құлдыратып жатқаны несі? Адамдар неге азғындап бара жатыр? Осыдан ширек ғасыр бұрын Шыңғысты толғандырған проблемалар арада қаншама уақыттар өткенімен бүгінгі күні де өзектілігін жоймай, барынша өткірлене түсуі кімкімді болса да ойландырмай қоймайды.

Ғылым мен техниканың дамуы адамзат баласының бақытты өмір сүруіне көмектесіп, қоғам дамуын жетілдіре түсуі тиіс. Бірақ өмірде керісінше болып жатыр. Мұның себебі неде? Қазір әлемдік ауқымда жүріп жатқан жаһандануды халықаралық ықпалды ұйымдардың әлемді билеу мақсатында өз мүддесіне орай барынша пайдаланып жатқандығы айтылып та, жазылып та жатыр. Әлемдік саясаттың, байлықтың тізгінін қолына ұстаған масондық топтардың осындай жүгенсіз әрекеттерінің салдарынан қазір адамзат қоғамы, табиғат орны толмас зиян шегуде. Бұл мәселенің ушыққаны соншалық, қазір жер бетіндегі тіршілік атаулы апат алдында тұр.

Қазір сарапшылар мен ғалымдар адамзат қоғамына ядролық соғыс, биологиялық және химиялық қару, пандемия (эпидемиялар, бактериялар, т.б.), жасанды интеллекттің бас көтеруі, ауа райының өзгеруі, экологиялық жүйе коллапсы (кенеттен өзгеруі), топан су, жойқын жанартаулардың (вулканны) атқылауы, Жердің астероидтармен соғысып қалуы сияқты алапат қауіптер төніп тұрғандығын ескертуде («Комсомольская правда», 21-28.11.2018). Осы тоғыз түрлі қауіптің соңғысынан басқасының барлығы да адам ақыл-ойының, ғылым мен техника жетістіктерін

орнымен пайдаланбаудың салдарынан туындап отырғаны белгілі. Шыңғыс шығармаларында осы бір зәру проблема көркемдік құралдарымен күн тәртібіне қойылады. «Ақ кемедегі» Ыстық көл айдынында жарқыраған ақ кеме ғылыми-техникалық прогрестің көрінісі болса, соған жетемін деген жас баланың суға кетуі, оны осындай әрекеттерге итермелеген жағдайлар ғылым-техника дамуының теріс салдары екендігі де шынайы көрініс тапқан.

Әлемдік адамзаттық қоғамда адам өмірінде табиғаттың алатын орнына ерекше мән беріліп, оны қорғау барынша өріс алып келеді. Қоршаған ортаны қорғаушылар қозғалысы табиғаттың жаратылысында артық, не кем жаратылған ештеңе жоқ; сондықтан да оның бір бөлшегі болып табылатын адамның құқы, өмірі қалай қорғалса, сол адам өмір сүретін орта – табиғат та солай қорғалуы тиіс деп қарайды. Сондықтан да адам мүддесі бірден-бір заңды мүдде емес, сол сияқты жер бетінің фаунасы мен флорасы, рельефі де заңды түрде қорғалуы тиіс; адам өз денсаулығына, өз үйіне қалай қараса, өзі өмір сүретін қоршаған ортаны, сол ортаның «денсаулығын» да солай сақтауға міндетті. Демек, жер бетіндегі қыбырлаған жәндік-мақұлықтардан бастап, өмір сүруге құқылы. Қоғамдық өмірде адам құқықтары қалай қорғалса, табиғатта да солай болуы тиіс.

Ш. Айтматов суреттеген қасқырлар тағдыры ізгілік болмысын тереңдете түскен. Қасқырдың жыртқыштық әрекет жасауы табиғат үшін өрескел емес. Өйткені қасқыр қасқырша өмір сүру үшін жаралған; сондықтан да қасқырдың қасқырлық әрекеттерінің барлығы да – табиғи, табиғаттағы үйлесімділік. Ал осы қасқырларды қасқырлық қасиеттен айыру әділдік пе? Романдағы қасқырларға жаның ашиды. Қасқырға аяушылық білдіру – бұрын-соңды көркем әдебиетте кездесе бермеген тың түсінік.

Еттің жылдық жоспарын орындау үшін басшылар ақбөкендерді атып алып, етке өткізуді ұйғарады. Бұған қарсы болған Авдийдің қол-аяғын байлап, ағаштан крест жасап, оны соған таңып тастайды. Шаруашылықты осылайша жүргізу барысында Мойынқұмнан қасқырлар жер ауып кетеді; ақбөкендер де «жоғалады». Ет «жоспарын» орындаудан басталған науқанның аяғы осылайша адам айтқысыз трагедияға әкеліп соғады.

«Ит қауып алды; қасқыр малға шабуыл жасады», – деп, оларды атып тастауға болмайды. Өйткені ит бөтендерді қабу үшін, қасқыр малға шабу үшін жаратылған. Бұлардың табиғатта тепе-теңдікті сақтап, атқаратын өзіндік функциялары бар: ит «жеті қазынаның» бірі ретінде адамды, үйді, малды қорғайды; қасқыр малға шауып, олардың ауыруларын жемтік етіп, санитарлық, профилактикалық тазалаулар жүргізеді. Сол сияқты табиғатта жердің үстінде, астында қыбырлаған тіршілік иелерінің барлығының да Табиғат-Ананың алдында оны сақтап қалу үшін атқаратын өз міндеттері бар екендігі барлық уақыттарда да есте болғаны жөн. Оларды бүгінгі күннің қажеттілігі үшін құрту емес, керісінше, ертеңгі күннің қамы үшін сақтап, керек десеңіз, өз «міндеттерін» ойдағыдай атқаруы үшін барлық жағдайды жасауымыз керек.

Батыс әдебиеттанушылары көркем әдебиеттегі табиғат жайлы бірсыпыра зерттеулер жүргізіп, құнды пікірлер айтқан:

«Мәдениетті – табиғаттан, ойды – материядан бөлу мүмкін емес»;

«Материя тұрғысынан қарағанда, адамдардың басқа мақұлықтардан соншалықты елеулі айырмашылығы жоқ сияқты»;

«Біз үшін мәдениет пен табиғатты тұтас алып қарастыру – жаңа материализм мен биомәдениетке тың көзқарастың бір нәтижесі» (қараңыз: Майкл Райан, Джули Ривкин. «Әдебиет теориясы» антологиясы. 4-том. – Алматы, 2019).

Адам өмірі мен табиғат бір-бірімен осылайша тығыз байланысты болғандықтан да осы мәселелердің көркем әдебиетте шынайы көрініс табуы да – маңызды. Кеңестік дәуірде өмірге келген шығармалардың көпшілігінде адамның табиғатты бағындыруы әсіре суреттеліп, адам мен табиғат арасындағы үйлесімділік мәселесі өз дәрежесінде шешімін таппай келгендігі белгілі. Міне, осы бір келеңсіз дәстүрді кеңес әдебиетінде алғаш рет бұзып, табиғат экологиясын сақтауға шақырғандардың бірі Ш. Айтматов болды. «Ақ кеме» романында көтерілген негізгі мәселенің бірі жаңа қоғам орнатамыз деп, Ыстықкөлдiң табиғатын талқандап жатқан коммунизм құрылысшыларының іс-

әрекеттерін жиіркенішпен суреттейді. Ыстықкөлдің жағасында ну болып өсіп тұрған қалың қарағайларды қирата кесіп, құрылысқа пайдалану, аңдарды, оның үшінде қырғыздар үшін қасиетті саналатын бұғыларды атып алып, құрту, өндіріс қалдықтарын тастау салдарынан көл суының лайлануы сияқты әншейінде қарапайым адам онша мән бере бермейтін жағдайлар алдымен жер жаннаты Ыстықкөлге, оның флорасы мен фаунасына, ең соңында осы маңда өмір сүріп жатқан адамдардың өміріне қауіп төндіре бастаған...

Кезінде Шыңғыс шығармаларында барынша көтеріліп, жұртшылық назарын аударған табиғат экологиясы мәселесі кезінде жеткілікті дәрежеде мән берілмегендіктен де бұл күндері адамзат баласы әлемдік апаттың сәл-ақ алдында тұр. Осы мәселеге орай, жақында әлеуметтік желіден мынадай мазмұндағы жазбаны оқығандығымызды да айта кетейік. «Ғарыштан келген ескерту» деген тақырыптағы жазбада: «Семей тұрғыны үйінің ауласынан өзге ғаламшарлықтар атынан бүкіл адамзатқа бағытталған қоқан-лоққы ескерту жазылған жазба тауып алған. Жазбада адамдардың табиғат пен экологияға немғұрайлы қарағандары үшін олар аяз бен циклон салдарынан өлетіндері жазылған: «Біз, өзге ғаламдықтар, ағаштарды кесіп, бүкіл жерге қоқыс шашып, ит пен құстарды өлтіргендері үшін Жер тұрғындарын жазалаймыз. Бұл үшін өз денсаулықтарыңмен жауап бересіңдер. Біз ғарыш арқылы сендерден кек аламыз. Сендерге ең сұрапыл циклондар мен суықты жібереміз. Көмірлерің жетпейді. Суықта батареяларың жарылып кетеді». Жазбаға психикалық ауытқуы бар адам жазуы мүмкін деген түсініктеме беріліпті.

«Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбетте» балалық сана одан әрі қарастырылған. Теңізде адасқан жалғыз қайық өмір теңізінде адасқан адамзат тағдырын еске алады. Қайық үстіндегі ересектер адасқандарына әбден көзі жеткенде, бірінен соң бірі теңізге секіреді. Сондағы мақсаттары – болашақта ұрпақтың жалғасуы үшін балықшы-аңшы баланың аман қалуы. Бұл жерде адамзат баласының өзін-өзі сақтап қалу инстинкті қарапайым адамдардың қиын-қыстау кездегі әрекеттері арқылы табиғи көрінеді. Егер бала аман қалмаса, ұрпақ үзіледі.

Осы тақырыпты Ш. Айтматов «Боранды бекет» атты романында жалғастырды. Негізгі қиындық шығарманың көркем идеясын ашу үшін жазушы қолданған көркем тәсілде. Жазушы өмір ағымын Сарыөзек метафорасы арқылы берген. Ол романға жазған алғы сөзінде былай деді: «Метафоралар біздің заманымызда тек ғылыми-техникалық жетістіктердің күні кеше фантастика саналатын салаларға баса-көктеп кіргендігінен ғана қажет болып отырған жоқ, сонымен бірге және негізінен өзіміз өмір сүріп отырған экономикалық, саяси, идеологиялық тәсілдік қайшылықтар қыспаққа алып отырған әлемнің өзі фантастикалық екенінде айрықша қажет болып отыр». Бұл жолдарда оқырманның өзін сынайтын терең ойлар жатыр.

«Бұл өлкеде пойыздар шығыстан батысқа қарай, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады...

Бұл өлкеде темір жолдың қос қапталынан басталып сақара сар даланың кіндік тұсы – Сарыөзектің ұланғайыр жазығы көсіліп жатады.

Бұл өлкеде қашықтық атаулы, уақыттың Гринвич меридианы бойынша өлшенгеніндей, темір жолдың алыс-жақындығына қарай өлшенеді.

Ал пойыздар шығыстан батысқа, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады...» (Айтматов Ш. Боранды бекет. – Алматы: Жалын, 1986, 25, 78, 111, 123, 258, 276, т.б. беттер).

Осы жолдар шығарманың өн бойында қайталанып отыратындықтан да оқырман назарын өзіне аударып, ойлантпай қоймайды. «Боранды бекеттің» композициялық құрылымына өзгеше бір көрік беріп тұрған осы жолдар шығарманың көркемдік-идеялық локомотиві іспеттес. Романның осы жолдардың сәл қысқарған, өзгешелеу

«Пойыздар бұл өлкеде бұрынғыша батыстан шығысқа, шығыстан батысқа қарай жүйткіп жатты...

Ал темір жолдың қос қапталын ала бұл өлкеде Сарыарқаның кіндік тұсы – Сарыөзектің ұлы даласы құлазып жатты» (сонда, 301-бет) түрінде аяқталуы да көп нәрсені меңзеп тұр.

Шыңғыс шығармаларының өзіндік бір ерекшелігі – аңыздық

сарындардың көркемдік құрал ретінде кеңінен қолданылуы. Бұл алғаш рет «Ана – Жер-Анадағы» Жер-Ана бейнесінен аңғарылған болатын. Кейіннен Жер-Ана бейнесі, Ана-бұғы, Ана-балық, Ана-бейіт (Найман-Ана) сияқты образдар өмірге келді. Сөйтіп, түрлі аңыздар мен әпсәналар, ертегілер шындықты көркем бейнелеудің жаңа, тың тәсілі «Ақ кеме», «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет», «Боранды бекет» шығармаларында негізгі шығармашылық әдіс ретінде жарқырай көрінді.

Тақырыбы жағынан үндес, бірін-бірі толықтырып тұрған «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет», «Боранды бекетте» Ана-бұғы, Әйел-балық туралы аңыздар шығармаға арқау болған. Кейіпкерлер де ұқсас: екеуінде де Ата мен Немере. «Ақ кемедегі» Момын шал өте жуас, көнбіс адам болса, «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбеттегі» Орган шал – керісінше, ақылды, іскер адам. Момын – Ана-бұғы, ал Орган болса, Әйел-балық туралы аңызға қалтқысыз сенеді. Осы сенім олардың адамшылық, ізгілік қасиеттерінің өлшеміне айналған. Олар үшін аңыз – айтыла салған бос қиял емес, халықтың рухани байлығы, ұғымы, санасы және тарихы. Аңыз жазушыға бүгінгі күннің, демек, замандас бейнесін жасау үшін қажет. Ол жазушы талғамына еркіндік берген.

Бұл турасында жазушы «Боранды Бекеттің» алғы сөзінде былай деп жазады: «Бұрынғы шығармаларымдағыдай бұл жолы да мен өткен ұрпақтардың бізге мұра етіп қалдырған тәжірибесі ретінде аңыздар мен ертегілерді, хикаяларды тірек етіп отырмын. Сонымен қатар жазушылық тәжірибемде тұңғыш рет фантастикалық сюжетті пайдаланып отырмын. Алдыңғысы да, соңғысы да мен үшін меншікті мақсат емес, тек қана ой амалы, шындықты тану мен түсіндіру жолдарының бірі ғана.

Әрине, жерден тыс цивилизациямен арадағы байланысты сыпаттауға қатысты оқиғалар мен осы байланысқа орай болатын басқа да оқиғалардың бәрі де шындыққа үш қайнаса да сорпасы қосылмайтын нәрселер. Сарыөзек пен Невада космодромдары да өмірде жоқ. Екі бөлек дүниені, екі бөлек системаны мен бұл жерде тарихи шындықтан тыс, шартты түрде, ойын шарты ретінде ғана алып отырмын. Барша «космологиялық» хикаяны мен жер

бетіндегі адамдарға қатер төндіріп тұрған ситуацияны әсірелеу арқылы жандандыра көрсету мақсатында ойдан шығардым» (Боранды Бекет. 5-бет), – деп, жазыпты.

«Боранды бекетте» аңыз фантастикаға ұласқан. Жеке адам туралы сөз еткенде, жазушы аңызбен шектелсе, адамзат баласы жөніндегі толғаныс фантастиканы қажет еткен. Суреткер аңыз бен қиялды шебер қолдана отырып, адамзаттың болашақ тағдыры туралы проблема көтерген. Әлемнен басқа да цивилизация ошағы табылады. Күн системасынан тыс галактика Орман тас планетасында да адамдар өмір сүреді екен. Жазушы осы фантастикалық идеяға мәңгүрт туралы аңыз арқылы келген.

Сарыөзек пен ғарышта, яғни қазақтың шөл даласы мен зымырандар заулаған ғарышта – осы екі кеңістікте бір күнде екі үлкен оқиға болды. Бірі – теміржолшы Едігенің досы Қазанғайтың дүниеден қайтуы, оның Ана-бейітке жерленуі болса, екіншісі – Күн системасынан тыс әлем кеңістігінде өмір сүретін өркениеттің ашылуы. Былай қарағанда, екеуінің бір-біріне қатысы жоқ сияқты, бірақ жазушы осы екеуін бір проблемаға әкеледі. Ол – әлемдік метаморфоза. Әңгіме – өркениет тағдыры. Өркениет тек ғылыми-техникалық дамумен ғана анықталмайды, оның адамзаттық мазмұнын мансұқ етуге болмайды.

«Боранды Бекет» романында көтерілетін негізгі проблема – мәңгүрттік мәселесі. Қоғамның, ғылым мен техниканың дамуы адам баласын аса қауіпті әлеуметтік құбылыс жаппай мәңгүрттікке алып бара жатқан жоқ па, бұдан шығар қандай жол бар деген сауалдар бүгінгі күндері барынша өткірлене түсуде.

Мәңгүрт туралы миф шығарманың басынан соңына дейін бір үзілмейді. Ол барлық оқиға желілеріне астар болып отырған. Аңызда ақыл-есінен айырылған жауынгер мәңгүртке айналып, алыстан іздеп, аңсап келген анасын атып өлтіреді. Адам үшін Ана – адамды, күллі адамзатты дүниеге әкелуші ғана емес, зор адамгершілікті білдіретін, барлық халыққа ортақ қасиетті ұғым да. Анаға қарсы шығу, қол көтеру деген адамның табиғатына жат, керек десеңіз, ол – азғындықтың белгісі. Сондықтан да адамдардың мәңгүрттене бастауы – аса қауіпті құбылыс.

Қазіргі жаһандану дәуірінде бүкіл адамзат баласын санадан айыру, белгілі болған істі белгісіздікке айналдыру, қоғамдық, техникалық сананы шектеу сияқты әрекеттердің бел алып бара жатқандығына Шыңғыс осыдан жарты ғасыр бұрын жұртшылық назарын аударыпты.

«Боранды бекет» романында осы уақытқа шейін байқалмай, байқалса да әңгіме өзегіне айналмай келе жатқан тағы бір үлкен саяси, ұлттық мәселе бар. Ол – жер мәселесі. Романда отаршылдық саясаттың салдарындағы қазақ жерінің тарихи тағдыры көркемдік тұрғыдан көрініс тапқан. Осы бір аса нәзік те күрделі мәселені роман шыққан дер кезінде қазақ жерінің тарихын зерттеп, шығармалар жазған белгілі қазақ жазушысы Сапабек Әсіпов аңғарып, мақала да жазған екен. Бірақ та түрлі себептермен осы уақытқа дейін жарыққа шықпай келген мақаланы жуырда «Айқын» газеті (26.01.2019) жариялады. «Ештен де кеш жақсы» деп, ендігі сөзді Сапекене берейік. Мәселе түсінікті болуы үшін мақаланың мәтінін толығырақ беруге мәжбүрміз:

«1989 жыл. Маусым. Мәскеу. Съездер сарайы. КСРО халық депутаттарының құрылтайы қызу жүріп жатқан кез. Айдың үшінші жұлдызы. Ұмытпасам, кешкі мәжілісте кезекті шешендердің бірі болып Шыңғыс Айтматов мінберге көтерілді. Ол орыстың ұлы елі құраған ерікті елдердің мәңгілік одағында жүргізіліп келе жатқан лениндік ұлт саясатындағы бұрмалаушылықты айта келіп, Қазақстанға тоқталды. Өзі – қырғыз елінен сайланған депутат. Орта Азияда туысқан екі елден басқа тағы үш республика – Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан бар. Бұларды былай қойғанда, өз елінде шешілмеген түйін, құрылтайға шағар мұң жоқтай, қазақ мәселесін көтергені қалай деп, көрермен қауым елең ете қалды.

Олардың ойынша, әрбір халық өз жері, өз Отаны – өз үйінің төрінде өмір сүруі тиіс. Ал қазақ байғұс төрін өзге ұлт өкілдеріне беріп, босағаға шығып қалды. Бәрінің байырғы Отаны – өз үйі, елең төсектері бар ғой. Көңіліне жақпаса, «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» деп тартып отырады. Немістер мен кәрістердің әрқайсысында екі-екіден мемлекет бар. Олардың

әрқайсысы таңдағанына баруға құқылы. Қазақ босағада жаутан көз күн кешуге қашанғы шыдайды?! Бірақ өзінің атақонысынан мұраға қалған байырғы қазақ жерінен басқа барар жер, басар тауы жоқ. Сондықтан олар өз жерінде өзіне тиісті орнын алуы – шарт.

Ұлы азаматтың қазақ мүддесін қорғап, отаршылдықты айыптаған ащы сөзі, төртінші маусым күні «Известия» газетінде жарияланды. Ал «Социалистік Қазақстанда» басылған нұсқада ұлттың намысына тиетін тұстары сызылып тасталды. Дегенмен теледидардан Шыңғыстың өзін көріп, сөзін тыңдаған қазақ атаулы бір сілкініп, әрқилы ойға қалды. Парасатты азаматтардың бір бөлігі қазақ өзін-өзі билеу тізгінінен айырылып, тәуелділік күй кешкелі қашан?! Тәрдегілердің аузына қарап, «босағада тұру», солар тапсырған шаруаны орындауға қарай тұра жүгіру, құлдық жұмысына жегілу ғой. Шыңғыс соны айтты деп пайымдады.

Енді бір тобы әңгіме билік туралы болса, бұл айтып отырғаның кешегі патша заманындағы Қазан революциясына дейінгі қазақ жағдайына тура келеді. Сол кезде қазақ азаматтарына ел бастайтын көсем, сөз бастайтын шешен, қол бастайтын батыр болып тусаң да, болыстықтан жоғары лауазым тимеді. 1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформалар бойынша генерал-губернаторлық, облыстық кеңселерде қазаққа тілмаштықтан бөтен орын бұйырмады. Уездерде Құдайдан қорқып, алыс-жақын көршілерден ұялғандықтан, «түземдіктерге» арналған бір орын – уез бастығының кіші көмекшілігі ғана қалдырылды. 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясының дүмпуінен дүниеге келген Мемлекеттік думаға депутат сайлау құқығы бірде беріліп, бірде ескерусіз қалды. Патшалық заманда сондай болғаны – шындық. Ал Компартия мен Кеңес өкіметін қазақты билік басына жолатпады деп кінәлай беру қисынсыз деп, тағы бір топ өре тұра келді.

Сонау 1918 жылдың басында Әліби Жангелдинді Далалық қазақ өлкесінің төтенше комиссарлығына тағайындап, Кеңес өкіметі үлкен бетбұрыс көрсетті емес пе?! Біріншіден, Ұлы даланы қазақ жері, мекені деп ресми таныды. Екіншіден, сол ұлттың революционер өкіліне төтенше билік тізгінін ұстатты.

Кейін сол Әлекеңнің ұсынысы бойынша, 1919 жылы Далалық қазақ өлкесін басқару жөнінде революциялық комитет құрылды. Оның жеті адамдық құрамына төрт қазақ: Әліби Жангелдин, Ахмет Байтұрсынов, Мұхамедияр Тұңғашин, Сейтқали Меңдешов кірді. Қазревком төрағалығына поляк Станислав Песковский тағайындалды. Қазақтардың қызғаншақтық, алауыздық қырсығынан Әліби Жангелдиннің «құлап қалғанына» тоқталмасам да болады. Мұнда орталықтың кінәсі жоқ. Коммунистік партия мен Кеңес өкіметі қазақ елінің сонау ХІХ ғасырдың жиырмасыншы жылдарында хандық өкімет жойылуына, алпысыншы жылдарда аға сұлтандық пен сұлтан правительдіктердің таратылуына байланысты айырылған билігін қалпына келтіру жолында біршама жұмыс тындырды. Қазақстан басында автономиялы, кейінірек одақтас республика болды. Байырғы тұрғындары басым аудандар мен облыстарды басқару қазақтарға тапсырылып, биліктің екі тізгін, бір шылбыры солардың қолына ұстатылды. Бөтен ұлттар шашырандылары көпшілік болып келетін әкімшілік бөліктерде бірінші басшының оң қолы дерлік орынбасарлық қандастарымызға тиісті болды. Республикалық деңгейде автономиялы өкіметтің жоғары органы – Орталық атқару комитетінің, кейін Жоғарғы кеңес президиумының төрағалығы, Халық комиссарлары кеңесінің төрағалығы, Орталық партия комитетінің екінші хатшылығы креслоларына кәдімгі қазақтар отырды. Министрліктер мен ведомстволардың көпшілігінде билік тізгіні бөтен біреулер емес, қазақтың қолында болды. Ұлт терезесін басқалармен теңестіру процесі өкімет өмірінде айқын көріне бастады. Жұмабай Шаяхметов пен Дінмұхаммед Қонаев Қазақстан партия ұйымын басқарған жылдары еліміздің абырой-беделі өз заманының талабына сай деңгейге көтерілді. Қазақ мемлекеттігі қалыптастырылуымен қатар, айтарлықтай нығайтылып, болашақ тәуелсіздік негізі қаланып жатты. Демек, Компартия мен Кеңес өкіметін қазақты мемлекеттік биліктің мыс, күміс, алтын тақтарына отырғызбады, тізгінді былай қойып, шылбырын да ұстатпады деп кінәлау тарихқа қиянат, ар алдында ұят болады.

Ұлттық мәселенің бәрін бірдей өздері шеше алмаса да, «былай болғаны дұрыс» деп жағаласып, орынды пікір, ұсыныстарын өткізе білгенінің өзі неге тұрады. Еліміз өмірінде мұның жақсы мысалдары санап тауысқысыз.

Осыған байланысты бір сұрақ:

– Ендеше Шыңғыс сабаз қазақты босағадан төрге шығару керек деп несіне «арамтер» болып жүр?

– Ол қазақта билік жоқтығын емес, жер жоқтығын айтты емес пе?

– Айтылмағанды айтты деуге жолыңыз болсын. Шыңғыстың сол сөзінде жер атымен жоқ қой.

– Сөз бар да, оны дұрыс түсіну бар. «Боранды бекетте» Қазанғаттың мәйітін қоятын жер табылмай, сүйекшілер әуресарсаңға түскенін, Тасшайнар мен Ақбораны Мойынқұмға сыймай, беталды кеткенін қайда қоясыз. Босағаға тұрғызып қойды дегенін отаршылдар қазақты жерсіз қалдырды деп түсінген жөн емес пе?! Ақылсыздарға дауа жоқ. Қауашығында бірдемесі барлар ойланып қалды...

Сондықтан да қазақты босағадан төрге оздыру – шөл және шөлейт дала қырсықтарынан құтқарып, құнарлы аймақтарға көшіріп, қоныстандыру болып шығады. Шыңғыс аузымызға салған ұлағатты сөз мағынасы осы болатын» (С. Әсіпов. Шыңғыс Айтматов «шайнап берген» проблема. «Айқын», 26.01.2019).

Бұл сөздерге біздің алып-қосарымыз жоқ. Айтарымыз: екі халық-қазақ, қырғыз тел емген Таластың топырағынан жаралып, Алатаудың шындарымен таласып, әлемдік өркениеттің биігіне шыққан, «Адамзаттың Айтматовына» айналған Шыңғыстың шығармаларында қазақ, оның ішінде жер, мәңгүрттік сияқты келеңсіз мәселелердің ылғи да көтеріліп отыруы үлкен жүрек иесінің бауырлас халықтарға деген жүрек лүпіліндей әсер етеді.

«Жанпида» романында мәңгүрт мәселесі тереңдей түскен. Қоғамдық дамудың қас жауы – мәңгүрттік. Мәңгүрттерге кінә тағу қиын. Өйткені бір қарағанда, олардың сөзі де, ісі де бәрі де дұрыс сияқты көрінеді. Олар барлық уақытта – сақ; ылғи да билік атынан сөйлеп, өздерін сүттен ақ санайды. Мәңгүрт – социализм

кезінде қалыптасқан бюрократ. Бюрократ – мәнгүрттің бір көріну формасы. Қоғамда бюрократтардың, яғни мәнгүрттердің пайда болуының басты себебі – социалистік қоғамда соңғы кездерде қалыптаса бастаған барлық саладағы тоқыраушылық, түрлі қайшылықтардың өріс алуы салдарынан қоғамдық өмірде таза адамның дұрыс еңбек етіп, қалыпты адал өмір сүруінің қиындап бара жатуы. Бұл – ащы шындық. Осындай қиыншылықтарды қолдан жасап жүрген парторг Қошқарбаевтар іс басында тұрғанда, бұл мәселе шешілмейді. Өйткені Қошқарбаев – «Боранды бекеттегі» Сәбитжанның «туысы» – мәнгүрт.

Ш. Айтматовты өз заманының ойшылы ретінде адамзат қоғамының бүгіні, ертеңі мәселелері қатты толғандырады. Оның бүкіл шығармашылығы осы бір мәңгілік сауалдарға жауап беру мақсатында жазылғандай. Қазір бүкіл әлемді толғандырып отырған табиғат экологиясын, адам экологиясын жазушы өткен ғасырдың өзінде-ақ көтеріп, өлмес шығармаларын жазды. «Өлмес шығармалар жазды» деп отырғанымыз, сол кезде Шыңғыс көтерген проблемалар дер кезінде шешімін таппағандықтан да бүгінгі күндері өткірлене түсіп, тіпті жер бетіндегі тіршілік атаулыға қауіп төндіре бастады...

Әдетте, ғылымның дамуы адамдардың әлеуметтік тұрмыс жағдайын жақсартып, адамзат қоғамының жетіле түсуіне барлық мүмкіндіктерді қарастырады. Озық технологиялы елдер – дамыған елдер де, ғылымы мешеу елдер – дамудың соңында қалғандар. Бір сөзбен айтқанда, қоғамның дамуы ғылым арқылы ғана жүзеге асады.

Десек те бұл жерде де ойланатын мәселелер баршылық. Байқамаса, ғылым дамуының пайдасымен бірге тигізер зияны да ұшан-теңіз, тіпті, қаншалықты табыс әкеліп жатса, күнделікті тіршілікте байқала бермейтін соншалықты кері әсері де бар екен. Сондықтан да ғылымның жетістіктерін пайдалану барысында ойланып, пайдасы мен залалын саралап барып, кіріспесе, күтпеген жерден орны толмас зардаптарға апарып соқтыруы әбден мүмкін. Кезінде заттың атомдық құрылымын ашқан Кюри, Эйнштейн, жарылғыш затты (динамит) тапқан Нобель сияқты

ұлы ғалымдар ашқан ұлы жаңалықтарының адамзат баласына әкелер апатын сезініп, ұзақ уақыттар бойы жарияламаған деген де сөз бар. Осыны ойлаған Эйнштейн өмірінің соңында жүйке ауруына шалдыққан, ал Нобель өзі ашқан жаңалықты өндіріске енгізуден түскен пайданың белгілі бір пайызын бейбітшілікті қорғау жолында, ғылыми ізденістерде елеулі жетістіктерге жеткен әлем ғалымдарына сыйлық ретінде («Нобель сыйлығы») беруді өсиет етіп қалдырған.

* * *

Ғылымның да ойланбаса, от бастыратын қауіпті жақтарының бар екендігін Ш. Айтматов «Кассандра таңбасы» романы арқылы өткен ғасырдың өзінде-ақ барынша ескерткен болатын. Романның негізгі идеясы – адамды адам етіп келе жатқан табиғи болмысын сақтап қалу, осы жолда адамзат баласының небір қауіп-қатерлермен бетпе-бет келетіндігін, тіршілікте табиғаттың заңдылығы сақталынбаса, мұның өзі ғаламдық апатқа апарып соқтыратындығын ескерту.

Романның мазмұны – қысқа. Күпия орталықта жасанды интеллект жасаумен айналысқан атақты генетик ғалым ғылыми ізденістерін кейін ғарыш айлағында жалғастырады. Бұл саладағы тамаша жетістіктері адамның ғасырлар бойы қалыптасқан табиғи болмысын өзгертіп, адамзат қоғамын әлемдік апатқа алып баратындығын сезініп, оған көзі жеткен ғалымның кейінгі өмірі трагедияға айналады. Ғарыш айлағынан жермен тікелей байланысқа шығып, оның адамзат қоғамын жақсартуға бағытталған ұсыныстарын жер бетінде өмір сүріп жатқан адамдардың қабылдамағанын көрген ғалым үстіне скафандр киіп, бар ғылыми еңбектерін өзімен бірге алып, ғарышқа секіріп кетеді.

«Кассандра таңбасының» композициялық құрылымы, сюжеттік желісі, баяндау тәсілі өзгеше өрілген. Романның басындағы драматизм соңына дейін бір бәсеңсімей, керісінше шиыршық атып, оқырманын өзіне тартып отырады. Ғылым мен техниканың дамығаны соншалық, жер бетіндегі тіршілік атаулының тағдыры

ғарыш бекетінде тұратын бір ғана зерттеушінің қолында тұр. Бейбіт өмірдің тыныштығын бұзып, қайғы-қасірет әкелетін Кассандра таңбасымен белгілі болатын «бұзық» нәрестелерді ана құрсағында жатқанда, лазермен жоюды ұсынған Филофей ең соңында өзінің бұл жаңалығының адамзат баласының болашағына қаншалықты қауіп төндіретіндігін бар жан-дүниесімен сезінген ол өзін құрдымға тастап жібереді.

Ш. Айтматов романының негізгі идеясы – адамзат баласының басына төніп келе жатқан апаттан сақтандыру. Кейде жазушыны пайғамбар, көріпкел деп жатуымыздың себебі де суреткерлеріміздің әдетте жай адам байқай бермейтін құбылыстарды дер кезінде жүрек лүпілімен сезіне, көкірек көзімен көре біліп, жаһанға жар салып, ескерте білуінде болса керек. «Кассандра таңбасын» оқығанда, біз «Адамзаттың Айтматовына» айналған жазушының осындай көріпкелдік қасиеттерін толық сезінгендей болдық. Өткен ғасырдың жетпісінші жылдарында, яғни осыдан жарты ғасыр бұрын жұртшылық назарын аударған жазушының ескертпелері бүгінгі күндері барынша өткірленіп, күн тәртібіне қойылып тұр.

Шыны керек, романды алғашында оқырман қауым салқын қабылдады. Шыңғыстың жаңа шыққан әрбір шығармасын іздеп жүріп оқитын біз де жазушы фантастикаға қалам сермеген екен ғой дегендей, алып бара жатқан онша ешнәрсені көре алмағандай болып едік. Сөйтсек, біз әлемдік әдебиеттегі жаңа сөзді түсіне алмаған екенбіз.

Оның басты себебі, бұл шығармасында Ш. Айтматов әлі де жалпыадамзаттық проблема ретінде байқалмаған, байқалса да күн тәртібіне қойылмаған ХХ ғасырдың екінші жартысында ақ ғылым мен техника дамуының прогресшілдік рөлімен қатар байқамаса, қауіпі де бар екендігін көрегендікпен сезініп, оны төніп келе жатқан әлемдік метаморфоза ретінде батыл көтере білуі болса керек.

Ол кез жер бетінде адамнан күшті жоқ, «Адамға табын, жер, енді» деп, табиғатты бағындыру, табиғаттың бермесін тартып алу, әлемнің екіге (капитализм, социализм) жарылып, әлемдік билікке, байлыққа таласып, жатқан дәуірі болатын.

Адам өмірінің бар мақсаты баю, сол арқылы өмірдің қызығын көріп қалу ұстанымы алға шыққан замандарда Жер-Анаға орны толмастай зиянкестіктер жасалды. Жазушының суреттеуінше, барынша «жараланған» Жер-Анаға аса қатерлі қауіп төніп тұр. Ол – Кассандра таңбасы. Бұл жердегі Кассандра таңбасы – ақырзаман белгісі.

Жазушының суреткерлік қиялында Жерге, онда өмір сүріп жатқан адамдарға зұлымдықты әкелуші – өзге емес, сол адамның өзі. Зұлымдық ананың құрсағында пайда болып, шаранамен бірге жарық дүниеге келіп, өмірге зұлымдық себетінін ананың маңдайында пайда болатын таңбадан анықтауға болады. Ана құрсағында пайда болған эмбрион алты-жеті жұмада өзінің кім болатыны туралы белгіні маңдайдағы қара дақ арқылы білдіреді. Енді сол маңдайында қара таңбасы бар ананың құрсағындағы зұлымдық эмбрионының көзін жоюға бола ма? Оны жойса, бұл әділеттілік пе, әлде зұлымдық па? Өмірге жаңадан келген сәби періште емес пе?!

Өзінің зұлым болатынын әу баста білдірген, бірақ біз еш шара қолданбағандықтан Кассандра таңбасы бар әйел дүниеге болашақ зұлым сәбиді өмірге әкелді делік. Содан кейін не болмақ? Егер ол дұрыс тәрбие көрмей, білім алмай өссе, әрі кеткенде, бірер жеңіл қылмыс жасап түрмеге түсер. Ал егер ол дұрыс отбасында дүниеге келіп, тәрбие, білім, ғылым алып, оларды бойларына әбден сіндіріп, зұлымдықтың жолын жалғастырса, не істеу керек? Жазушының шығармашылық қиялы осылайша шарықтап, оқырманын шешімі қиын алыс қиырларға жетелейді.

Шығармашылық қиялдың өмір шындығына сәйкес келе бермейтін, бірақ та білім-ғылымның, ақыл мен түйсіктің бастауымен ашылатын өз шындығы болады. Ал Шыңғыс шығармасында суреттеп отырған жағдай өткен ғасырда ойға келсе де, ақылға сыймастай оқиға еді. Ш. Айтматовтың романында көтерілген осы бір мәселелер, суреттелген оқиғалар бүгінгі күндері өмір шындығына айналып отыр. Бұл жерде Ш. Айтматовтың суреткерлік көрегендігі, алдағыны болжай білген шығармашылық шеберлігі жарқырай көрінеді. Жазушы ғылым мен техниканың

жетістіктерінен барынша хабардар болып, оның даму бағыттарын қиял көзімен көріп, шебер суреттей білген.

Ғылым мен техника дамуының адамзат баласын апатқа апара бара жатқандығын негізгі идея қылып алған романның басты көркемдік шешімі – табиғат заңымен өмір сүру, оған қиянат жасамау, табиғаттың тепе-теңдігін, үйлесімділік заңдылықтарын сақтау мен қорғау. Жазушының негізгі идеясы романның бас кейіпкері шешесі тастап кетіп, балалар үйінде тәрбиеленген Филофейдің (шын аты-жөні – Андрей Крыльцов) Рим Папасына жазған хатында барынша ашыла түскен.

Бұл өмірден түңіліп, ғарыш тақуасына айналған Филофейдің Рим Папасына жазған жолдауындағы «Ізгіліктің және сонымен бірге немесе оған кереғар түрде қоса берілген Зұлымдықтың қуатын ешкім өзгерте алмайды. Олар – өзара тең. Бірақ адам баласына сана берілген, оның бойында мәңгіліктің шексіз қозғалысы бар, егер адамзат аман қалғысы келсе, егер өркениеттің шыңына шықпақ болса, онда өз бойындағы Зұлымдықты жеңе білуге тиіс» (Ш. Айтматов. Тау құлаған. Алматы, 2017, 307-бет), – деген жолдардан жазушы көтеріп отырған мәселенің қаншалықты маңызды екендігі анық көрінеді.

Жазушының суреттеуіндегі өмірге зұлымдық әкелетін шараналардың өзі өздерінің бүліншілік әкелетіндігін біліп, жарық дүниеге келгісі келмей, онысын Кассандра таңбалары арқылы білдіреді:

«Мен – Кассандра шаранамын! Мен, Кассандра – шарана, біраз уақыт бойы өзім туралы ескертіп отырамын, мен, Кассандра – шарана, жарық дүниені көргім келмейді, көргім келмейді, көргім келмейді... Мен – Кассандра шаранамын!» (сонда, 297-бет). «...бұрын-соңды болып көрмеген жаңа сұмдыққа тап болдық: анасының құрсағында жатқан шараналар бізден көмек сұрайды, енді бұл туралы ойланбау мүмкін емес» (сонда, 301-бет).

Не істеу керек? Кассандра шарананы өлтірсек, адамға өмірді Құдайдың өзі беріп, өзі алатындығы белгілі; өлтірмесек, «Алдымыздан ойымызға да кіріп шықпаған терең құз тап болды. Әлемге кесілген мерзім тақап қалыпты» (сонда).

- Өмірде Зұлымдықтың көбеюі салдарынан
- «- аштық,
 - кедейлер тұратын ескі-құсқы үйлер,
 - неше түрлі аурулар, соның ішінде СПИД,
 - соғыс, экономикалық дағдарыстар,
 - әлеуметтік толқулар,
 - қылмыстың өршуі,
 - есірткі және есірткі мафиясы,
 - ұлтаралық қырқыстар,
 - нәсілшілдік,
 - экологиялық және энергетикалық апаттар,
 - ядролық сынақтар,
 - қара құрдим, т.б., т.с.с.» көбейе түсуде (сонда, 315-бет).

III. Айтматовтың көрегенділігі осы бір жолдардан анық көрінеді. Бүгінгі таңда адамзат баласы тап болып отырған:

1. Ядролық соғыс;
2. Биологиялық және химиялық қару;
3. Ауа райының өзгеруі;
4. Экологиялық жүйеде күтпеген өзгерістердің болуы;
5. Пандемия (эпидемиялар, бактериялар, т.б.);
6. Жердің астероидтармен соғысып қалуы;
7. Жанартаулардың (вулкандардың) алапат атқылауы;
8. Жер бетін топан су басуы;
9. Жасанды интеллекттердің бас көтеруі («Комсомольская правда», 21-28.11.2018) секілді ғаламдық қауіп-қатерлерді жазушының осыдан жарты ғасыр бұрын көре, сезе біліп, одан сақтандырып, жар салуының өзі не тұрады.

Бір таңқаларлығы – «Осының бәрі – адамдардың өз қолымен жасалған кесепаттар. Ұрпақ ауысқан сайын адамдардың қолынан шыққан апаттардың ауқымы ұлғайып барады. Бұған бәріміздің де қатысымыз бар. Міне, ақыр аяғында, Құдіреттің өзі бізді құрдимға құлап, біржола жоғалып тынудан құтқармақ болып, Кассандра таңбасы арқылы ескерту жасап отыр».

Енді не істеуіміз керек дегенде, романның бас кейіпкері мынадай тұжырымға келеді: «...енді бұлай өмір сүре беруге болмайды, азып-тозудың әбден шегіне жеттік!»

Болашағымыздың жарқын болуы үшін әр адам өзінен бастап, бәріміз бірге, бүкіл адамзат қауымы жұмыла отырып, өз бойымыздағы азғындықтан арылуымыз керек. Әлде бұл қиял ма екен? Тағы да қиял ма? Жоқ, бұл кезекті қиял емес. Бұл – тірі рухтың тірі қалуының амалы, басқа жол жоқ... « (сонда, 316-бет). «Басқа жол жоқ» – деп, ұсынылып отырған қандай жол? Сөйтсек, ол жол – ананың құрсағында жатқан шарананың өмірге зұлымдық әкелетіні белгілі болып, онысын кассандра таңбасы арқылы білдіре бастаған кезде-ақ лазер сәулесі арқылы жойып жіберу. Бар мәселе осы жерде жатқан сияқты.

Романды оқи отырып, оның кейіпкерлерімен бірге қазіргі өмір, адамзат баласының болашағы жайлы не бір терең ойларға шомасыз:

«Адам баласына ой-сананың иесі болу тәрізді шексіз артықшылық берілген, сол арқылы ғаламдық міндет жүктеліп отыр, егер біз өз-өзімізді жетілдіруге, Жаратқанның берген игілігін орнымен пайдаланып, толық игеруге қабілетсіз болып шықсақ, онда өзінің жаралғандағы мақсатын ақтай алмайтын арамтамақ, түкке тұрғысыз мақұлық болғанымыз» (сонда, 327-бет).

«Мысалы жанартау қаншама қорқынышты болғанымен, ол да атқылап барып басылады ғой. Ал адамдардың зұлымдығы ешқашан толастар емес. Міне, мәселе қайда жатыр! Бар өміріміз осы: ізгілік қашан да тапшы, зұлымдық қашан да жетіп артылады, тасып-төгіледі де жатады. Енді ойлап көр, жер бетінде өзіміз тоқтата алмайтын әлдебір қылмыстар қашан да жасалып жатады, кісі өлтіріп, азаптап, өзгелерді басып-жаншып, өз-өзімізді аярлықпен алдап, сол былықтарды ақтап алу үшін жанымыздың қалтарыс-қуыстары мен санамыздың қараңғы түкпірлерінен дәлел-дәйек іздеп, әуреленіп жүргенде, киттер бізге қарай жан ұшырып, жүзіп келе жатады. Өйткені ғаламдық сана біздің кесірімізден күйреп түсіп, өзін-өзі жойып, біржола келмекке кетемін деп, қорқытып тұр. Тілсіз хайуандар мұны ақырзаман деп, түсінеді.

...түсінесің бе, ғаламдық сананың бір бөлігі болып саналатын адамзаттың осындай, осындай апатқа апарып ұрындырар азғын-

дыққа құштарлығы неден екен? Ғаламдық сана туралы, мәңгіліктің бір қыры өзімізге сеніп тапсырылғаны туралы ойлаймыз ба, осы? Әй, қайдам. Біздің ортамызда, өз арамызда ізгіліктің мұқалып, жұқарып, азғындап кететін сәттері болады, зұлымдық пен қорқыныштың лебі ғаламды шарпып, ғарыштық әділетті кіршік шала бастайды, меніңше, осындай бір әділет болуға тиіс, тұрмыстың үйлесімі бұзылып, мәңгілік жарасымға нұқсан келген кезде киттердің де төзімі таусылып, шыдамы бітеді де, жаппай жағалауға қарай жүзе жөнеледі, адамдардың азғындығынан жаны қиналған жазықсыз жануарлар өз еркімен жағаға шығып қалады, өстіп олар өз-өзін өлімге қияды» (329-330 беттер).

«Қазіргі кезең – тобырдың көшеде шағым айтып, талап қоятын, жеке бастың міндетін әкімшілік жүйеге жүктей салатын уақыт екенін ұмытпауымыз керек...

Қазіргі адам бір нәрсені түсінбей қалса болды, өзін емес, ең алдымен, жүйені кінәлап шыға келетін мақұлыққа айналып кетті» (сонда, 341-бет).

«...адамзат өз тарихында, ұрпақтан ұрпақ ауысқан сайын бір-бірін және өздері өмір сүріп отырған әлемді жүйелі түрде азап. ұтап келген, осының салдарынан өзінің даму жолында талай нәрседен айырылып қалды; тарихи жетістіктерге жету жолында көптеген нәрсені біржола жоғалтып тынды... Өмірі таусылып бітпейтін неше түрлі соғыстар, солардың арасында даңқты деп, аталып жүргендері де бар, барлық төңкерістер мен бүліктер, көтерілістер, қылмыстар, билеушілердің қаталдығы, ілімдер мен идеологиялардың дара билікке ұмтылуы – өмір мен қансорғышша талап келген жәйттердің бәрі халықтарды бір-бірін жек көруге әкеп тіреді, адамдарды ашкөздікке баулыды... Сонда былай болып шығады; тұрмыстың ағынына алданып жүріп, ешкім толық сене қоймаған ақырзаман туралы аңыз нақты шындыққа айналып отыр» (366-367 беттер).

«Тобыр деген – көпшілік, сен айтқандай, олар таптап кетуі де мүмкін, бірақ қоғамдық өмірдің тірегі де солар. Бұдан қашып құтыла алмайсың! Адам деген сол, өмірдің өзі соларға негізделген. Тұрмыстың, тіптен өмірдің өзінің даму заңдылығында қайшылыққа толы ерекшелік бар, бұл – мәңгілік қасірет:

ойшылдар қоғамның заңдарын ашады, сол үшін қоғам олардан сырт айналып, безініп шыға келеді, кейіннен өздері сол заңдарды басшылыққа алады. Ақиқатты түсіну үшін әуелі оның өзін жоққа шығарады» (402-бет).

«Өкінішке қарай, пәленің бәрі біздің, адамдардың, саналы тіршілік иелерінің өмірді ылғи бұрмалай беретініміз үшін жауап беруден қалайда қашып құтылуға тырысуымыздан, бұл үшін толып жатқан сылтау тауып, ізгілік пен зұлымдықты ажыратып жатпастан және одан еш қорықпастан, қайткенде де жауапкершіліктен бой тасалауға жанталаса ұмтылуымыздан шығып жатқанын ешкім түсінгісі келмейді...

Жер бетіндегі адамдардан басқа зұлымдық иесі жоқ. Бірақ әркім де оны өзінен емес, өзгеден көреді, өз бойында, өз тобында, табында, ұлтында, мемлекетінде, одан әрі нәсілінде, дінінде, идеологиясында зұлымдық деген жоқ, ада... Сөйтіп, өмірдің өзі зұлымдықпен ұласып кете береді...

Тоқта! Бұдан әрі барар жол жоқ! Бұдан әрі тұқым-тектің бұзылуы мен азып-тозу ғана қалады! Осының бәрі адамзатты құртып тынады, барған сайын құлдырап бара жатырмыз, технологиямыз жетілген сайын адасуымыз бен арсыздығымыз, ізгілікті табанға салып таптау күшейе түсуде» (сонда, 404-бет).

Адамзат баласының қоғамдық өмірінде болып жатқан осындай құбылыстар жайлы ойланғанда, роман кейіпкерінің бірі Джесси көз жасына тұншығып:

«– Тобырдың топастығынан жаным жаншылып, жиіркенгенім соншалық, бейне бір сен екеуміз түгі қалмай өртеніп кеткен орманның арасында жүрген секілді сезініп тұрмын. Түп-түгел өрт жалмаған ағаштардың діңі, бұтағы, жапырағы – бәрі өртеніп кеткен, орманның орнында тек қап-қара болып күйіп кеткен қу медиен дала жатыр, одан басқа ештеңе жоқ, бәрі өлген, бәрі қап-қара күйік. Енді не болады? Енді не болады? Әйтеуір, бірдеңе болатын шығар!» (сонда, 404-бет) – дейді.

«Кассандра таңбасы» романының негізгі кейіпкерлері – барлығы дерлік, оқыған, өмірдің ұңғылы мен шұңғылын көп көрген, ертеңгі күннің қалай боларына алаңдаулы көзі ашық, сауатты

адамдар. Сондықтан да олар қоғамда жүріп жатқан келеңсіз құбылыстарға көз жіберіп, жан жүрегімен сезіне де күйіне де біледі.

Романда кейіпкерлер көп емес. Бас кейіпкерінің бірі Роберт Борк өмір туралы былайша ойланады: «Бұл кезде Борк адамның өз тектестерінің арасында өмір сүруінің қаншалықты қиын екендігі туралы, туғаннан өлгенге дейін адам баласының осы қиындықты жену үшін арпалысатыны туралы, тіршіліктің басты мәнін ұғыну үшін әрекет етіп, ал адамзат әу бастан ізгі болып жаралмаған, ондай қайда, бұл үшін адам рухы тынбастан еңбек етуге тиіс, әр жолы өмірге келген сайын нақ осыған – қол жетпес асыл мұратқа – ұмтылуды қайтадан басынан бастауға мәжбүр болатыны туралы жазып отырған. Адамның барша ой-арманы, іс-әрекеті тек осы мақсатқа ғана арналуға тиіс. Сонда ғана ол адам деген атқа лайықты болмақ» (352-бет);

«Кассандра таңбасы» өздерінің саясат құмар мақсатына жетуге жанталасқан кейбір шешендердің бізді сендіруге тырысқанындай масқара да, қорлық та емес, ол – апат дабылы, адамдар бұрын білмей келген, аса ауқымды тұрғыдан алғанда, байқала бермейтін, сондықтан адамзат үшін қатерлі болып табылатын элеуметтік-биологиялық сыпаттағы сұрапыл апат туралы кенеттен берілген әлсіз ғана дабыл белгісі. Филофей ашқан жаңалық біздің санамыздың тұқым-тек деңгейінде бұзыла бастағанын, оның қанша ұрпақ ауысса да әлемдік рухтың мұраттарына кереғар түрде өмір сүріп келе жатқан адамның өзінің кінәсынан бұзылып отырғанын көрсетіп берді...

Өмір сүруге деген ұмтылыстың сарқылуы – әлемдік өркениеттің өшуі деген сөз. Ақырзаман дегеніміз де – осы. Басқаша айтсақ, ақырзаман біздің бойымызда екен» (сонда, 406-407 беттер).

Романның бас кейіпкері Филофейді тыңдайық: «Мен адамдарға зиянымды тигізу туралы ойыма да алған емеспін. Бірақ іс жүзінде бәрі де басқаша болып шықты. Ізгі мақсат зұлымдыққа айналып кетті. Бұған шамамыз жетпейді екен. Бірақ мен өзім ашқан жаңалықтан, кассандра-шараналар туралы құбылыстан бас тартпаймын; ақырзаманның түп-тамыры өз бойымызда, іс-

әрекетіміз бен ой-санамызда үздіксіз жиналып, қордаланып қалған зұлымдықта жатқанын, осының барлығы адам баласының тұқым-тегіне әсер етіп, дағдарысты жақындата түсетінін барша адам білуге тиіс. Әйтпесе, кеш қалуымыз ықтимал...» (485-486 беттер).

«Кассандра таңбасы – кемшілік те масқара да емес. Мүлдем олай емес. ...бұл – кассандра-шараналардың бізге өз бойымызда пәлен ұрпақтан бері жалғасып келе жатқан, әбден қордаланып қалған зұлымдық туралы ескертуі. Ақырзаман біздің өз бойымызда жатыр – міне, бұл таңбаның бізге білдіріп тұрғаны – осы» (487-бет).

Романның соңында биолог ғалым Крыльцовтың КСРО кезінде СОКП Орталық Комитетінің тапсырмасымен арнаулы жабық лабораторияда құпия зерттеулер жүргізіп, «жаңа тұрпаттағы адам» жасау проблемаларымен айналысқандығы жөнінде баяндалған. Ол үшін «адам табиғатына тереңдеп ену, атап айтқанда, адамның жеке тұлғасын – шыққан тегін, қоғамдағы орны мен міндетін түбірімен өзгерту; демек, болашақта қолдан жасалған түпкі негіз бойынша бүкіл адамзаттың өзін де біржола өзгерту» (516-бет) мақсаттары алға қойылады. Олар, яғни «тексіз тұлға, оның ата-анасы жоқ, қолдан жасалған субъект» «кіршіксіз таза төңкерісшілдер» болады; «мұнда туысқандық және басқа сияқты тар ауқымды кедергілер мен аландаушылық деген болмайды. Балалар өмірге жасанды жолмен тексіз болып келеді және тиісінше тәрбиеленеді», «олардың басты артықшылығы ата-анасыз жаралған бұл адамдар отбасы, неше түрлі туысқандық және әулеттік байланыстар, ақсақалдық және басқа салт-дәстүрлер дегеннен ада болады, мұның өзі ғасырлар бойы еңсемізді езіп келе жатқан көнерген мұраттардың ауыр салмағынан арылуға апарып тірейді. Саяси тұрғыдан алғанда, бұл – күмәнсіз таза жеңіс. Икстектер ұжымшылдық және интернационалистік рухтағы адамдардың үлгісіне айналады. Олар коммунистік итернационалдың екпінді күші болады. Батыс әлеміне шешуші соққы беретін де солар» (519-бет).

Барлық жағдайы жасалып, өз өкіметінің осындай, яғни бола-

шақ «коммунизм құрылысшыларын», өмірдің адамды шаршатып, басын ауыртатын көптеген «ауруларынан» таза бақытты адамын жасау сияқты аса «маңызды іспен» айналысып жатқан ғалым өз өмірі жайлы да ойланады. Роман кейіпкері өзінің тағдыры жасанды жолмен өмірге әкелген адамдарының тағдырымен ұқсас екендігін байқайды. «Іс жүзінде мен де сондай истек едім ғой, бар айырмашылығым – табиғи жолмен өмірге келгенім ғана, әйтпесе менде де туған-туыс дегенді білмейтін, өз міндетін солқылдамай, шүбәланбай, тіптен мейірімсіздікпен атқара беретін, өз ісінің катал шебері атанған, бойындағы бар қабілеті мен бар уақытын мақсатына жету үшін ғана пайдаланатын адам болатынмын. Шамасы партияның идеологтарына да осындай адам керек болған шығар, олар истектерді осы тұрғыдан көргісі келді. Тағдырымның арқасында мен де сол истектер сияқты болатынмын» (522-бет).

Романды оқи отырып, Ш. Айтматовтың өмірде жаңадан туындап жатқан құбылыстарды, өз заманының толғандырған проблемаларын ой елегінен өткізіп, дұрыс қорытындылар жасай алған кемеңгерлігі, өзінің ойға түйгендерін суреткердің шарықтаған шығармашылық қиялымен кемел көркем туындыға айналдырған жан-жақты дарын иесі екендігі тәнті етеді. Шыңғыстың бүкіл дерлік саналы ғұмыры дүние жүзінде адамзат баласын бақытты өмір сүретін коммунизм орнатуды мақсат еткен социализм дәуіріндегі КСРО-да өтті. Ең бастысы адамды адам қанау атаулы жоқ, адамдардың бәрі тең құқылы коммунистік қоғам орнату саясатының ар жағында бүкіл әлемге билік жүргізу сияқты аса қауіпті саясаттың жасырын жүргізіліп жатқандығын сөз өнерінің құдіретімен оқырманға ескертеді.

Романды оқи отырып, социализм кезіндегі кадр таңдау мәселесінде ылғи да балалар үйінде тәрбиеленіп, жетім өскендердің бағы жанып отырғандығы еске түседі. Мысалы, төменгі, орта буын басшылық өкілдерін былай қойғанның өзінде, Орта Азиядағы 5 республиканың (Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан) ішінде екеуінің (Өзбекстан мен Түркіменстан) басшыларының (И. Кәрімов, Түркіменбашы) кезінде жетімханада тәрбиеленгені белгілі. Туған-туысы, елі-жері

жоқ жетім өскендер өмірдің қиындығын көп көріп, ысылады; рушылдық, жершілдік сияқты биліктің әділ жүруіне кедергі келтіретін «былықтардан» бойы аулақ, таза болады дегендей, жақсы жақтарына қоғамдық өмірде басымдық берілетін. Десек те басшыларға қойылатын осындай басты талаптардың тасасында жасырынып жатқан жалпы адамзат қоғамының болашағына қатер төндіретін аса қауіпті нәрселер де бар екен. Қарапайым халық онша байқай бермейтін қатерлі қауіпті «халықтың көзі, құлағы, сезімі» бола білген жазушы сол кездің өзінде-ақ байқап, күллі адамзат баласын сақтандырыпты. Шынғысты тыңдайық:

«Бірден-бірге кәсіпқой бала туушылардың ата-тек дегеннен туғаннан ада балаларды өмірге әкелуін жаппай жолға қойып, икстектерді интератта тәрбиелеуді ұйымдастыру арқылы бала туу мәселесін біржола шешіп, халықтың барлық күш-жігері мен уақытын түгелдей өнімді еңбек етуге, басқа да көкейкесті міндеттерді орындауға, ең алдымен, әрине, болмай қоймайтын әлемдік төңкеріске арнауына жағдай жасауы керек, коммунистер осы мақсатынан ешқашан бас тартпақ емес. Икстектер әлемдік тарихқа нүкте қояды, сөйтіп, жаңа дәуір басталады...

Егер шешуші сөзді атом бомбасы айтуға тиіс болса, соны нақ осы икстектер жүзеге асырады. Оның жоғалтатын ештеңесі жоқ, оны ешкіммен ештеңе байланыстырып тұрған жоқ, ол тексіз жаратылған, оның Отаны – өзін шишадан шығарған Жүйе. Тетікті басар кезде оның қолы қалтырамақ емес. Бар гәп кімнің тәрбиелеп шығарған иктегі бірінші болып ядролық соққы береді – сонда жатыр!» (сонда, 527-бет).

Бұл жерде жазушы тексіздіктің адамзат қоғамына қандай апат әкелетінін, оның мәнін тереңдетіп, жұртшылық назарын аударып, адамзатқа ескерту айтып отыр. Шығыс халықтарында, оның ішінде қазақ, қырғыздарда тектілікке ерекше мән береді. Болашақ ұрпағының мықты болуы үшін текті жерден қыз алады; тектілер ел билейді. Осындай адамзат баласының ертеңі үшін аса маңызды мәселені көтеріп, шығарманың сюжетін құруда үлкен қызмет етіп тұрған «жасанды жолмен адам әкелу» оқиғасы жетпісінші жылдардағы суреткерлік қиял нәтижесі болса, бүгінгі

заманның нақтылы шындығына айналып отыр. Ғылым мен техника барынша дамыған қазіргі кезде «жасанды интеллекттің» адамның басқаруынан шығып кетіп, бүкіл адамзат баласын жойып жіберу қаупі бар екендігі де айтыла бастады; қоршаған ортаның, адам болмысының экология салдарынан бұзыла түсуі жер бетіндегі тіршіліктің сыпатын мүлдем өзгертіп жіберді: тіпті адамдардың физиологиялық болмысы өзгергендігі соншалық, олардың ұрпақ қалдыру мүмкіндігі шектеле түсуде; сондықтан да олар қолдан ұрықтандыруға, донорлық тәсілмен бала сүюге мәжбүр болуда; бір жыныстылардың некелесуі көбеюде. Адамның бақытты өмір сүруіне қызмет етуі тиіс ғылым мен техника дамуы барысында осындай келеңсіз құбылыстардың да туындайтынын ойшылдықпен сезініп, суреткерлік қиялмен шебер бейнелеп, болашақ ұрпақты сақтана білуге шақырған жазушының ұлылығына еріксіз бас иесіз.

Енді электронды ақпарат құралдарында жарық көрген мына бір материалдарға назар аударайық.

Әлемде алдағы уақыттарда болатын елеулі оқиғаларды, өзгерістерді дәл болжап айтуымен осыдан бес ғасыр бұрын атағы шыққан Нострадамус адамзат баласын алдағы уақыттарда үлкен сынақтар күтіп тұрғанын ескертіп, сақтандырады. Ең бастысы қауіп төндіріп тұрған апаттарды болдырмаудың тетігі адамдардың өз қолында екендігін де еске сала кетіпті: «Пророк указывает на две основные опасности. Первая опасность будет исходить от родного единственного дома для землян. Множество природных катаклизмов станут проявлением возмущения Земли на действия людей, ухудшающих её состояние. Забота о планете, чистоте вод, воздуха, почвы и прочих компонентов, поможет снизить уровень угрозы возможной «войны».

Планета способна нанести смертельные для человечества «удары». В арсенале Земли вулканы и землетрясения, цунами и затопления, температурный зной и пожары, и прочие грозные средства уничтожения.

Вторая опасность связана с антиобщественными амбициями правителей, мировых воротил финансов, и иных лиц, ненавидящих

людей по расовым, религиозным, социальным и прочим мотивам. Нострадамусом даётся предупреждение о появлении в будущем году самого опасного оружия и возможном его применении. Оружие применится в странах с мусульманским населением, к которым относятся регионы Ближнего Востока, Средней и Юго-Восточной Азии.

О возможном начале мировой войны с Востока упоминала в своих пророчествах и Ванга. Только сами люди могут позаботиться о своём существовании и не допустить катастрофы цивилизации.

Исследователи и эксперты наследия французского прорицателя обращают внимание на то, что Мишель постоянно предупреждал о необходимости постоянного внимания к религиозным отношениям. В средние века часто велись войны из религиозных побуждений»;

«Еуропа: ұрпағы жоқ ұлт лидерлері Еуропалық лидерлердің көбісінде бала жоқ. Мұның себебі неде?

Ангела Меркель, Эммануэль Макрон, Тереза Мэй үшеуін не байланыстыратынын білесіз бе? Иә, ең алдымен, үш басшының да фамилиясының бас әрпі М-дан басталады. Үшеуі де Еуропадағы ірі мемлекеттерді басқарады. Бұдан өзге?

Үш басшының да артынан қалар, ізін жалғастырар ұрпағы жоқ. Бұл үшеуі ұрпақсыз басшылардан жалғыз емес, Голландия лидері Марк Рютте, итальяндық Паоло Джентилони, швейцариялық Симонетта Соммаруга, швециялық Стефан Левен, Люксембург басшысы Ксавье Беттель, шотландиялық Николя Стуржеон әрі Еурокомиссия басшысы Жан-Клод Юнкер де аталмыш тізімге кіреді.

Бәрінің бірдей балалы болмауының астарында бір мән жатуы мүмкін бе, әлде кездейсоқтық па?

Халықаралық каббалистика академиясының негізін қалаушы Михаэль Лайтманның сөзінше, ондай адамдар болашақты ойламайды, тек бүгінгі күнмен өмір сүреді. Қолындағы билік оларға жеткілікті.

«Қолында кішкентай сәбіі бар әйелді көз алдыңызға елестетіп

көріңізші? Ана үшін сәбиінен артық ештеңе жоқ. Сәбиін аман-есен өсіріп-жетілдіру үшін қолынан келгенінің бәрін істейді. Тек сәбиінің жағдайы жақсы болса екен дейді. Себебі сәбиі – оның бүкіл әлемі, болашағы. Ал мемлекеттің басында отырған мына адамдардың әлемге, болашаққа деген сезімдері жоқ. Тербетіп отырған балалары жоқ. Масқара!» – деді Михаэль Лайтман.

Айтуынша, әлемді кімнің басқарып отырғаны белгісіз.

«Билік басына баласы жоқ адамдар келеді де, халық үшін шешім қабылдайды. Еуропаның бүгінгі жағдайына қараңыз-даршы? Өз шаңырағын мигранттарға қалай бере салуға болады?».

Михаэль Лайтманның ойынша, басшылар өз ұясын сезіне алмайды, себебі онда жылулық жоқ.

«Олар өздерін ғана жақсы сезінеді, ал басқаны ойламайды. Олардың балалары жоқ, сол себепті ертеңгі күнге аландамайды. Тораға сәйкес, отбасы мен баласы жоқ адам әлемді басқара алмайды, ақылды болып та жарытпайды. Ондайлар әлемді сезінбейді» – деп, Лайтман журналистерге сұхбат берген еді.

Еуропада ЕО өзі қаржыландырған зерттеу баяндамасы жарық көрген. Тақырыбы – «Балаң болмаса, мәселе де жоқ!». Сол себепті Еуропада балалы болмау дегенге үреймен қарамайды.

Сарапшылардың дерегінше, Ангела Меркельдің балалы болмауы қалыпты, бұл да – өзі басқарып отырған елдің бір көрінісі.

Неміс әйелдерінің көбі дерлік бала тумауды жөн санапты. Өрі олардың 40 пайызы – жоғары білім алғандар. Қорғаныс министрі Урсула фон дер Ляйеннің мәлімдеуінше, егер туу өсімі байқалмаса, Германия түбінде жойылады.

Institut National d'études démographiques жүргізген зерттеуге сәйкес, 1970 жылғы еуропалық әйелдердің төрттен бір бөлігі баласыз қалып кетуі мүмкін. Тереза Мэйдің Англиясының да кейпі осыған ұқсайды.

Ұлттың өсуі үшін әр әйелде кемінде 2 баладан болуы – шарт. Алайда Еуропаның бұл көрсеткішке қол жеткізуі екіталай.

Егер осылай жалғасатын болса, БҰҰ дерегіне сәйкес, алдағы 40 жылда Еуропа халқы 100 миллион адамға азаяды.

Бір Германияның өзінде халық саны 20 миллионға кемиді» («Қамшы», [15.12.2018](#)).

Адамзат қоғамының көшін бастап келе жатқан Еуропаның ХХІ ғасырдағы демографиялық жай-күйі осылайша көрініс тапса, осындай жағдайдың боларын осыдан жарты ғасыр бұрын жазушы шығармашылық түйсігімен көре білгендігі көрінеді. Романның бас кейіпкері төмендегіше толғанады:

«Көкейімнен әлдебір күдік те бас көтергендей болды: егер бұл сан ұрпақтардан бері жалғасып келе жатқан адамзаттың пәлен ғасырлық өмір тәжірибесіне қарсы, өздері ауыр да сүреңсіз өмір сүріп келе жатса да бақытты күн кешу біздің қолымыздан келмесе болашақта балаларымыз, немерелеріміз қол жеткізер деп, мыңдаған жылдардан бері сеніп келе жатқан ата-бабаларының үміт-арманына негізделген қияли арманының жүзеге асуына көмектеседі деп, ұрпақ ауысқан сайын әлдебір кереметке үміт артқан, кемелдікке жетуге дәмесін үзбеген адам баласының ізгілік пен жарқындыққа ұмтылуына қарсы қастандық болып шықса ше?

Иstekтер тарих тегершігінің айналуын тоқтатып, Әке мен Ана болу бақытына, осынау жарық дүниедегі сан ұрпақтың тәжірибесін одан әрі жалғастыра беруге біржола тиым салатын болады. ...Бұрын-сонды адам баласы естіп-көрмек түгіл, есірік қиялында да елестетіп көрмеген жағдай тұмақ: Адам Ата мен Хауа Анамыз жұмақтан қуылса, енді жалпы Әке мен Ана деген түсініктің өзі түп-тамырымен жойылмақ, алғашқыда Жаратқан Құдай аспан астын күңіретіп, мәңгілік қарғыс айтса, бұл жолы бәрі де тып-тыныш істеледі – ата-ананың міндеті деген ұғым келмеске кетіп, шыныдағы шараналар топырлап дүниге келіп жатпақ, сонда ата-ана атаулы да өз-өзінен құрып бітеді» (сонда).

«Кассандра таңбасын» оқи отырып, ұлы жазушының болашақ ұрпақтардың тағдырына аландаулы екендігін байқаймыз. Суреткерді қоғамдық даму барысында адамзат қоғамы неліктен жетіле түсіп, адамдар бақытты болмайды, керісінше ғаламдық апаттың арандай ашылған аузының алдында қорғансыз күй кешеді деген сауал ойландырады. Осыған жауапты ол осы романы арқылы

берген. Адамзат баласының құрдымға қарай құлдырап бара жатуының басты себебі – қоғамдық дамудың көш басында елдің, жердің, халықтың қамын ойлайтын, сол мүддеге қызмет ететін текті жерден шыққан, елге танылған азаматтардың емес, тек өзінің, айналасының ғана қамын ойлаған тексіздердің отыруы.

Шындығында да қазіргі жаһандану заманында ұлтқа, халыққа, мемлекетке қызмет етуді басты мұрат етіп ұстанатын рухани құндылықтардан гөрі материалдық байлықтың алдыңғы қатарға шығуы қоғамдық өмірдің барлық саласында дерлік, жеке бастың, белгілі бір топтың мүддесіне орай жемқорлықтың өріс алуына жағдай жасады. Биліктің тұтқасын ұлтжанды, мемлекетшіл азаматтар ұстаған елдерде ғылым мен техниканың жетістіктері халық игілігіне қызмет етіп, тамаша табыстарға жетіп жатқандығын өмір көрсетіп отыр. Сонда қоғамның, табиғаттың бүлініп жатқанына ғылым мен техниканың дамуы емес, керісінше соны өздерінің тар мүддесіне орай пайдаланып жатқан, халықпен байланысын үзген тексіздердің әрекеті екендігіне көзіңіз жетеді.

Ш. Айтматов шығармаларын оқи отырып, онда бейнеленетін ізгілік пен зұлымдықты бір-бірінен ажыратып алу өте қиын. Өмірде таза күйінде кездесетін нәрсе – жоқтың қасы. Өйткені, шынайы өмірде бәрі бір-бірімен араласып, байланысып, өзгеріп жатады жатады. Шыңғыстың шығармашылық шеберлігі соншалық, өмірдің шым-шытырық шытырман көрінісін сол күйінде бейнелей біледі. Бар болмысымен бейнеленген кейіпкерлерді, ұсынылған идеяларды анықтап, бағалау оқырманның өзіне ұсынылады.

Жазушы шығармаларының идеялық бағыттары, кейбір кейіпкерлері жайлы пікірталастар күні-бүгінге дейін ұласып келеді. Бұл пікірталас бүгін де, ертең де тоқтамайды. Өйткені, осыдан жарты ғасырдай уақыт бұрын Шыңғысты ойландырған мәселелер бүгінгі күні де өміріміздің ең бір өзекті проблемасына айналып отыр. Адамзат қоғамының тура жолда дамуы бүгін де, ертеңгі күні де күн тәртібінен түспейтіні анық. Оған жауап іздеген ұрпақтардың оның бірсыпыра дұрыс шешімдерін жазушы шығармаларынан табары анық. Өзінің авторлық, идеялық ұстанымы, шығармашылығында көтерген мәселелер хақында жазушы жарты ғасыр өткен соң (2004) төмендегідей ойлар білдіріпті:

«Бүгін әлемнің өзі күрделіленіп кетті, біз ойлағаннан да басқа тұрғыда шиеленісіп барады. Қалай болған күнде де адам өз жаратылысына сәйкес ең әуелі өзінің кіндік қаны тамған жерін, елін, өлкесін ойлайды, содан соң барып жалпы дүние туралы ақыл екшесе керек... Шындығында біз адамзат дәуірінің өте бір шиеленіскен шегіне келдік. Тарихтың өзгермелі, құбылмалы небір мысалдарын білсек те, сол тарихты жаратқан адам қашанда алдыңғы орында тұратыны белгілі. Бір жолғы сұхбатымда «Біз дүниені, дүние бізді өзгертті» дегенім бар еді. Шындығында өмірдің парадоксы осында. Кейде адам өз қолымен жасағанды өз мойнымен көтереді. Жаһандандудың өзі адам ақылының туындысы болса да, сол адамның алдына күрделі сауалдарын тартып отырған жоқ па. Қайткен күнде де жаһандану процесі – бұл ғаламат нәрсе, күллі дүниені қамтыған шексіз процесс. Шекспирден тартып Достоевскийге дейін рух шырақшылары «Адамдағы адамгершілікті іздеген». Біз адам жан-дүниесіндегі асыл қасиеттерді, адамдықты сақтап қала алғанда ғана жаһандану процесі пенде тіршілігінің алдына келешек туралы күмәнді сауалын тастамайтын болады. Менің ойымша бүгінгі суреткер, көркем интеллектуал міндеті адам табиғатындағы рухани ізгілікті сақтап қалуда. Баяғыда бізге сұмдық болып көрінетін оқиғалар сонау алыста жүріп жатқан болса, енді қасымызға келіп, тура тұмсығымыздың астында ғаламдық оқиғалар театры ойнап жатыр. Олар анау Ауғанстан, Ирак, НАТО-ның құлаш жаюы, діни экстремизм, қытай факторы, терроризм. Дүние шыр айналып, жаңа бұрылыстарға бетбұрыс жасады. Қазір бізді тек ұлттық мәселелер ғана жарға тақап отырған жоқ, әлемдегі шынайы картинаның екпіні де түрлі ойларға салады. Өзімізше мемлекетпіз, еркінбіз дегенімізбен біздің ой-санамызға бас имеген, бірақ өзімен еріксіз есептесуге мәжбүр еткен мәселелер алдыңғы қатарға шықты. Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, алдымызда толып жатқан қиын жағдайлар болуы мүмкін. Біз әлемге әрдайым әлемдік биіктіктен қарауға міндеттіміз. Біздің әлемдік интеграцияда орнымыз, алған бағытымыз болуы керек. Ал енді бүгінгідей күрделі кезеңде ұлттық тар шеңбердегі мәселелерді ғана шешумен айналысу, бұл

– өзінді өзін бұрышқа тақаумен тең деген сөз. Қайтадан «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет» хикаятымдағы «Біз, адамдар бәріміз бір қайықтамыз, алдымызда ұлы мұхит» деген терең ойды қайталағым келеді. Қайткен күнде де осынау адамзат қайығын бүгінгі шат-шәлекей заманның толқыны иіріміне салып әкетпесе екен дейміз. Мына қым-қуыт жағдай мемлекетті басқа соқпаққа бұрып жібермей ме? Біз қалайда өзіміздің тарихи, мәдени дінімізден, ұлттық ділімізден танбауымыз керек...

Дұрыс, басқалардан үйренбейінше дами алмаймыз, бірақ үйренгеннің өзінде де олардың тәжірибесі бізге дайын рецепт бола алмайды...

Әлемдік тәжірибе – біздің жолымызды ашатын тәжірибе. Иә, жол бар, жолды өзіміз таңдауымыз керек. Қазіргі даму «селі», технопрогресс – ұлттық ерекшеліктерді жойып бара жатқан қауіпті тенденция. Прогрестің көлеңкелі жағы да бар. Адам дүниесінің артықшылығы оның көп дауыстылығында, түрлілігінде, түрлі тіл мен ұлттардың болмысында. Адам өмірін біркелкі ету деген – оның жеке тұлғалық ерекшелігін жоюмен тең. Бір мәдениеттің гегемониясы ешуақытта әлемнің үйлесімін сақтап тұра алмайды. Мен жазушы және жалпы адам ретінде әлемдік мәдениеттің біркелкі болуына қарсымын. Айтайын дегенім, рухани өмірде ғана емес, мемлекеттік модельдің өзінде де ұлттық ерекшелігімізді сақтап қалуымыз керек. Әрине, демократиялық мемлекеттердің негізгі идеясы да көп түрлілік пен қарама-қарсылықты мақсат етеді. Әлем бірізді, жүйелі дамыса – сол нағыз даму жолы болады!.. Даму барысында өркениетке қосылатын жолды, өзімізді өзіміз жоғалтып алмайтын жолды таңдап алуымыз керек. Ең бастысы, өзіміздің ерекшеліктерді сақтап, сол арқылы әлемнің даму бағытына бейімделе білуіміз керек. Сол кезде өз жолымыздан, бағытымыздан адаспайтын боламыз...» («Егемен Қазақстан», 28.12.2018).

Бұл жолдарды оқи отырып, социализм заманында өмір сүрген жазушының жаһандану дәуіріндегі қоғам дамуы барысында адамзаттың болашағына қауіп төндіруі мүмкін қатерлерді көре білген көрегенділігі мен оларды қолға ұстатқандай көрсетіп, көркем бейнелей алған шығармашылық шеберлігі таң қалды-

рады. Негізінен, ғылыми-техникалық прогреске арқа сүйейтін жаһандану үдерісін толығырақ бейнелеу үшін қоғамдық ғылымдармен қоса жаратылыстану ілімінен де жан-жақты хабардар, энциклопедиялық білім иесі болғандығы көрінеді.

Нағыз көркем туындының айтар ойы тереңде, философиялық астарлы келеді. Шыңғыстың шығармаларының идеясы да, өмірлік философиясы да айқайлап, «мен мұңдалап» жатпайды. Жақсы шығарма жазу суреткерге сын болса, оны түсініп, оқу – оқырманға да сын. Өйткені, оқырман Шыңғыстың шығармаларын сын көзімен қарап оқитын болса, өз кезегінде ол да оқырманының жалпы білімі мен өмірлік тәжірибесін, азаматтық өресі мен болмысын сын тезіне салады. Сондықтан да Шыңғыстың шығармалары жүгіртіп оқуға келе бермейді; оқырманының ойларын қозғап, сан тарапқа жүгіртеді...

Жаһандану дәуіріндегі адамзат қоғамының ең бір толғақты мәселелерін көтерген Айтматов шығармаларының қай заманда болса да ескірмей, жасай беретін себебі де осы болса керек. Шыңғыс шығармаларының шындығына жан-жақты білім, өмір тәжірибелеріне негізделген парасатты ақылыңмен ғана жете аласың. Көркем шығарма – сонысымен де құнды.

«ХАЛЫҚ ӨЗ ТІЛІНДЕ ӨЗІН ТАНИДЫ ЖӘНЕ ӨЗІН КӨРСЕТЕДІ»

(Шыңғыс Айтматов тіл туралы)

ЮНЕСКО-ның анықтауынша, әлемде 6 500-7 000-дей тіл бар болса, әр екі аптада бір тіл, сонда бір жылда 24 тіл, яғни 24 ұлт «өліп» жатады екен. Жойылып кету қаупі қазір әлем тілдерінің 90 пайызының басына төніп тұр. Тілдердің бұлайша жойылып жатуының басты себебі – әлемдік ауқымда жүріп жатқан жаһандану үдерісі. Тілдердің орта жасы 1 500 жыл дейді; осы жасқа тілдердің көпшілігі жете алмайды. Өмір дегеніміз күрес болса, сол қатал күрестің барысындағы «тіл шапқыншылығының» салдарынан әлсіз, өзін қорғай алмаған тілдер саптан шығып жатады.

Жаһандану бірден пайда бола салған жоқ. Адамзат қоғамының дамуы барысындағы мәдени, экономикалық қарым-қатынастардың өмірді алға сүйрегені белгілі. Десек те күшті елдердің отаршылдық саясатының өріс ала бастауы салдарынан жаһандану әлемдік ауқымда басқыншылық сыпат ала бастады да мұның өзі аз санды ұлттардың жұтылып кетуіне алып келіп жатты.

Мұның айқын мысалын XX ғасырдағы Ресей империясының тарихынан айқын көруге болады. Ресми мәліметтер бойынша, 1924 жылы КСРО құрылғанда, Ресейдің құрамында 200-ден астам ұлт болған. 1991 жылы империя құлағанда, содан 100-дей қалған да жүзден астамы жойылып, яғни орыс тіліне «жұтылып» кеткен. Мұның барлығы, әрине, жоспарлы түрде, «көстілділік», «орыс тілі – өмірге көзінді ашатын тіл», «жалпыхалықтық тіл», «ортақ тіл», «совет халқы» деген сияқты тезистерді ұлттық саясаттың өзегіне айналдыру барысында жүзеге асты. Мұндай жағдайды біз өз көзімізбен көріп, басымыздан өткізгеніміз үшін айтып отырмын.

Кеңес өкіметінің «совет халқын» қалыптастыру саясатынан әсіресе түркітөктес аз ұлттар көп зиян шекті. Қарайым, шор сияқты көптеген халықтар ұлт ретінде өмір сүруін тоқтатты. Қазір қарапайым тілі күнделікті тіршілікте мүлдем қолданылмайды, ал шор тілінде санаулы ғана, онда да ауылда тұратын жасы келген адамдар сөйлейді. Орыс империясы тұра бергенде, осындай күйді басқа ұлттар да басынан кешіреті анық еді. Алла жар болып, 1991 жылы империяның шаңырағы ортасына опырылып түсіп, жойылуға бет алып бара жатқан ұлттар тәуелсіздігін алып, тілдерін сақтап қалуға мүмкіндіктер туды.

КСРО-ның кезінде тілдері, сонымен бірге ұлттық иммунитеті әлсіреп, құрдымға бет алған ұлттар осындай жағдайға көніп отыра берген жоқ. Халықтың көзі, құлағы, сөзі саналатын ұлтжанды зиялы қауым мұны дер кезінде сезініп, талай рет дабыл қаққаны, сол үшін де жазықсыз жазалауларға ұшырағаны белгілі. Бұл жағынан келгенде, көрші жатқан қазақ-қырғыздың тарихи тағдыры ұқсас.

Саналы ғұмыры негізінен, кеңестік кезеңде, социалистік реализм салтанат құрып тұрған кезде өткен Ш. Айтматовтың бүкіл шығармашылығының негізгі арқауы ұлт, адамзат тағдыры деуге болады. Оның бұл мәселені әлемдік әдебиеттің алтын қорына қосылған шығармаларында алғаш рет көркем бейнелеп, ұлы істер атқарумен бірге халықаралық, одақтық түрлі жиындарда, ақпарат құралдары бетінде ешкімге жалтақтамай, ойын ашық айтып, нағыз ұлт жанашыры ретінде танылған кездері де аз емес.

Жазушының ұғымынша, тіл дегеніміз – ұлт, ұлт дегеніміз – тіл. Тілдің жоғалып кетуі мүмкін, көптеген тіл жоғалып та кетті. Оларды тірілту – екіталай. Сондықтан да мәселеге осы тұрғыдан келіп, бір де бір тілдің, яғни ұлттың жойылуына жол бермеуіміз керек. Өйткені әрбір тіл – адамзат ұлылығының жемісі, жалпыадамзаттық маңызға ие ортақ құндылық. Тілдің жоғалуы, сонымен бірге ұлттың өлуі жалпы адамзат мәдениетінің бір бөлігін жоғалту болып табылады («Каждый язык – творение человеческого гения, каждый язык – ценность общезначимого порядка. Мы не вправе пренебрегать никаким языком, какому

бы он не находился бы. Отмирание и затем исчезновение языка, не имеющего письменности, следует рассматривать как утрату общей культуре человечества». Ч. Айтматов. В соавторстве с землей и водой... Фрунзе, 1978, 108-бет; «Языки могут исчезать, многие исчезли, но вряд ли они будут возникать. То время, когда языки возникали, очевидно, безвозвратно миновало. Надо беречь те, что есть. Это общечеловеческое достояние... Поэтому национальное никак нельзя противопоставлять интернациональному» Ч. Айтматов. Собр. соч. в трех томах. Том третий. Москва, 1984, 283, 287 беттер).

Ана тілі – анаң, керек десең ұлттың анасы. Сені ұлттық топырақта өмірге әкелген, саған сол ұлттың ең басты байлығы – тілін сыйлаған ұлтқа, оның «жаны» тіліне қызмет ету – сенің бұл өмірдегі азаматтық парызың дейді жазушы.

Оқырманның жүрегін жаулап алып, эстетикалық ләззатқа бөлейтін шынайы шығарма – әрине, сол ұлттың ана тілінде ғана жасалынады («Подлинно художественное произведение, которое бы нашло отзвук в сердцах соотечественников и которое доставило бы им эстетическое наслаждение, может появиться, разумеется, прежде всего на родном языке нации». Сонда, 109-бет).

КСРО-да орын алған қостілділік туралы айта келіп, жазушы сол кез мәдениетінде қалыптасқан объективтік, субъективтік жағдайларға байланысты өз шығармаларын алдымен, ана тілінде жазып, содан кейін орыс тіліне өзі аударып, жариялайтынын да жасырмай айтыпты. Қостілді жете меңгерген жазушы аудару барысында шығарманың ширай түсетіндігін, өзінің осы бір ауыр жұмыстан шаршамай, керісінше, рахаттанатынын да ортаға жайып салыпты.

Қаламгер шығармаларын, негізінен, орыс тілінде жазғанымен де сол кезде билік тарапынан ашық, жасырын жүргізіліп жатқан орыстандыру саясатына барынша қарсы болғандығы оның 1987 жылы КСРО Жоғарғы Советінің кезекті сессиясында ашына сөйлеген сөзінен анық көрінеді. Советтер Одағында жалпы-халықтық тіл – орыс тілінде сөйлейтін совет халқы пайда

болды деп, барынша насихатталып жатқан кезде Ш. Айтматов шын жағдайдың мүлдем олай емес екенін халықтық биліктің ең жоғарғы органы болып табылатын алқалы жиында жайып салды. Жиынның стенографиялық жазбаларымен танысқанда, Шыңғыстың Орта Азия республикаларындағы ұлтаралық қарым-қатынастарда қалыптасып отырған шырылдаған шындықты жария етуін депутаттардың көпшілігі жылы қабылдап, дүркін-дүркін қол соғып отырғанымен де президиумда отырған басшылыққа онша жақсы әсер етпегендігін сессия мәжілісінің төрағасы Лукьяновтың сөзді қайта-қайта бөле беруінен де байқауға болады. Шешен алдымен, бүкілодақтық ауқымда жүріп жатқан «қайта құру» бағытында атқарылып жатқан жұмыстарды сын көзімен шола келіп, ұлтаралық қатынастардың жай-күйіне тоқталады:

«Вслед за экономикой, вторая наиострейшая проблема – это наши национальные взаимоотношения. Хорошо, что создана комиссия по Тбилиси – в любом случае должна быть выработана законная гарантия защиты народа нашей страны от насилия. В целом я разделяю идею полноценного социалистического суверенитета союзных республик, ...этого статус федеративности превращается в фикцию. Однако совершенствование суверенитета, на мой взгляд, следует вести методично, продуманно, последовательно, путем за основоположений, а не эмоций, и не спешить одним заходом поставить все точки над «ы». Слишком дорого то, что есть, и слишком ответственно то, чего мы хотим».

Ш. Айтматов өз пікірлерін одақтас республикалардағы ұлттық тіл мәселелерінің жай-күйін көтеру арқылы нақтылай түскен:

«Проблемы национальных языков наиболее близки мне, и я хочу на них также коротко остановиться. Речь идет о концепции государственных языков в республиках и о том, чтобы придать этому процессу законное основание. Правильно, надо обдумать общую модель. Считаю, что федеративность государства должна интегрировать и федеративность языков страны в том смысле, что языки коренных народов союзных республик должны функционировать в качестве государственных. Опять же и в этом деле должны соблюдаться, как мне представляется, разумная

последовательность, разумная, убедительная согласованность. Короче говоря, национальным языкам республик, длительное время игнорируемым на местах, должен быть представлен режим наибольшего лингвистического благоприятствования, с тем чтобы, возродясь, они заняли свое законное место. Вопрос этот весьма сложный, в частности в Средней Азии. Многим нашим согражданам, не привыкшим в официальной среде к присутствию языка коренных народов, это кажется противопоставлением русскому языку. Давайте разберемся в этом.

Гений русского языка сполна послужил всем нам, и впредь я не представляю себе жизнь вне этого нашего общего духовного богатства. Русский язык в этом смысле незыблем и универсален. Ему ничто не грозит в пределах всей страны. Но он, в силу своей исторической распространенности, не должен вытеснять другие, рядом существующие языки коренных народов. В этой связи необходимо осознать, что каждый народ до тех пор народ, пока он владеет собственным языком, и в этом – его культурная суверенность. И как только по тем или иным причинам он лишается возможности применять и культивировать свой язык, он перестает быть тем, кем он был и должен быть.

Отсюда вытекает задача гармонизации языков, главным образом на основе концепции двуязычия с преимуществом в режиме наибольшего благоприятствования для языков коренных народов, наделенных государственным правом. Пока что не все мы готовы к восприятию этой истины. Надо идти на компромисс, на диалог, на взаимосближение, и все должно решаться здесь на взаимовыгодной и взаимоуважающей основе».

Бұл кез Қазақстандағы 1986 жыл оқиғаларын, қазақ халқын Одақтық деңгейде ұлтшылдықпен айыптау науқанының барынша қарқынды жүріп жатқан шағы болатын. Міне, осындай жағдайда биік мінберден бауырлас қазаққа араша түсіп, өзінің ұлттық құқын талап еткен тұтас бір халықты ұлтшылдықпен айыптаудың қате екендігін қасқайып тұрып айтудың өзі ерлік еді:

«К сожалению, средства массовой информации не всегда способствуют этому процессу, особенно центральная пресса.

Стало чуть ли не модой обвинять в национализме и местничестве любого гражданина, ратующего за свои естественные национальные нужды, и в то же время поощрять нигилизм, отрицание своего народа как народа, обвинять нормальных, патриотически настроенных людей в национализме. Эти выступления в печати (хотя того или нет их авторы) искусственно разжигают на местах, там, где люди спокойно жили и спокойно могли бы воспринимать общие заботы и проблемы друг друга, нежелательные, негативные чувства. Когда дело касается национальных вопросов, печать и телевидение должны семь раз отмерить, прежде чем один раз отрезать. «Комсомольская правда», например, самым серьезным образом писала, что события в Алма-Ате были вызваны чуть ли не тем, что еще много молодежи обучается в отдельных школах на своем родном языке. Как это понять и как это назвать?

Суверенные права социалистической республики не должны обходить и Казахстана. Не следует делать из этой республики исключение из правил, ибо казахский народ – один из древнейших этносов этого края – не повинен в том, что стране нужен был хлеб и необходимо было осуществить многомиллионное переселение из европейской части на целинные земли, что отрицательно сказалось на процентном соотношении прибывшего и коренного населения. А теперь при каждом удобном случае коренной народ ставят в угол и напоминают ему его место. (Аплодисменты).

Закон, Конституция должны охранять культурную самобытность каждого народа, учитывая, что коренные народы, например Средней Азии, в том числе и казахский, не имеют собственных этнических аналогов за пределами своих регионов, чтобы полагать теоретически, что если не здесь, то где-то в другом месте, за рубежом, сохранятся язык и культура данной нации» («Известия», 04.06.1987).

Жазушы 1989 жылы Фрунзе (қазіргі Бішкек) қаласында өткен бүкілодақтық ғылыми конференцияда сөз сөйледі. Жиында орыс тілінде ұзақ сөйлеген Шыңғыс сол кезде «Комсомольская правда» газетінде Қырғызстандағы тіл мәселесіне орай жазылған бір мақаланың теріс пікірлері төңірегінде ой өрбітіп, ұлы орыс-

шылдық саясаттың кейбір қырларын батыл сынға алады. Ол алдымен сол кезде мемлекеттік саясат ретінде басшылыққа алынып отырған «түрі ұлттық, мазмұны социалистік мәдениет», «қостілділік», ұлттық тілдердің дамуына партия мен үкіметтің ерекше мән беріп отырғандығы жайлы айта келіп, газет бетінде көтерілген Қырғызстанда орыс тілі дамымай отыр деген сыңар-жақ пікірді жоққа шығарады. Ол: «Сол газет бетіндегі материалда қырғыз тілінің мәселелері жөнінде менсінбеген және қорлаған сөздер айтылып қана қоймайды, оған қоса ана тілімізді екінші қатардағы нәрсе, сондықтан оның қажеті де шамалы дегендей және республикада қырғыз тілінің дамуына орыс тілі кедергі келтіріп отыр деген пікір таралған дейтін түкке тұрғысыз ұшқары тұжырымдар бар», – деп жазған «Комсомольская правда» газеті өз бетінде нигилистік сыпаттағы пікірлерге орын беруі арқылы қырғыз тілін кемсітіп қана қойған жоқ, сонымен бірге оны былғанған деп, масқаралауға дейін барған» шовинистік пікірлеріне барынша тойтарыс береді: «Біздің ана тілімізді еріккеннің ермегі етуге, жойып жіберуге «Комсомольская правда» газетіне ешкімнің өкілдік бермегенін айтпай-ақ қоялық. Оның үстіне біздің халық екендігімізді, тіпті Азия аймағындағы қалаңыз, мейлі қаламаңыз, көп ғасырлық тарихы бар іргелі жұрт екендігімізді, қалай десеңіз де, одақтас республика екендігімізді ұмытуға болмайды». Газет «...осынысымен ұлттық мүдделерімізді интернационализмге жасанды түрде қойған, ұлттық нигилизмнің жетегінде кеткен...». (Ш. Айтматов. Тіл жоқ жерде ұлт жоқ. «Жалын», 1989, №6, 11-бет).

Шыңғыстың айтуынша, «Қырғыз халқының саны қазір екі миллионнан асып жығылады және қырғыздардың барлығы да орыс тілін біледі». Шын мәніндегі жағдай керісінше: дәл осы кезде (1989 жыл) Фрунзе қаласында қырғыз тілінде бір ғана мектеп, бір ғана балабақша болған. Қырғызстанда орыс тілінің емес, қырғыз тілінің проблемасы бар. Сондықтан да республикадағы қырғыз тілінің жағдайының қырғыздарды алаңдатуы – заңды.

Ш. Айтматовтың айқындауынша: «тіл – кез келген халықтың дара жаратылысын айқындайтын бірден-бір бедер-кескіні, тіл

– оның тәжірибесінің, танымының, мәдениетінің, тарихының тоғысқан тірек-тұтқасы, дербес айнасы, ең соңында тіл – ұлттық эмоциялы сезімдерінің жай тартқышы және мәңгілік зердесі. Қырғыздар, бәлкім, сондықтан да өздерінің ана тілін «ене тіл» дейтін болар. Халық өз тілінде өзін таниды және өзін көрсетеді» (сонда). Сондықтан да «Біз өзіміздің ана тілімізді көзіміздің қарашығындай сақтаймыз, бағалаймыз, дамытамыз, қолданамыз...» Бұл мәселеде «...шектен тыс интернационалист атын бүркемеленіп, аттандап шығып, бұл процеске әдейі кедергі жасаудың, бас жарып, көз шығарудың қажеті жоқ» (сонда, 12-бет).

Жазушы сол кезде кеңес идеологтары ұсынған күнделікті тіршілікте әр адамның ұлтына қарамастан, сөйлеу тілін таңдауына құқы бар деген ұстанымның да жалған, сын көтермейтіндігін аяусыз сынға алады: «Сөз ұлттық тілдер жайында болып жатқанда, біз бұл мәселеге тым еркінсіп, тым атүсті қарап жүрген сияқтымыз... Мәселен, мен үшін ана тілді ықтиярмен таңдап алу мәселесі қорлаумен, кекесін мысқылмен бара-бар. Әйтпесе, о заман да бұ заман ана тілдің аты ана тіл емес пе?! Сүйекпен бітіп, қанмен жаралған нәрсені қалайша таңдап алуға болады? Әрине, біреуді біреудің зорлай алмайтыны түсінікті, бірақ ұлттың сана-сезімін оның өз тарихынан бөліп алуға, онан қалса ана тілінен бас тартуға шақырғандарды құптаудың, қолдаудың да керегі жоқ. Бұл қалай әділдік болсын, мұның өзі түптеп келгенде, өз ата-анасынан бас тартуға келіп саяды ғой» (сонда).

Шыңғыс ұлттық тілдер бойынша, билік тарапынан осындай сырты жылтырақ, іші арам саясат жүргізіліп жатқандығы салдарынан қырғыз тілінің шетқақпай күй кешіп отырғанын ашық көтереді. Бұл ретте жаңадан ашылып жатқан мектептердің барлығы да орыс тілді екенін, Фрунзе қаласында қырғыз тілінде оқытатын бір ғана мектеп барлығын айта келіп, «ешбір жерде бірде бір қырғыз тіліндегі балалар бақшасы болған да, не ашылған да емес» деп, жан сыздатар ащы шындықты жайып салады. Ұлттың болашақ тағдырын шешетін балабақшасы мен мектебі болса, жазушы осыған айрықша мән беріп, газеттің осы мәселедегі сыңаржақ бағытын барынша сынға алады: «Газеттің

пікірінше, қырғыз тілінде балалар бақшаларын ашудың не керегі бар – мұның өзі балалардың арасын ажыратып жібермей ме, сонан соң олар қалайша интернационалист болады? ...Ғажап логика!» (сонда).

Тіл мәселесінде қалыптасқан осындай ахуалды «...мұның ар жағында қоғамдық жұртшылықты тек алдап адастыру ғана емес, одан да зор қара ниет жатыр» деуі отаршылдық саясаттың барынша салтанат құрып тұрған сол кезде басқа ешкім айта алмайтын, тек Шыңғыстай ұлтын шын сүйген азаматтың ғана ғана қолынан келетін жалпы қырғыздың жан айқайындай естіледі.

Тек «Комсомольская правда» ғана емес, мәскеулік газеттердің барлығы дерлік соңғы кездерде Орта Азия республикалары жайлы жазылған материалдарында қара күйе жағуды модаға айналдырып бара жатқандығын, «Мұның бір себебі, менің пайымдауымша, ұлтшылдыққа қарсы күресуде жатыр» деп, бұл ретте интернационализмді қалқан қылып ұстайтындығын да айтып салыпты.

Ш. Айтматов тіл мәселесіне ұлттың заңды құқы тұрғысынан келіп, өміршең, толымды пікірлер айтқан: «Көппіз бе, азбыз ба – гәп онда емес, гәп – біз тіршілік кешіп отырған туған жер қырғыз деген іргелі елдің бірден-бір шоғырланған орталығы, бірден-бір эпицентрі. Міне, осы жерде ғана бізге барлық мүмкіндіктер бар. Тек осы жерде, басқа жерде емес. Халықтың санын процентке теліп, соған қарап іс шешкен тұста да мұны ұмытпау қажет. Біздің ұлттық мәдениетіміздің мұқтаждықтары жайында сөз болған кезде, сіздерден басқа да ұлттар бар ғой деген мәндегі сауалдарды қарсы қоймағанмен, әйтеуір көлденең тартатын адамдар да кездесіп қалады. Рас, біз олармен 100 жылдан астам уақыт бойына тату-тәтті бірлікте, ынтымақта болып келеміз. Тек достықтан басқа ешқандай дау-жанжал шығарған емеспіз. Бірақ олардың да тілі сақталып, мәдениеті сақталып отырған, сол халықтың басым дені шоғырланған, қуатты, бірден-бір эпицентрі бар. Немістердің арқасында бір емес, екі Германия тұрса, өзбектерге – балалар бақшаларымен және мектептерімен толық қамтамасыз етілген көрші Өзбекстан бар, дұнғандардың

арқасында бүткіл қытай тұрса, корейлердің де екі Кореясы бар. Әрине, бұдан аз ұлттардың мәдени ошақтары болмасын деген жаңсақ пікір тумауға тиіс.

Ал егер қырғыз мәдениеті осы өз жерінде дамымаса, орнықпаса, басқа еш жерде дами да, орныға да алмайды. Міне, осы аздаған айырмашылықты ұдайы ескеріп отыру шарт» (сонда, 16-бет). Ұлы жазушының бұл айтқандары кейіннен ұлттық аймақтардағы ұлттық мәдениеттің заңды құқына айналды.

Ұлы жазушының тіл туралы ойлары «Біз өзіміздің ана тілімізді сақтап қалғанда ғана, ұлттық мәдениетіміз сол дара бітімбедерінде, өзіндік кескін келбетінде қалып, дами береді» тұрғыда түйінделіп, «...біз «Манас» эпосын ақырғы деміміз біткенге шейін қорғаймыз!» деген символдық мағынасы терең толғаммен тұжырымдалған. Осы бір жолдардың өзінен-ақ жазушы, қоғам қайраткері Ш. Айтматовтың өз халқының адал азаматы ретіндегі ұлттық болмысы жарқырай көрінеді.

Жазушының ұлттық тіл туралы ойлары оның кейіндеу берген (2004) бір сұхбатында толық көрініс тапқан. Бұл жолдарды оқи отырып, шығармаларының денін орыс тілінде жазғанына қарамастан, тілін, ұлтын, елін бар жан-тәнімен сүйген, қырғыз халқының атын әлемге танытқан озық ойлы нағыз азамат, кезінде «шындығын айтайын, тіліміз үшін басымды беруге де дайын едім» деген шын патриот екендігіне көзіңіз жетеді:

«Тіл жөніндегі сөз ең әуелі ұлт жөніндегі сөз дей аламыз. Қай ұлт болмасын оның мәңгілік өмірі тілінде. Қырғыз тілі қырғыз баласына ананың сүтімен дарыған деп қабылданатыны белгілі. Тілге қиянат жасау – ұлтқа қиянат жасаумен тең деп бағалануы керек. Мына біз тілімізді мемлекеттік тіл деп жарияладық, қырғыз тілі мемлекеттік тіл деп жар салып жатамыз. Өттең, заң жүзінде ғана осындай. Іс жүзінде қалай?! Қай жерге барма – бәрі орыс тілінде. Біз орыс тілін көпір, байланыс құралы ретінде пайдаланғанымыз лазым. Ал енді қырғыз тілі бұл түпкілікті елдің тілі, бұл тіл өз шаңырағында дамымаса, қайда дамиды? Коммунистік жүйенің тұсында, әміршілдік-әкімшілік режимнің өкімі жүріп тұрғанда ана тіліміздің проблемасын алғашқылардың

бірі болып көтергенмін. Ол кезде тіл туралы сөз айту ұлтшылдық болып саналатын. Маған сол кезде кейбір басылымдар ұлтшыл деген атақ жапсырып, ұлттық тілді сақтап қалу туралы ойларымды істікке шаншығанын бәрі біледі. Ұлттық тіл мәселесін жазушы ретінде мен көтеріп шықпасам, басқа кім көтермек?! Шындығын айтайын, тіліміз үшін басымды беруге де дайын едім. Тіл мәселесі қазір де өзектілігін жойған жоқ. Әлі де күн тәртібінде. Тілді сақтап қалудың, оны одан әрі дамытудың бірден-бір факторы ұлттық тіл – мемлекеттік саясаттың негізгі атрибуты ретінде өз елінің ресми өмірінде жаңаша қолданылуы керек деп ойлаймын. Біз ұлттық тілімізге ыңғайлы ортаны қалыптастырмай тұрып оны дамыта алмаймыз. Тіл саясаты балалар бақшасынан Жогорку Кеңештерге дейін, өкіметтік жиын, протоколдарға дейін жүргізілуі керек. Ұлттық тіліміз – қаншама ғасырлардан бері ата-бабаларымыздан бізге қалдырылған ен байлық, ұлы дәулет. Демек біздің міндет оны кейінгі ұрпаққа жеткізу. Егер біз тілімізді кие тұтып, оны кейінгі ұрпаққа жеткізе алмасақ, тіл ғана емес, тұтастай ұлт жоғалып кетеді. Тіл алдындағы жауапкершілік қатардағы бұқарадан тартып, жоғарғы билік өкілдеріне, Президентке дейін бірдей. Егер бұл жауапкершілікті сезінбесек, онда жақсылық жоқ. Рас, ұлттық тілдің ғана шеңберінде шектеліп қалудың өзі де прогреске алып келмейді. Қазіргі өзгермелі дүниеде бірнеше тіл білу тұрмыстық қажеттілік ретінде саналуда. Міне, осы жайтты ескере келе мен мынадай бір формула шығардым: әзір қос үзеңгінің заманы, екі үзеңгі теңестірмейінше алға жүре алмайтынымызды естен шығармайық. ...Гәп ең әуелі тілде емес, ділде. Адам өз тілін ділінде кие тұтса, ол ешқашан ана тілін керексіз етіп кете алмайды...Тіл адам баласының таным көкжиегін кеңейткен қасиетті күш. Қырғыз тілі мен үшін Отан-Ана, кіндік қан тамған жер сияқты киелінің киелісі. Мен бұл ғұмырымда қайсыбір биік шыңға шыға алдым десем оны ана тілімнің ұлы рухының қолдағаны деп білемін» («Егемен Қазақстан», 28.12.2018).

Ана тілінен, сол тілде жасалынған ұлттық рухани құндылықтарынан айырылып қалған жиырмасыншы ғасырдағы мәңгүрттің

бейнесі «Боранды бекет» романында бар болмысымен көркем бейнеленіп, адамзат баласын рухани апаттан сақтандырды.

Ол өзінің ұстазы жайлы пікірін де тілмен байланыстырып: «Дүниеде қазақ тілі мен қазақ халқы барда Мұхтар Әуезов есімі мәңгі жасай береді» (Ш. Айтматов. Екі түрлі асылым бар... «Парасат», 1987, №8), – деп, ұлы жазушының шығармашылық тағдырын қазақ тілінің тағдырымен тікелей байланыстырып, қазақ тілінің болашағына үлкен сеніммен қарайды.

Тағы бірде ол М. Шахановпен сұхбатында: «Өздеріңде қойылып отырған «қазақстандық ұлт» идеясы, негізінен, американдық бағытқа жақындау, қателеспесем, тікелей ұлтсыздануға бастайтын жол сияқты» («Ана тілі», 28.10.2004), – деп, көрші жатқан бауырлас елдің тілі мен мәдениетіне, ұлттық тағдырына бей-жай қарай алмайтындығын аңғартып, ащы да болса, ойын жасырмай ашық айтып салыпты.

Бішкекте Ш. Айтматовпен қоштасқан азалы жиында оқылған жырында жазушының рухани інісі қазақ ақыны Мұхтар Шаханов:

«Тіл – ұлы Ана, өз анасын менсінбеудің мұңы бар,
Кінәлілер сөзсіз оның киес-күшін ұғынар...
Қаптап кетті өлкемізде әңгүдіктер-әңгүрттер,
Тілін, рухын сүймегеннің барлығы да мәңгүрттер.
Бұл бағытпен мүмкін бе ертең ұлттың ұлт болып қалмағы?»

Міне, Айтматов ойларының салмағы мен толғағы» (М. Шаханов. Екі Шыңғыс өнегесі және мәңгүрттік қасірет. «Заман-Қазақстан», 03.07.2008), – деп, күңіренген екен.

Егер де Шыңғыс Айтматовтың бүкіл саналы ғұмырын, шығармашылығын саралап, ұлы жазушының кейінгі ұрпаққа қалдырып кеткен басты тағлымы, өсиеті не деген сауалға жауап іздесеңіз, оның «ана тілін ұлықтаңдар», өйткені «Тіл жоқ жерде ұлт жоқ», «мәңгүрт болмаңдар» болғандығына көзіңіз жетеді.

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ СЫНЫНДА

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап түркі халықтарының әдебиетіне «Адамзаттың Айтматовы» атанған қырғыз Шыңғыс Айтматовтың шығармашылық әсері айтарлықтай болды. Ш. Айтматовтың әдебиет әлеміне кіруіне М. Әуезовтің тікелей ықпалы болса, кейіннен әлем таныған жазушыға айналған Шыңғыстың қазақ әдебиетімен байланысы да ерекше болды. Соңғы зерттеулер бойынша, Шыңғыс шығармаларының 70 пайызында қазақ тақырыбы орын алған екен. Қазақ қаламгерлерімен аралас-құралас, дос жүрген Ш. Айтматовтың туындылары түгелге жуық қазақ тілінде жарық көріпті. Осындай үлкен тұлғаның шығармашылығы хақында қазақ баспасөзінің бетінде бірсыпыра материалдар жарияланды.

Мұндай мақалалар жазушының мерейтойларына орай жиі көрінді. Мысалы Ш. Айтматовтың 60 жылдығына орай, сыншы Сайлаубек Жұмабековтің қырғыз ғалымы Әбдіғани Еркебаевпен «Әлемді дүр сілкінткен шығарма» деген тақырыппен «Ақыр заман» романы жайлы сұхбаты («Жалын» 1987, 2), сыншы Төлеген Токбергеновтің «Шоң мұзарттан көз тартқан» («Қазақ әдебиеті», 16.10.1987), жазушы Әбіш Кекілбаевтың «Мәңгілікпен үндестік» («Жалын», 1988, 6), драматург Қалтай Мұхаметжановтың «Дос жайлы сұхбаты» («Қазақ әдебиеті», 09.12.1988), ақын Аян Нысаналиннің «Шыңғыс шыңы» («Қазақ әдебиеті», 09.12.1988), т.б. мақалалар жарық көрді. Әдеби басылым «Қазақ әдебиеті» газеті Шыңғыстың 60 жасқа толуына байланысты «Халқының шоң перзенті» тақырыбымен топтама материалдар берді. Бұларда атақты қырғыз жазушысының шығармашылығы, оның қазақ әдебиетімен байланысы жан-жақты сөз болды.

Ш. Айтматовтың шығармашылығын қазақ оқырмандары арасында насихаттауда «Жалын» (Бас редакторы Мұхтар

Шаханов) айтарлықтай еңбек сіңіріп келеді. Шыңғыстың шығармашылығына арналған материалдардың басым көпшілігі осы басылым беттерінде көрініп жүр. Жазушының қазақ тіліне аударылған көптеген шығармалары жұртшылыққа осы басылым арқылы жол тартты. Мысалы жазушының 60 жылдығына орай, «Жан пида» романы қазақ тілінде алғаш рет «Жалын» (1988) журналында жарық көрді. Сонымен бірге Ш. Айтматовтың 1988 жылы Бішкекте тілге байланысты өткен конференцияда жасаған баяндамасын «Тіл жоқ жерде ұлт жоқ» деген тақырыппен жариялады.

Мақала кеңестік кезеңде сол заманның ыңғайымен осыдан жиырма жыл бұрын жазылғанына қарамастан, онда айтылған тіл, ұлт туралы батыл да өміршен пікірлер күні бүгінге дейін өзінің өміршендігін жоймағандығын көреміз. Бұрын отар, бүгінгі күні тәуелсіз ел болсақ та Шыңғыс көтерген мәселелер күн тәртібінен түсе қойған жоқ.. Енді Айтматовқа құлақ салайық:

«...тіл – кез келген халықтың дара жаратылысын айқындайтын бірден-бір бедер-кескіні, тіл – оның тәжірибесінің, танымының, мәдениетінің, тарихының тоғысқан тірек-тұтқасы, дербес айнасы, ең соңында тіл – ұлттық эмоциялы сезімдерінің жай тартқышы және мәңгілік зердесі. Қырғыздар, бәлкім, сондықтан да өздерінің ана тілін «нен тіл» дейтін болар. Халық өз тілінде өзін таниды және өзін көрсетеді... Біз өзіміздің ана тілімізді көзіміздің қарашығындай сақтаймыз, бағалаймыз, дамытамыз, қолданамыз...

Біздің ана тілімізді еріккеннің ермегі етуге, жойып жіберуге «Комсомольская правда» газетіне ешкімнің өкілдік бермегенін айтпай-ақ қоялық. Оның үстіне біздің халық екендігімізді, тіпті Азия аймағындағы қалаңыз, мейлі қаламаңыз, көп ғасырлық тарихы бар іргелі жұрт екендігімізді, қалай десеңіз де одақтас республика екендігімізді ұмытуға болмайды.

...мен үшін ана тілді ықтиярмен таңдап алу мәселесі қорлаумен, кекесін мысқылмен бара-бар. Әйтпесе, о заман да бұ заман ана тілдің аты ана тіл емес пе? Сүйекпен бітіп, қанмен жаралған нәрсені қалайша таңдап алуға болады? Әрине, біреуді

біреудің еш зорлай алмайтыны түсінікті, бірақ ұлттың сана-сезімін оның өз тарихынан бөліп алуға, онан қалса, ана тілінен бас тартуға шақырғандарды құптаудың, қолдаудың да керегі жоқ. Бұл қалай әділдік болсын, мұның өзі түптеп келгенде өз ата-анасынан бас тартуға келіп саяды ғой. Біз өзіміздің ана тілімізді сақтап қалғанда ғана ұлттық мәдениетіміз сол дара бітім-бедерінде, өзіндік кескін-келбетінде қалып, дами береді. Маған Москвадан Николай Николаевич Михайлов деген орыс оқырманы «Біздің әрқайсымыз ана тіліміздің ортасында, шеңберінде ғана шын мәнінде тұлға дәрежесіне көтерілеміз, қалыптасамыз. Тек тіліміз арқылы белгілі бір ұлттық мәдениетке ие боламыз. Ұлттық мәдениет дегеніміз – күнделікті тіршілікте әрекеттеніп, дамып, толысып, өріс тауып, өркендеп жатқан ұлттық тілдің өзі. ...Алайда адамдар өзінің ана тілінде сөйлеспейтін болса, онда ол ұлттық мәдениеттен ештеңе де қалмайды».

Ұлттық өмірдің аса маңызды проблемасы тіл төңірегінде тереңінен қозғап айтылған бұл пікірлерді тек қана қайта-қайта қайталап оқып, халықтың санасына сіңіре түскен абзал. Ал жазушының жүрегінен жарып шыққан мына бір қарапайым ғана айтыла салған сөздердің мағынасы тіпті тереңде жатыр; әрбір қырғыздың ғана емес, қазақтың да есінде ұстар ұлттың қасиетті қағидасы іспеттес.

Назарбек Байжігітов Ш. Айтматовпен болған сұхбатын «Әлем шексіздігінің бір баяны – адам рухы» деген жазушының өз сөзімен атапты. Жазушының 80 жылдығы қарсаңында өткен әңгімеде Шыңғыс өзі, шығармашылығы, руханият, қазақ әдебиеті жайлы сыр шерткен. Ол өзі туралы айта келіп, «Өзінің тау арасындағы елі, жері қайда, ол жақта не болып жатыр, саясаты, тұрмысы, халқының келешегі қандай, соны неге жазбайды дегендер болған. Мен болсам, кітабым бүкіл дүниеге тиесілі болсын деген әрекетпен жаздым. Сол үшін космополит атандым. Еш ренжімеймін, мейлі сондай болайын. Ал мынау кейінгі жазғаным («Таулар құлағанда». Д.Ы.) мені кінәлағандарға жауап сияқты; қырғыз халқының бүкіл салт-дәстүрінен, замандастарымыздың тұрмысынан алып жаздым. Жазушылар, біз адам баласының

бұл дүниедегі тағдырын, оның орнын, өмірдің мәні неде екенін жазуға міндеттіміз... Адамзат кім? Неге жаралған? Жер бетінде не істеп жүр? Бұл – еш таусылмас мәселелер. Әлем шексіздігінің бір баяны – адам рухы. Қолымнан келгенінше осыны айтуға әрекет жасап көремін» («Дала мен қала», 25.10.2007 ж.), – депті.

Ш. Айтматов: «Тыныштықты, тұрақтылықты сақтау әр адамның жүрегінде бүлкілдеп жанып тұруы керек», – дейді. Ол үшін «Бізге қазір елді біріктіріп, алдағы нәрселерді шешетін, оған елді жұмылдыра түсетін идеология керек».

«Маған қазақ елі – өзгеше жақын халық» – деп білетін Ш. Айтматов «Әуезовтің шығармашылығына жасаған аталық қамқорлығы маңдайыма біткен бақыттай», ал М. Шаханов «Бұл уникальней адам, өзгеше жан. Он жыл елші болып тұрды. Қан-жағымыз бірге болды. Оған елші деп емес, өз адамымыз деп қарадық» – деп, ағынан жарылады.

Осы сұхбатында ол: «Мен туралы әртүрлі сөздер айтыларынан хабардармын. Айтқандар айта береді. Тап-тақыр, сөз тимес адам жоқ, пайғамбарлар ғана болмаса. Тірі кісі кейде оңға, кейде солға ауытқыңқырап кетуі мүмкін», – депті. Өзі айтқандай, алғашқы шығармаларын қырғыз тілінде жазып, кейінгілерінде орысшаға көшкен жазушы туралы тілін сатқан космополит деген сияқты кейбір сындардың айтылып жатуы да өмір шындығы болатын. Сондай пікір білдірген кейбір мақалалар қазақ баспасөзінің бетінде де көрінді.

Солардың ішінде Бегділда Алдамжаров көзге түсті. Оның «Адамзаттың Айтматовы: аңыздың ақыры» («Жұлдыз», 2003, №5), «Құзға құлар қос мұңлық немесе Ш. Айтматов не деп аңырайды, М. Шаханов не деп шарылдайды?» («Жұлдыз», 2005, №6) сияқты мақалаларында қырғыз жазушысының шығармашылығы хақында қатты сындар айтылды; артық кеткен, кем жатқан, басқаша ұстанымдарымен келген жерлері көп болды.

Есенгүл Кәпқызы Ш. Айтматовтың: «Егер Ресей империясы болмағанда, біз іргедегі варвар Ауғанстанның кебін киер едік», – деген пікірін теріс көріп: «Қалай дегенмен де Шыңғыс сияқты ел серкесі аузынан «біздің отарда болғанымыз жақсы

болыпты» деген сөздің шығуы жақсы емес. Ресей империясының жақсылығын ескеріп, зұлымдығын есепке алмауға болмайды» («Адамзаттың Айтматовы» империяны аңсай ма? // Түркістан. – 04.08.2005), – деп, күмәнмен қарады.

«Ш. Айтматовты шын сыйлайтындардың арасында едік. Әлі де солаймыз. Алайда біз сырттан сыйлап, мәз болып жүргенде ол кісінің, бас алаңымызда төгілген желтоқсан көтерілісшілерінің қаны кеппей жатып, Колбинмен бірге шай ішіп отырып «Колбинмен біраз сөйлестім, сөйлестім де жете таныдым, бұл басшы туралы тым тәуір пікірдемін. Қазақстанның бағы ашылады-ау» – дегенін – қалай түсінуге болар?» – деп жазды «Азамат» газеті өзінің 2005 жылғы №18 санында.

Жазушы М. Мағауин: «Адамзаттың Айтматовы» ашуланып жатыр» деген тақырыппен Ш. Айтматовқа барынша шүйілген мақаласын жазды. Ш. Айтматовты, – «Хрушевтің кезінде санатқа жетті. Брежневтің тұсында атаққа жетті. Горбачевтің заманында тіпті дәуірледі», ««Колбин сияқты көсемі бар Қазақстан қандай бақытты!» – деді», «Алмағаны жоқ, қанағат етіп, алғыс айтқаны және жоқ», «Адамзаттың Айтматовы! Жер әлемде бұрын-соңды ешбір жазушы, қайраткер алмаған, ақылға сыймас атақ», «бір көрімге тәп-тәуір, екінші қайыра оқуға жарамайтын, жүгі жеңіл, орта дәрежедегі шет жұрт жазушысы қазақтың ғажайып прозасы бар ұлы әдебиеттің төбесіне шығарылды», соның салдарынан «зерделі қазақ оқырманы дағдарысқа түсті, талғамын бұзды, өзінің барын бағаламау тұрыпты, үлкен әдебиет туралы ұғымы басқа бір, теріс жадағай кейіпке көшті. Мұның ақыр түбі бүгінгі қазақ әдебиетін кемшін санаған топас надандыққа алып келді», «мейманасы тасып, шектен шығуының ең соңғы бір көрінісі – сайыпқыран Шыңғыс ханға, қазақ тарихына қатысты, қазақ ғалымдары мен қазақ жазушыларының дәреже, деңгейін белгілеген қаралы үкім айтқан...», оның шығармаларында тіс арасына ілінетін бірдеңесі бар ма екен.

Кәрікұлақ зейнеткердің өзі алданатын ештеңе жоқ. Уақыты өтіп кеткен өтірік өлең, «Лениннен әулие емес», – деп кінәлай келіп, – Пәленбай деген халықтың әлем таныған кереметін Абай

мен Мұхаң тұрыпты, Шортанбай мен Мұратқа айырбастамаймын. Айтматовыңыз кім болса да, маған Нұрпейісов қымбат... Марат Қабанбаев пен көпжасағыр Сұлтанәлі Балғабаевтардың өзінің «Адамзаттың Айтматовы!» деңгейінен аттап кеткелі қашан («Азамат», 8-14.07.2005 ж.), – дейді.

Мақала: «Жат жұртқа табынумен өткен отарлық тәртіп құрдымға кеткен. Енді отарлықтың кіріптар санадағы ауыр зардаптарынан арылуға керек. Көп қажеттінің бірі – әуелі өзімізді тану» (сонда), – деген уәлі сөзбен аяқталған.

Әрине, бұл жерде алыстағы қырғыз айылынан шығып, тек қырғыз емес, күллі түркі әлемінің мақтанышына айналған, шығармалары дүниежүзінің 159 тіліне аударылып, «Адамзаттың Айтматовы» атанған заманының заңғар жазушысының атына, шығармашылығы хақында айтылған сындарға төрелік айту уақыттың еншісінде. Десек те, сыннан жоғары тұрған ешкім жоқ. Оның үстіне демократиялық қоғамда түрліше пікірлердің қатар өмір сүруі – заңдылық; бір мәселе төңірегінде әртүрлі, қарама-қарсы пікірлердің бой көрсетуі – қалыпты жағдай. Түрліше пікірлердің айтылуы оқырманның азаматтық, дүниетанымдық, эстетикалық бағытын айқындай түсіп, ойын оятуға септігін тигізері – тағы да анық.

Десек те осы жылдарда жазушының шығармашылығын жоғары бағалаған мақалалар қазақ баспасөзі бетінде үзілген жоқ. Ш. Айтматовтың 75, 80 жылдық мерейтойларын қазақтың әдеби жұртшылығы кеңінен атап өтті. Әдеби басылымдар жазушы шығармашылығымен жан-жақты таныстырған мақалалар беріп, беттер арнады.

Ш. Айтматовтың қаламгерлігі хақында кереғар пікірлердің көріне бастауына байланысты Тынымбай Нұрмағамбетов: «Соңғы кезде жазушыларымыз баспасөз беттеріндегі өз мақалалары мен интервьюлерінде Айтматовқа тиісе сөйлеуді үрдіс етіп бара жатқандай. Тіпті қайсыбір қаламгер ағаларымыз Айтматовтың Әуезов жайлы айтқан сөздерінен де «ақау» іздей бастаған. Бұл – тіпті ұят әңгіме...

Аңғартып отырғандары «атасы басқа аттан түс!» болса, ол

сөз рухани салаға жүре алмайды, ал Айтматов атына айтылуы көргенсіздікпен шамалас іс боларын дәлелдеп жатудың өзі артық шығар. Өйткені шын талантқа ұлттық шекара әлімсақтан бері болған емес» («Қазақ әдебиеті», 12.12.2003 ж.), – депті. Ол бұл пікірін Ш. Айтматовтың 75 жылдық мерейтойына орай жазылған «Адам жанының әндері» атты мақаласында айтты.

Тынымбай Ш. Айтматовтың шығармашылығы хақында суреткерлік сезіммен жылы лебіз білдірген. Алғаш ауылда мектеп оқушысы кезінде «Қазақстан әйелдері» журналында жарияланған «Құс жолы» повесімен қалай кездесіп, оқып шыққанын суреттеумен басталған мақала бірден өз ағынымен алып кетеді. Автор Шыңғыстың шығармаларын талдап жатпайды, ойға түйгендерін ортаға салады.

Ол: «Айтматов шығармаларының құдірет-құпиясы не еді?!» – деген сауал қойып, оған өзі «Ол құдірет – құпия шығармалардың өмірдің өзінен ойып алғандай шыншылдығы, кейіпкерлердің жан сырын әуеніндей сырлы сезімдермен кестелеген сөз құдіретінде еді» (сонда), – деп жауап береді. Одан әрі қарай: «Ш. Айтматов әлем оқырмандарына кең танымал болуының тағы бір сыры – оның жаңашылдығы екеніне дау болмас. Жазушының әрбір жаңа шығармасында өз халқына немесе адамзат баласына тән проблемалар көтеріліп отырды», – деп жалғастырған.

Т. Нұрмағамбетов Айтматовтың әдеби әлемі хақында «Ш. Айтматов шығармаларының бәрі де – гуманистік рухта жазылған дүниелер. Қай шығармасының кейіпкерінің табиғаты да, олардың аузынан шыққан сөздер де, ой-қиялдары да оқырман санасын мейірім нұрына бөлеп, өзін тәтті қиялдар әлеміне ертетін романтикалық сезімдерге өте бай... Ш. Айтматовқа деген оқырман құштарлығы да, кейінгі толқын қаламгерлердің оған көбірек еліктеулері де, жазушы қаламынан осы романтикалық сезімдердің дәл және мөлдіреген қалпында түсе қалатындығынан болса керек» – деп, толғанады.

Жазушының «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет» повесі жайлы «Айтматов бұл повесі арқылы бүкіл аз ұлттар тағдырын, олардың мұнын сөз етті деуімізге болады. Өсуі де, өшуі де

теңізге байланысты осы халық өкілдерінің сол теңізге күнделікті тіршіліктері – ас-ауқат үшін жасаған бір сапарын суреттей отырып, ұрпақ алдындағы жауапкершілік жайын сөз етеді. Ұрпақ үшін ажалмен айқасу, ұрпақ өнсін, ұрпақ аман қалсын деп өлу... Міне, Айтматов кейіпкерлерінің алдында тұрған таңдау мен парыз» – деген пікір білдіріпті.

Ш. Айтматовтың 80 жылдығына орай Н. Оразалин: «Аты көзі тірісінде аңызға айналып, есімі жер дейтін алып планетаға кеңінен жайылған, өз ұлтының болмыс-бітімін айғақтар ұғымның заңғарына көтерілген, орасан оқиғалар мен тарихи катаклизмдерге толы бейдауа мінезді жиырмасыншы ғасыр кіндігін кескен ұлы суреткер, күні кеше ғана Батыс пен Шығыстың арасына алтын көпір салып, арамызда жүрген әулие бітімді, планетарлық сом тұлға – Шыңғыс Айтматов – берісі туған қырғыз жұрты үшін, өрісі тамыры бір, тағдыры ортақ түркі дүниесі мен адамзат өркениеті үшін мың жылда біртуар ғаламдық тұлға» («Қазақ әдебиеті», 25.12.2008 ж.), – деп жазды «Айтматов төрі» аталған мақаласында. Авторы ақын болғандықтан да мұнда Ш. Айтматов шығармаларымен таныстыру, болмаса талдау мүлдем жоқ; есесіне ұлы жазушының дарқан дарыны алдындағы жүрекжарды толғаныстарға толы. Нұрлан Ш. Айтматов бізге несімен қымбат деген сауал төңірегінде ақындық сезіммен сыр шерткен.

Нұрлан «Суреткер әлемі – арқауы берік, ұлттық таным мен ғаламдық танымның бірігіп, кірігіп кеткен ғажайып үйлесімінен жаралған сарқылмас ой мен түгесілмес сырдың мәңгілік мекені іспетті...

Жазушының қоғам өмірінің күңгей-көлеңкесін соншама шыншыл, соншама сыршыл сезіммен тебірене толғап, кезең кескіні мен келбетін өзіне дейінгілерден, өз тұрғыластарынан мүлдем өзгеше суреттеуі, философиялық-психологиялық астары қалың өмір иірімдеріне батыл баруы, көркемдік барлаудың қилы-қилы жаңа тәсілдерін қаймықпай ұсынуы Айтматовтың баяндау үлгісі мен Айтматовтық дүниетаным мектебін берік қалыптастырды...

Қатыгез өмірдің құйтырқы мінезіне, арсыз әрекетіне күйіне қарап, дүниеге асқан сабырмен, тегеурінді төзіммен, дінгегі берік

философиялық тоқтаммен қарайтын көшпелі өркениеттің көнбіс мінезді көзіндей болған, берекесіз дәуірге бейімделе алмай, шарасыз ғұмыр кешіп, өмір-тағдырлары өксікпен өткен қайыспас, қайсар жандардың қайталанбас бейнелері әлем әдебиетіне олжа болып қосылды» (сонда) – деп, толғанады. Бұл жолдарды оқып отырғанда, қарасөзбен жазылған жыр оқып отырғандай, басқаша айтқанда, Нұрлан Айтматов туралы жырлап жатқандай сезім-күйде боласыз.

Ш. Айтматовтың 80 жылдығына орай «Әдебиет айдыны» (30.10.2008 ж.) газеті айқара бет берді. Онда Қ. Мұхаметжановтың, Н. Оразалиннің, Ш. Мұртазаның, Д. Қырықбаеваның, С. Раевтың (Қырғызстан) әр жылдарда жазушы жайында айтқан пікірлерінен топтама берген. Осыдағы Ә. Кекілбаевтың: «Қалғандарын қайдам, әйтеуір Айтматовтың жөні бөлек. Ол әу бастан-ақ ел көріп жатқанды көргенмен, ел айтпай жатқанды айтуды арнайы мақсат еткендсі. Бұл жағынан келгенде, ол – бір кезде отқа өртелетін Галилей мен Брунодай тоғышарлық шарифатының шаңырағын ортаға түсіретін дін бұзар, еретик», – деген пікірі де Айтматов феноменінің ерекше болмысын барынша сипаттап тұр.



Солдан оңға қарай: Дандай Ысқақұлы, Өтеген Күмісбаев,
Шыңғыс Айтматов, Анатолий Ким, Ұлықбек Есдәулетов,
Мағира Қожахметова, Ырым Кенебаев

АЙТМАТОВТЫҢ АФОРИЗМДЕРІ

Өткен ғасырдың ортасында Қырғыз Алатауынан бой көтеріп, әлемдік әдебиеттің биік шыңдарының біріне айналған Шыңғыс Айтматовтың шығармашылығы өзінің заманауилығымен, адамзат қоғамы дамуының алдында тұрған проблемаларды уақтылы көтеруімен ерекшеленеді. Қазір әлемдік ауқымда жүріп жатқан жаһандану үрдісінің байқамаса, орны толмас өкініштерге апарып соқтыратындығын осыдан жарты ғасыр бұрын ескерткен жазушының шығармашылық тұлғасы адамзат қоғамының келешегін жүрек лүпілімен сезініп, көңіл көзімен барлай білген көріпкелдігімен биіктей түсуде. Әлеуметтік, ғылыми-техникалық прогресс барысында туындауы мүмкін адам, табиғат экологиясы мәселелерін ХХ ғасыр жазушыларының ішінде шығармаларында алғаш көтерген Ш. Айтматов болатын. Төменде біз бүкіл шығармасының идеялық сарынына айналған «Қайткенде, адам адам боп қалады» деген сауалдың төңірегінде көп ойланған, ой тербеткен ұлы жазушының тіл, ұлт, қоғам, адам, табиғат экологиясы жайлы өлмес ойларының бір парасын оқырман назарына ұсынып отырмыз.

* * *

Маған қазақ елі – өзгеше жақын халық.

* * *

...Тіл – кез келген халықтың дара жаратылысын айқындайтын бірден-бір бедер-кескіні, тіл – оның тәжірибесінің, танымының, мәдениетінің, тарихының тоғысқан тірек-тұтқасы, дербес айнасы, ең соңында тіл – ұлттық эмоциялы сезімдерінің жай тартқышы және мәңгілік зердесі.

* * *

Халық өз тілінде өзін таниды және өзін көрсетеді.

* * *

Біз өзіміздің ана тілімізді көзіміздің қарашығындай сақтаймыз, бағалаймыз, дамытамыз, қолданамыз.

* * *

Сөз ұлттық тілдер жайында болып жатқанда, біз бұл мәселеге тым еркінсіп, тым атүсті қарап жүрген сияқтымыз.

* * *

... мен үшін ана тілді ықтиярмен таңдап алу мәселесі қорлаумен, кекесін мысқылмен бара-бар. Әйтпесе, о заман да бұ заман ана тілдің аты ана тіл емес пе?! Сүйекпен бітіп, қанмен жаралған нәрсені қалайша таңдап алуға болады?

* * *

...ұлттың сана-сезімін оның өз тарихынан бөліп алуға, онан қалса ана тілінен бас тартуға шақырғандарды құптаудың, қолдаудың да керегі жоқ. Бұл қалай әділдік болсын, мұның өзі, түштеп келгенде, өз ата-анасынан бас тартуға келіп саяды ғой.

* * *

Көппіз бе, азбыз ба, гәп онда емес, гәп – біз тіршілік кешіп отырған туған жер қырғыз деген іргелі елдің бірден-бір шоғырланған орталығы, бірден-бір эпицентрі. Міне, осы жерде ғана бізге барлық мүмкіндіктер бар. Тек осы жерде, басқа жерде емес.

* * *

Ал егер қырғыз мәдениеті осы өз жерінде дамымаса, орнықпаса, басқа еш жерде дами да, орныға да алмайды.

* * *

Біз өзіміздің ана тілімізді сақтап қалғанда ғана ұлттық мәдениетіміз сол дара бітім-бедерінде, өзіндік кескін келбетінде қалып дами береді.

* * *

...біз «Манас» эпосын ақырғы деміміз біткенге шейін қорғаймыз!

* * *

Тіл жөніндегі сөз ең әуелі ұлт жөніндегі сөз дей аламыз. Қай ұлт болмасын оның мәңгілік өмірі тілінде.

* * *

Тілге қиянат жасау – ұлтқа қиянат жасаумен тең деп бағалануы керек.

* * *

Ал енді қырғыз тілі бұл түпкілікті елдің тілі, бұл тіл өз шаңырағында дамымаса, қайда дамиды?

* * *

Шындығын айтайын, тіліміз үшін басымды беруге де дайын едім.

* * *

Тілді сақтап қалудың, оны одан әрі дамытудың бірден-бір факторы ұлттық тіл – мемлекеттік саясаттың негізгі атрибуты ретінде өз елінің ресми өмірінде жаңаша қолданылуы керек деп ойлаймын.

* * *

Біз ұлттық тілімізге ыңғайлы ортаны қалыптастырмай тұрып оны дамыта алмаймыз.

* * *

Тіл саясаты балалар бақшасынан Жогорку Кеңештерге дейін, өкіметтік жиын, протоколдарға дейін жүргізілуі керек.

* * *

Ұлттық тіліміз – қаншама ғасырлардан бері ата-бабаларымыздан бізге қалдырылған ең байлық, ұлы дәулет.

* * *

Егер біз тілімізді кие тұтып, оны кейінгі ұрпаққа жеткізе алмасақ, тіл ғана емес, тұтастай ұлт жоғалып кетеді.

* * *

Тіл алдындағы жауапкершілік қатардағы бұқарадан тартып, жоғарғы билік өкілдеріне, Президентке дейін бірдей. Егер бұл жауапкершілікті сезінбесек, онда жақсылық жоқ.

* * *

Рас, ұлттық тілдің ғана шеңберінде шектеліп қалудың өзі де прогреске алып келмейді.

* * *

Гәп ең әуелі тілде емес, ділде.

* * *

Адам өз тілін ділінде кие тұтса, ол ешқашан ана тілін керексіз етіп кете алмайды.

* * *

Тіл – адам баласының таным көкжиегін кеңейткен қасиетті күш.

* * *

«Қырғыз тілі – мен үшін Отан-Ана, кіндік қан тамған жер сияқты киелінің киелісі».

* * *

Мен бұл ғұмырымда қайсыбір биік шыңға шыға алдым

десем, оны ана тілімнің ұлы рухының қолдағаны деп білемін.

* * *

Ана тілін ұлықтаңдар.

* * *

Тіл жоқ жерде ұлт жоқ.

* * *

Мәңгүрт болмаңдар.

* * *

Біз дүниені, дүние бізді өзгертті.

* * *

Каждый язык – творение человеческого гения, каждый язык – ценность общезначимого порядка.

* * *

Мы не вправе пренебрегать никаким языком, какому бы он не находился бы.

* * *

Отмирание и затем исчезновение языка, не имеющего письменности, следует рассматривать как утрату общей культуры человечества.

* * *

...национальное никак нельзя противопоставлять интернациональному.

* * *

Біз адам жан-дүниесіндегі асыл қасиеттерді, адамдықты сақтап қала алғанда ғана жаһандану процесі пенде тіршілігінің

алдына келешек туралы күмәнді сауалын тастамайтын болады.

* * *

Біз, адамдар, бәріміз бір қайықтамыз, алдымызда ұлы мұхит.

* * *

...басқалардан үйренбейінше дами алмаймыз, бірақ үйренгеннің өзінде де олардың тәжірибесі бізге дайын рецепт бола алмайды.

* * *

Адам дүниесінің артықшылығы оның көп дауыстылығында, түрлілігінде, түрлі тіл мен ұлттардың болмысында.

* * *

Адам өмірін біркелкі ету деген – оның жеке тұлғалық ерекшелігін жоюмен тең.

* * *

Бір мәдениеттің гегемониясы ешуақытта әлемнің үйлесімін сақтап тұра алмайды.

* * *

Мен жазушы және жалпы адам ретінде әлемдік мәдениеттің біркелкі болуына қарсымын.

* * *

...рухани өмірде ғана емес, мемлекеттік модельдің өзінде де ұлттық ерекшелігімізді сақтап қалуымыз керек.

* * *

Даму барысында өркениетке қосылатын жолды, өзімізді-өзіміз жоғалтып алмайтын жолды таңдап алуымыз керек.

* * *

Ең бастысы, өзіміздің ерекшеліктерді сақтап, сол арқылы әлемнің даму бағытына бейімделе білуіміз керек. Сол кезде өз жолымыздан, бағытымыздан адаспайтын боламыз.

* * *

Өмірдің қадірін әркім өз бетінше табуы керек. Ал мен өмірдің қадірі сенімде деп айтар едім.

* * *

Әрбір адамның өзінің құпия сенімі бар. Ол сенім оны жақсылыққа, тазалыққа ғана емес, бұл дүниеге келуіндегі мақсатына жетелейді.

* * *

Өмірдің нағыз тірегі – сенім, бақыты да – сенім.

* * *

Сенім деген тек қана көр пенделік сенім емес, ол – бұл дүниенің құндылықтарына деген сенім, ұлы құндылықтарға деген сенім. Сол құндылықтардың біреуі – өмір. Өмірдің қадірі – құндылығында.

* * *

Адамдардың арман-қиялы да, үміті де өмір сүрген уақытына қарай өзгереді.

* * *

Шындықты таптым деген адам жаңылады. Шындыққа ұмтылу, шаршамастан ұмтылу керек. Ұмтылу – шындыққа қарай апаратын жол. Шындық та осы жолдай, басы жоқ, аяғы жоқ.

* * *

Жолдың бәрі шындыққа апармайды. Ол жол – қиын, машақаты көп. Бірақ тұрмыстағы, өмірдегі, тарихтағы негізгі шындық – жақсылыққа, гуманизмге ұмтылу. Адам өзінің тұрмысын шындыққа негіздеуі керек.

* * *

Адам баласы ақыл-ойынан, шындықтан айырылып қалса, неге айналатынын «Ғасырдан да ұзақ күнде» жаздым. Бұған мәңгүрттен артық мысал келтіре алмайсыз. Адам ақыл-есінен айырылғанда, өзінің туған анасын өлтіруден де тайынбайды.

* * *

Ақыл-ойдан ажырап қалған мәңгүрттер менің шығармамдағы кейіпкерлер болса, қазір шын адамдарға айналды. Осы әлемнің түкпір-түкпірінде жанкештілікке барып, адамдарға қарсы террор жүргізіп жатқандар мәңгүрт емей не болғаны?.

* * *

Тиран деген – қарғыс. Халықтың қаны арқылы өзінің билігін орнатқан, байлық жинаған, билікке де, байлыққа да тоймайды. Тирандар күллі әлем аяғыма жығылса деген оймен елдерді басып алып, өркениетті талқандаған. Өркениетті кері бұрған тирандар – адам танығысыз жыртқыштар. Билікті көз жасының мұхитынан, көл-көсір ағызған адам қанынан орнатқан. Олардың аты тарихта қалды, бірақ ол есімдер қарғыспен айтылады.

* * *

Гений – жаратушы. Олар – адамзатқа жаңалық, жаңа күш, жаңа көркем дүние жасаған, пайғамбар тәрізді адамдар.

* * *

Дін – ұлық. Оның ұлылығын жалпы адамзат дамуының призмасы көрсетті. Әлемде қаншама мемлекет талқандалып күлге айналды, қаншама өркениет жермен жексен болды. Уақыт, дәуір ауысты, ал дін болса адамның санасынан өшкен жоқ. Бұл – діннің ұлы қасиеті.

* * *

Қазір әдебиет белгілі жобамен дамымай, сюжетпен жүрмей, адамның ақылына, сезіміне, түсінігіне, рухына әсер етудің

басқа жолын таңдап алды. Қазіргі таңдағы әдебиет адамдарды ойландырады. Жазушы бұрынғы таныс сюжеттерден гөрі, күрделі ойларды көбірек келтіреді. Сонымен қатар оқырмандарды тазартуға, жаңа әлемнің сарқылмас мүмкіндіктерін ашуға бағыттайды.

* * *

Махаббатсыз өмір жоқ. Махаббат сезімін айтып бітіре алмайсың, бітпейтін тақырып. Әлемдегі ұлы істердің барлығы махаббаттың құрметіне арналған. Әлем де, адам да сүюден жаралған, ал махаббат мәңгілік!

* * *

Өмірде барлық нәрсе өз тұрғыңнан дәлелдегенде ғана иланымды.

* * *

Шындық атаулы да кешіріңіз, айналып келгенде, өз өреңе, өз өлшеміңе байланысты.

* * *

Бостандық бар, бірақ оны тұтастай сіңіруіміз тіпті қиынға соғып жатыр. Бостандыққа да ие керек екен-дағы!

* * *

Әу бастағы жаратылысында бейкүнә бола тұра, ақша дегенің болмыстың аласапыранында аса қауіпті, оның тасасында дерт қоздырар дуа пен капиталдың қитұрқы қуаты жасырынып жатады; сонда-дағы, өркениетті өрістетуге септесу деңгейі, нарықтық қарымы жөнінен ақшаны алмастырардай айла-шарғы және жоқ. Өркениеттер келер де, кетер де, ал ақша қала бермекші.

* * *

...ақша дегеннің араны ғарышты жұтардай жұтынып тұрғанда, адам болмысы әрқашан алдамшы, нәркүмән; себебі

элгіндей ақшамен ешқандай алып айдаһарың да, идеологияң да теңесе алмақ емес.

* * *

Тарихтың өпкекті өткелдерінде өзгеше қысталаң-қиналыстарға тап болатын да, соқтықпалы-соқпақты соққыларға көбірек ұшырайтын да мәдениет тағдыры, оның өрісті өркендері.

* * *

Әрбір мәдениеттің күн астындағы, жер үстіндегі өз орнын, өз сахнасына өз жолымен шығуды, өзінің шығармашылық өрістерін талап етері сөзсіз; сөйте тұра олардың ешқайсысы тек өзімен-өзі бола алмайды. Кез келген мәдениеттің басқа мәдениеттермен қол ұстасып, қосыла қимылдап, бірін-бірі байыта түскенде ғана толыққанды дамиды, осыдан барып жалпыадамзаттық мәдениет құралатынын тарихи тәжірибе дәлелдеп келеді.

* * *

Сондықтан да ұлттық мәдениеттер бұқаралық мәдениеттен сақтана отырып, төлтума қасиеттерінен айырылып қалмау үшін өздерін-өздері сақтауға, өздерін-өздері қорғауға толық құқылы.

* * *

...дін біздің күнәһар болмысымыздың деңгейінен биікке көтеріле алмай, саясатқа араласты ма, бітті: иә, бейкүнә саяси идеология болмақ емес; ондай альянстан аярлық күте бергін.

* * *

... дін әлдебіреумен, әлденемен тікелей күреске шақырмауға тиіс; бұдан да биіктей түссек, діннің жаулары (осы сөздің кәдуілгі мағынасында), иә, өз жақтастарының жағында ғана жүріп, саяси шайқастарға түсетін жаулары болмауы керек; дін халықтың бір бөлігін екінші бөлігіне айдап салатын құрал мен қаруға ешқашан айналмауы қажет.

* * *

...қазіргі діндерге пенделік пиғылдардан биік, бейкүнә болмақ әлеуеті, аса жоғары моральдың, адамгершіліктің, имандылықтың, ізгіліктің (Құдайды сүю арқылы адамдарды сүю, себебі Құдайды сүю дегенің – ол Жаратқанды – адамды, адамзатты сүю мағынасындағы) үрдісті үлгісі болу жақтары жетіспейді.

* * *

...дін ретіндегі діннің де, мәдениет ретіндегі мәдениеттің де маңдайларына рухани «локомотив» болу парызы о бастан жазылып қойылған; адамдық жаратылыстың табиғатына құлау, сүріну, құлдырау, шарықтау арқылы, дәуірлердің қайта өрлеуі арқылы, күнәлар мен өкініш опыныстар арқылы кемелдіктің биіктіктеріне талпыныс тән.

* * *

Тыныштықты, тұрақтылықты сақтау әр адамның жүрегінде бүлкілдеп жанып тұруы керек.

* * *

Бізге қазір елді біріктіріп, алдағы нәрселерді шешетін, оған елді жұмылдыра түсетін идеология керек.

* * *

Адамзат кім? Неге жаралған? Жер бетінде не істеп жүр? Бұл – еш таусылмас мәселелер. Әлем шексіздігінің бір баяны – адам рухы.

* * *

Бог дал начало благословенной жизни. А дальше все решаем мы сами, люди, имеющие сохранить, или напротив уничтожить завязь.

* * *

Массы – это стадность, стихия, или как ты выразилась, копыта, но это и оплот общественной жизни.

* * *

К сожалению, мало кто желает понять, что все беды проистекает оттого, что мы, люди, разумные существа, только и крутимся, чтобы избежать во что бы то ни стало, вопреки всему, ответственности за вечно искажаемую жизнь, и находим тому массу оправданий, не отличая добра от зла и не боясь этого нисколько, лишь бы выкрутиться.

* * *

Иә, жеті атасына тамыр жібермеген адам – жетесіз. Оны білмеген жерден бейәдеп қылық, арам істіен жиіркенбеу басталады.

* * *

Тегінді білмей, ұрпағыңа үйленсең, ұрпағың азады.

* * *

Тарихи жадымен санаспау, мәңгүрттік боп шығады», «... өткенінді ұмытсаң, аруақтардың азасына, бүгінніңмен өмір сүрсең, болашақтың табасына қаласың.

* * *

Текті халық әлемдік ортақ рухани мәдениетке сүйене отырып, осы таразының екі басын да тең ұстар парасат табады.

* * *

Ұлттық мәдениетті жалпы адамзаттық өркениеттен нәр алдыру, соған қанаттас ету күн тәртібінен бір сәт те түспеуі тиіс.

* * *

...дін – мәдениет үшін адам рухын жетілдіру жолын іздестіруде оның алдына жарық түсіріп отыратын – прожектор деген болар едім.

* * *

Ел басшысы өз елінің ата-салтын, дәстүрі мен ибасын

шын ділімен құрметтеу арқылы ғана үлкен кеменгерлік биікке көтеріледі.

* * *

Жақсы ма, жаман ба, әділетті ме, әділетсіз бе, әр елдің меншікті тарихы бар. Сондықтан оның жақсысын асырып, жаманын жасыру немесе түрлі косметикалық бояудан, жамаудан өткізуге тырысу – адамзат қоғамы алдындағы кешірімсіз күнә. Өйткені әр ұрпақ өз ата тарихын өзге елдердің даму, шарықтау, құлдылау кезеңдерімен немесе оған себеп болған сан қилы оқиғалармен салыстыра отырып, ертеңгі бағытын түзеуге мүмкіндік алады.

* * *

Бірақ қайткен күнде де, әркім әрісі адамзат баласының, олар өмір кешкен қоғамның, даму, өркендеу, шегіну құбылыстарын, берісі өз ұлтының кешегісі мен бүгінгісін, ата-тегін белгілі дәрежеде білуі хәм қастер тұтуы шарт.

* * *

Халықты өз тарихынан зорлап ажыратып не ата, не әке тәрбиесін көрмеген баладай студің соңында қандай астарлы саясат жатқанын жақсы білеміз.

* * *

Үстемдік атаулы озбырлықпен, қантөгіспен келсе, баянды болмайтынын өмірдің өзі көрсетті.

* * *

Зерделеп қарайтын болсақ, діні, ділі, тілі тұтас, бірегей елді замана желі шайқалтуы қиын.

* * *

Дін жаратылғаннан бері адамзаттың тәрбиеші құралына айналып келеді.

* * *

Шын ғашықтар қосылмайды деген бар ғой. Бәлкім, сол

дұрыс та шығар. Өйткені үйленгеннен кейінгі тірліктің күйбеңі ұлы сезімдерді жеп қояды.

* * *

...сырттай өзі сүйген адамға тілекші боп қалу – үлкен адамгершіліктің ғана қолынан келері іс.

* * *

Өзіңе ойы, рухы, мінез-сана табиғаты, жан кеңістігі сай адам табудан артық бақыт жоқ екен...

* * *

Ал сүйгеніне адал болып қалу да – кез келген адамның қолынан келе бермес асыл қасиеттің бірі.

* * *

Шындап сүйе білу – қашан да талант.

БИБЛИОГРАФИЯ

Кітаптар

Қазақ тілінде

1. Айтматов Ш. Жәмила / Ш. Айтматов. – Алматы: Жазушы, 1959. – 120 б.
2. Айтматов Ш. Тау мен дала хикаясы: повестер мен әңгімелер / Ш. Айтматов. – Алматы: Қазкөркемәдеббас, 1964. – 492 б.
3. Айтматов Ш. Ақ кеме: повестер мен әңгімелер / Ш. Айтматов. – Алматы: Жазушы, 1973. – 328 б.
4. Айтматов Ш. Ерте келген тырналар: повесть / Ш. Айтматов. – Алматы: Жалын, 1977. – 128 б.
5. Айтматов Ш. Қош бол, Гүлсары: повестер мен әңгімелер / Ш. Айтматов. – Алматы: Жазушы, 1977. – 336 б.
6. Айтматов Ш. Жәмила: повестер мен әңгімелер / Ш. Айтматов. – Алматы: Жазушы, 1978. – 452 б.
7. Айтматов Ш. Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет / Ш. Айтматов. – Алматы: Жазушы, 1979. – 112 б.
8. Айтматов Ш. Ана-бұғы туралы аңыз / Ш. Айтматов. – Алматы: Жалын, 1979. – 32 б.
9. Айтматов Ш. Атадан қалған тұяқ / Ш. Айтматов. – Алматы: Жалын, 1983. – 20 б.
10. Айтматов Ш. Боранды бекет: Ғасырдан да ұзақ күн / Ш. Айтматов. – Алматы: Жалын, 1986. – 304 б.
11. Айтматов Ш. Жан пидә: роман / Ш. Айтматов. – Алматы: Жалын, 1988. – 480 б.
12. Айтматов Ш. Шыңғысханның ақ бұлты / Ш. Айтматов. – Шымкент: Қасиет, 1994. – 92 б.
13. Айтматов Ш. Құз басындағы аңшының зары (Ғасыр айрығындағы сырласу) / Ш. Айтматов, М. Шаханов. – Алматы: Рауан, 1997. – 352 б.
14. Айтматов Ш. Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет / Ш. Айтматов; Құраст. К. Ахметбеков.; Орыс тіл. тәржім. Ш. Мұртаза. – Алматы: Жалын, 1998. – 400 б.
15. Айтматов Ш. Боранды бекет. Жәмила. Құс жолы. Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет: роман / Ауд.: Ш. Мұртаза, Қ. Нұрмаханов. – Астана: Аударма, 2005. – 504 б.
16. Айтматов Ш. Ақ кеме: повестер / Ш. Айтматов; Құраст. А. Асқар. – Алматы: Атамұра, 2005. – 368 б.

17. Айтматов Ш. Ғасырдан да ұзақ күн: роман, повесть. Аударма / Ш. Айтматов; Құраст. А. Алтай. – Алматы: Атамұра, 2005. – 312 б.
18. Айтматов Ш. Жан пида: роман / Ш. Айтматов; Орыс тіл. ауд. Ш. Мұртаза. – Алматы: Атамұра, 2005. – 320 б.
19. Айтматов Ш. Жәмиле: повестер, аударма / Ш. Айтматов; Құраст. А. Алтай. – Алматы: Атамұра, 2005. – 312 б.
20. Айтматов Ш. Қызыл алма: повестер, аударма / Ш. Айтматов; Құраст. А. Алтай. – Алматы: Атамұра, 2005. – 288 б.
21. Айтматов Ш. Ақ кеме. Бетпе-бет. Алғашқы ұстаз: әңгімелер / Ш. Айтматов; Құраст. О. Асқар; Ақылдастар алқасы: Ертісбаев Е., Мырза Әли Қ., Асқаров Ә. ж.б. – Алматы: Балауса, 2006. – 480 б.
22. Айтматов Ш. Ғасыр айрығындағы сырласу (Құз басындағы аңшының зары): (Рухани-философиялық, тарихи-танымдық және махаббат хикаяларына құрылған эсселер кітабы) / Ш. Айтматов, М. Шаханов. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2008. – 512 б.
23. Айтматов Ш. Боранды бекет: роман; Құс жолы: хикаят / Орыс тіл. ауд.: Ш. Мұртаза, Қ. Нұрмаханов. – Астана: Аударма, 2011. – 456 б.
24. Айтматов Ш. Біздің өміріміздегі әйелдер... («Ғасыр айрығындағы сырласу», «Құз басындағы аңшының зары» атты кітаптан бөлім) / Ш. Айтматов, М. Шаханов. – Астана: Қасиет, 2014. – 152 б.
25. Айтматов Ш. Қош бол, Гүлсары!: повесть. / Ш. Айтматов; орыс. тіл. ауд. Ш. Мұртаза. – Алматы: RS: Халықаралық Абай клубы, 2017. – 252 б.
26. Айтматов Ш. Тау құлаған: романдар мен хикаят / Ш. Айтматов; орыс тіл. ауд. Қ. Нұрлан; өлеңдерін ауд. Қ. Әбубәкір. – Алматы: Дәуір-Кітап, 2017. – 608 б.
27. Айтматов Ш. Тау құлаған (Мәңгілік қалыңдық): роман / Ш. Айтматов; Ш. Шаяхметов атын. ТДРҮӨО; орыс тіл. ауд. Қ. Нұрлан; өлеңдерін ауд. Қ. Әбубәкір. – Алматы: Дәуір-Кітап, 2017.
28. Айтматов Ш. Балалық шақ: повесть / Ш. Айтматов; ауд. Н. Ораз. – Қарағанды: Qasym, 2021. – 134 б.
29. Айтматов Ш. Қош бол, Гүлсары!: повесть / Ш. Айтматов; ауд. Ш. Мұртаза. – Қарағанды: Qasym, 2021. – 256 б.
30. Айтматов Ш. Ақ кеме: повесть / Ш. Айтматов; ауд. Қ. Мұхамеджанов. – Қарағанды: Qasym, 2021. – 206 б.

Мақалалар

1. Абаилдаев Т. Абдан жақшы... / Т. Абаилдаев // Ақ жол (Ақ жол). – 2021. – 25 қыркүйек (№ 115). – 8 б.
2. Абдраухова Ж. Адамзаттың Айтматовы: «Найман-Ана» әңгімесі (Боранды бекет романынан) оқыту / Ж. Абдраухова // Қазақ және әлем әдебиеті. – 2006. – №1. – 10 б.
3. Абдыханов У. Алатаудың Айтматовы / У. Абдыханов // Айғақ. – 2013. – 11 желтоқсан (№ 50). – 9 б.
4. Абитова Ж.С. Ш. Айтматовтың «Құс жолы» шығармасындағы «Жер-Ана» концептісінің көрінісі / Ж.С. Абитова, Ф.Ш. Оразбаева // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы. Көркемөнерден білім беру: өнер-теориясы-әдістемесі сериясы. – 2015. – № 1. – 42-45 б.
5. Абитова Ж.С. Ш. Айтматовтың «Ақ кеме» шығармасындағы «Бұғы-Ана» концептісінің көрінісі / Ж.С. Абитова // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы. Жас ғалым. Ізденістер. Мәселелер. Зерттеулер сериясы. – 2015.– № 2. – 29-31 б.
6. Адам жанының арашасы // Құрманғали Қуанышбай. Таланттан тағылым: әдеби портреттер, рецензиялар, әдеби естеліктер. – Алматы, 2021. – 10-20 б.
7. Адамзат Айтматовынан айырылды...: Қазанама // Әдебиет айдыны. – 2008. – 12 маусым (№ 24). – 1, 3 б.; Қазақ әдебиеті. – 2008. – 13-19 маусым (№ 24). – 3 б.
8. Адамзаттың Айтматовы // Жалын. – 2008. – № 7. – 2-4 б.
9. Адамзаттың Айтматовы: [Қырғыз жазушысының Қырғызстанда өткен ұлы Абайдың 150 ж. тойы туралы және өзінің соңғы жылдардағы қызметі мен шығармашылығы туралы сұхбаты; Өңг. М. Қайыңбаев] // Заман-Қазақстан. – 1994. – 24 желтоқсан (№31). – 2 б.
10. Адамзаттың Айтматовы: туғанына 50 жыл толуына мақалалар // Коммунизм туы; Ленин туы. – №4 – 1989. – 11 февр.
11. Адамзаттың Айтматовымен алты минут; Өңг. С. Жұмабеков // Алматы ақшамы. – 1993. – 20 желтоқсан.
12. Адамзаттың Әуезові // Әдебиет айдыны. – 2007. – 27 қыркүйек (№38). – 10-11 б.
13. Адырбекұлы К. Қош бол, Шоң аға!: Қазанама / К. Адырбекұлы // Түркістан. – 2008. – 12 маусым (№ 24). – 1 б.
14. Азамзат Айтматовынан айырылды // Заң газеті. – 2008. – 12 маусым (№ 88). – 1 б.
15. Азамзат ардақтаған Айтматов // Президент және Халық. – 2008. – 13 маусым. – (№ 24). – 7 б.

16. Айтақов А. Алғашқымұғалімімменіңсахнада: [Ш. Айтматовтыңпесасы Қазақтың мем. жас өспірімдер мен балалар театрында] / А. Айтақов, А. Мамбетақунов // Қазақстан мұғалімі. – 1965. – 9 дек.
17. Айтақов Ш. Алғашқы мұғалімім менің: [Ш. Айтматовтың шығармасы бойынша жасалған спектакль қазақтың мемлекеттік жасөспірімдер мен балалар театрында] / Ш. Айтақов, А. Мамбетақунов // Қазақстан мұғалімі. – 1965. – 1 дек.
18. Аймұхамбет Ж.Ә. Ш. Айтматов шығармаларының мифопоэтикалық құрылымы / Ж.Ә. Аймұхамбет // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2015. – № 5, I бөлім. – 11-15 б.
19. Айтматов атты әлем: Қазақ қаламгерлерінің Ш. Айтматов туралы лебіздерінен // Парасат. – 1998. – № 12. – 2-4 б.
20. «Айтматов және театр» фестивалі: [Қырғыз жазушысы Ш. Айтматовтың 70 ж. орай Бішкек қ. халықаралық театр фестивалі өткендігі туралы] // Қазақ әдебиеті. – 1999. – 14 мамыр (№ 20). – 3 б.
21. Айтматов Ш. Әкеммен өткізген өмірім – ең қымбатым / Ш. Айтматов // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 15 б.
22. Айтматов Ш. Қазақтың ұлттық мәдениеті дүниелік мәреге жетсін!: [Қырғыз жазушысының өзі туралы әңгімесі және Қазақстан мәд. өкілдеріне тілегі / Ш. Айтматов; Әңг. Қ. Аманжолов] // Жас Алаш. – 2000. – 25 қаңтар.
23. Айтматов Ш. Мәңгірт / Ш. Айтматов; Орыс тілінен ауд. Ш. Мұртаза // Жалын. – 2008. – № 7. – 5-12 б.
24. Айтматов Ш. Шығыстың Шыңғыс Айтматовы: [Қырғыз жазушысының өзі туралы әңгімесі] / Ш. Айтматов; Әңг. К. Сәттібайұлы] // Жас Алаш. – 2000. – 8 тамыз.
25. Айтматов, студент қыз, қасқырлар және кара бура: Жазушы мен Егей университеті студентінің сұхбаты; Әңг. Сабыха Пынар // Алматы ақшамы. – 1992. – 21 ақпан.
26. Айтматовты ардақтау // Заң газеті. – 2014. – 13 ақпан (№ 22). – 16 б.
27. Айтматовтың «ерсі кітабы» табылды // ДАТ: Диалог Анализ Трибуна. – 2012. – 27 қыркүйек (№ 33). – 31 б.
28. Айтматовтың айымы // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 21-23 б.
29. Айтматовтың ұлы махаббаты // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 24 б.
30. Айтматов сүйген, Айтматовты сүйген ару // Семей таңы. – 2015. – 6 наурыз (№ 18/19). – 7 б.
31. Айтматов – қазақ мектебінде: хрестоматия. 5-11-сыныптарға арналған; Құраст.: Г. Құрманбаева, С. Дүйсебаев. – Алматы: Рауан, 1998. – 192 б.
32. Айтматов – империяның соңғы жазушысы // Қазақ әдебиеті. – 2018. – 13 шілде (№27). – 13 б.
33. Айтматов феномені: адам мен адамзат арасы...; дайынд. М. Әбіш // Egemen Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2020. – 17 қаңтар (№ 11). – 8-9 б.

34. Айтматова Роза: Ағам ақырғы рет Алматыдан хабарласты; әңг. Б. Сәрсенхан // *Egemen Qazaqstan* (Егемен Қазақстан). – 2022. – 25 қараша (№ 226). – 13 б.
35. Айтматов Э. Айтматовтың ұлы болу – үлкен жауапкершілік / Э. Айтматов; әңг. Д. Әлімақын // *Egemen Qazaqstan* (Егемен Қазақстан). – 2021. – 20 қазан (№ 199). – 12 б.
36. Ақматалиев А. «Жан пида» оқырманды ойландырмай қоймайды / А. Ақматалиев // *Аңыз адам*. – 2011. – № 11. – 43 б.
37. Ақматалиев А. Мемлекеттік тіл Қырғызстанда өмір сүрген елдің қарым-қатынасының ұйытқысы, дәнекері болуы керек! / А. Ақматалиев; әңг. М. Ілияс // *Түркі әлемі*. – 2012. – шілде-тамыз (№ 7/8). – 15 б.
38. Ақматалиев А. Шыңғыс Айтматов еш уақытта атаққа қызыққан емес / А. Ақматалиев // *Жас Алаш*. – 2014. – 26 желтоқсан. – № 103/104. – 7 б.
39. Ақатаев С.Н. Кісілік сабағы: Ш. Айтматовтың «Боранды бекет» романының этнографиялық негізі туралы / С.Н. Ақатаев // *Білім және еңбек*. – 1985. – № 4. – 29-32 б.
40. Ақматалиев А. Айтматовтың қасында 27 жыл жүріп, үш-ақ рет суретке түсіппін / А. Ақматалиев; әңг. Б. Омарұлы // *Егемен Қазақстан*. – 2011. – 4 маусым (№ 236/237). – 5 б.
41. Ақматалиев А. Бас тігу: [Ш. Айтматовтың жаңа романы туралы үзік сыр. «Плаха» романының аудармасынан үзінді] / А. Ақматалиев // *Еңбек туы*. – 1986. – 31 окт.
42. Ақматалиев А. Естеліктерден / А. Ақматалиев; қазақшаға ауд. М. Аманжанұлы // *Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл*. – 2014. – № 2. – 2-3 б.
43. Ақматалиев А. Шыңғыс ағайдың мұрағатымен қашан қауышпақпыз? / А. Ақматалиев; қырғыз тілінен ауд. Ә. Салықбай // *Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл*. – 2016. – № 2. – 4-5 б.
44. Ақсұңқарұлы С. Ғасыр кардиограммасы: [Ш. Айтматовтың туғанына 60 жыл] / С. Ақсұңқарұлы // *Лениншіл жас*. – 1988. – 7 дек.; *Орталық Қазақстан*. – 1988. – 1 нояб.
45. Ақылбек А. Адамзаттың Айтматовы келген күн: [Жазушы Ш. Айтматов пен М. Шахановтың Оңтүстік Қазақстан обл. болып, елжұртпен жүздесуі туралы] / А. Ақылбек, А. Майлыбаева // *Оңтүстік Қазақстан*. – 1998. – 22 сәуір.
46. Ақын болу – Хақтың ісі... // *Қазақ әдебиеті*. – 2017. – 9-15 маусым (№ 24). – 5 б.
47. Алдабергенов Ә. Мың жылға татыр бір апта / Ә. Алдабергенов // *Жас Қазақ*. – 2009. – 20 наурыз (№ 11/12). – 10 б.
48. Алдамжар Б. Ақиқаттың әлегі / Б. Алдамжар // *Үш коңыр*. – 2010. – наурыз (№ 1). – 8-9 б.
49. Алдамжаров Б. «Адамзаттың Айтматовы»: аңыздың ақыры / Б. Алдамжаров // *Жұлдыз*. – 2003. – № 4. – 142-163 б.

50. Алдамжаров Б. Адамзаттың Айтматовы: аңыздың ақыры / Б. Алдамжаров // Үш қиян. – 2003. – 5 маусым (№ 23). – 5 б.; 12 маусым (№ 24). – 6 б.; 19 маусым (№ 25). – 6 б.; 3 шілде (№ 27). – 5 б.; 10 шілде (№ 28). – 6 б.
51. Алдамжаров Б. Құзға құлар қос мұңлық немесе Ш. Айтматов не деп аңырайды, М. Шаханов не деп шарылдайды? / Б. Алдамжаров // Жұлдыз. – 2005. – № 6. – 172-195 б.
52. Алдыңғы толқын ағалар Ғ. Мүсірепов туралы: [Ш. Айтматов, О. Сүлейменов, З. Қабдолов, Ә. Нұршайықов, Ш. Елеуқенов, Ғ. Қайырбеков, М. Симашко, Т. Кәкішев, З. Сәмеді, Ә. Тұрабаев, С. Оразалинов, Қ. Сәрсекеев, С. Әлиев, Е. Зікібаевтың айтқандарынан]; Жазып алған Б. Әбдіғазиев // Жалын. – 1987. – № 1. – 12-29 б.
53. Алпысбаев Қ. Танымның тарланбозы / Қ. Алпысбаев // Егемен Қазақстан. – 2008. – 6 желтоқсан (№ 375/379). – 5 б.
54. Алпысбаев Қ. Айтматов феномені немесе таным тармақтарының тарланбозы / Қ. Алпысбаев // Қазақ әдебиеті. – 2018. – 27 сәуір-3 мамыр (№ 16). – 6-7 б.
55. Алып ер – Манас туралы: Әр кезде ғалымдардың айтқандарынан // Қазақ әдебиеті. – 1995. – 22 тамыз (№18). – 6 б.
56. Алып Манас және алып Айтматов // Ahiska. – 2013. – 13 желтоқсан (№ 46). – 6 б.
57. Алыштар алып туралы: [А. Курелла, Л. Арагон, Андре Стилль, Б. Матип, Н. Тихонов, Н. Погодин, Ш. Айтматовтар М. Әуезов туралы] // Оңтүстік Қазақстан. – 1987. – 26 сент.; Коммунизм таңы. – 1987. – 26 сент.; Ленин туы. – 1987. – 26 сент.
58. Амангелді А. Шыңғыс Айтматовқа қоя алмаған үш сауал / А. Амангелді // Алматы ақшамы. – 2015. – 24 қаңтар (№ 8). – 14 б.
59. Аманжол Қ. Қырғыздың қанына құйылған Шыңғыс Айтматов Бішкектегі «Атабейітте» жерленді / Қ. Аманжол // Егемен Қазақстан. – 2008. – 17 маусым (№ 178/179). – 3 б.
60. Аманшаев Е. Қайда барсаң да мәңгірттің кері: [Ш. Айтматовтың «Боранды бекет» романы бойынша қойылған спектакль М. Әуезов театры сахнасында] / Е. Аманшаев // Қазақ әдебиеті. – 1990. – 18 мамыр.
61. Ана тағдыры туралы жыр: [Ш. Айтматовтың «Ана – Жер-Ана» спектаклі Қазақтың Акад. драма театры сахнасында. Реж. Ә. Мәмбетов] // Соц. Қазақстан. – 1965. – 17 янв.
62. Асан М. Адамзаттың Айтматовы Арқа төрінде / М. Асан // Егемен Қазақстан (Егемен Қазақстан). – 2019. – 22 мамыр (№ 95). – 11 б. – Алматы: Жедел басу баспаханасы, 2019.
63. Асанов М. Жүректі баураған шығарма: [Ш. Айтматовтың «Құс жолы» повесіне жасаған инсценировка «Ана – Жер-Ана» туралы] / М. Асанов // Коммунизм жолы. – 1965. – 4 апр.
64. Асанов С. Аға мен іні: [М. Әуезов пен Ш. Айтматовтың творчестволық

- байланысы жайлы] / С. Асанов // Қазақ әдебиеті. – 1974. – 11 окт.; 27 дек.
65. Асанбаев Б. Амансың ба, қасиетті далам?.. / Б. Асанбаев // Ақиқат (Ақиқат). – 2022. – № 11. – 49-51 б.
 66. Асқарова Г. Ш. Айтматов және қазақ әдебиеті / Г. Асқарова // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2014. – № 1. – 132-135 б.
 67. Астанада Шыңғыс Айтматов көшесі ашылды // Аіқын (Айқын). – 2018. – 18 тамыз (№ 125). – 2 б.
 68. Атырау театры – Германияда // Үш қоңыр. – 2018. – 21 желтоқсан (№ 51). – 5 б.
 69. Аханбайқызы А. Айтматов және кино / А. Аханбайқызы // Егемен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2018. – 26 қараша (№ 226). – 9 б.
 70. Ахмади Ж. Данышпанның көз нұры: Мен Шыңғыс Айтматовқа қалай бардым? / Ж. Ахмади // Қазақ әдебиеті. – 2018. – 13 шілде (№27). – 12-13 б.
 71. Ахматалиев А. Мәңгірт» кімдікі? Ә. Кекілбаевтікі ме, Т.Жұмагелдиевтікіме, жоқәлдеШ. Айтматовтікіме?: [Ш. Айтматовтың, Ә. Кекілбаевтың, Т. Жұмагелдиевтың шығармаларындағы мәңгірттік туралы] / А. Ахматалиев // Жас Алаш. – 2002. – 13 тамыз (№ 96). – 5 б.
 72. Ахматалиев А. Билік Айтматов үшін емес, Айтматов билік үшін керек болды / А. Ахматалиев; қырғыз тілінен ауд. М. Аманжанұлы // Жас Алаш. – 2016. – 2 ақпан (№ 8). – 5 б.
 73. Ахметова С. Ш. Айтматов пен М. Шаханов кітабы Қытай оқырмандарын дүр сілкіндірді / С. Ахметова, Е. Серікбай // Жас Алаш. – 2015. – 3 қыркүйек (№ 70). – 3 б.
 74. Ахметова С. Ғасыр айрығындағы озық ой / С. Ахметова, Е. Серікбай // Қазақ үні. – 2015. – 3 қыркүйек (№ 35). – 6 б.
 75. Ахметова С. Қытайлар қызыққан кітап / С. Ахметова, Е. Серікбай // Түркістан. – 2015. – 3 қыркүйек (№ 35). – 12 б.
 76. Ахмет М. Айтматов айылымен көрші едік / М. Ахмет // Түркістан. – 2016. – 21-28 шілде (№ 29/30). – 11 б.
 77. Ахмет Ж. Ана – мәңгілік символы / Ж. Ахмет // Алты алаш. – 2018. – 2 наурыз (№ 9). – 3 б.
 78. Ахтанов Т. Шыншылдығы шыңға шығарған Шыңғыс / Т. Ахтанов // Жас Қазақ. – 2008. – 13 маусым (№ 23). – 8 б.
 79. Әбдезұлы Қансейіт М. Өуезов пен Ш. Айтматов прозасының дәстүрлі арналары және қазақ әдебиеті / Қ. Әбдезұлы // М. Өуезов және әлем әдебиеті: халықаралық ғыл.-теориялық конф. материалдары (25-26 қыркүйек 2003-2004 жж.). – 19-24 б. – Алматы, 2004.
 80. Әбдешев З. Көз көріп, құлақ естіген: естелік әңгіме / З. Әбдешев // Жұлдыз. – 2014. – № 2. – 125-134 б.
 81. Әбдиманов Ә. Шыңғыстың шығармасынан кейін мәңгірттік деген ұғым туды / Ә. Әбдиманов; әнг. Д. Секер // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 34-35 б.

82. Әбдікәрімов Б. Нағима апа өткен жол: [Ш. Айтматовтың анасы жайлы] / Б. Әбдікәрімов // Қазақ әдебиеті. – 1987. – 6 март.
83. Әбдікерімова Ф. Символдар сөйлеген спектакль / Ф. Әбдікерімова // Ақ жол. – 2010. – 25 мамыр. – 3 б.
84. Әбдірайымов Т. Махаббат жыры: Деректі әңгімелер: [Композитор И. Жақановтың Даниярдың әні, Жәмила, Бибіжан әндерінің шығу тарихы] / Т. Әбдірайымов // Жалын. – 1996. – №3-4. – 158-170 б.
85. Әбдіхалық Ж. Біртуары халықтың ұлы Мұхтар: [М. Әуезов туралы белгілі қоғам қайраткерлері, әдебиетшілер пікірі] / Ж. Әбдіхалық // Арқа ажары. – 1997. – 27 қыркүйек.
86. Әбдіхалықов Ж. Тағдырын толғап адамның...: [Ш. Айтматов 60 жаста] / Ж. Әбдіхалықов // Коммунизм нұры. – 1988. – 13 дек.
87. Әбсаттар М. Айтматовсыз өткен бір жыл / М. Әбсаттар // Алаш айнасы. – 2009. – 21 қазан. – № 185). – 5 б.
88. Әбсаттар М. Айтматовтың алтын медалі тағы да Қазақстанға бұйырды / М. Әбсаттар // Алаш айнасы. – 2009. – 11 маусым (№ 93). – 5 б.
89. Әбілев Ф. Замандастар дастаны: [Ш. Айтматовтың шығармалары жайлы] / Ф. Әбілев // Коммунизм жолы. – 1963. – 10 март.
90. Әбілқасымқызы А. Шыңғыс шолған қиырлар / А. Әбілқасымқызы // Айғақ. – 2014. – 9 сәуір (№ 14). – 8 б.
91. Әбіш М. Айтматов туралы деректі фильм / М. Әбіш // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2021. – 23 қыркүйек (№ 180). – 12 б.
92. Әдебиет тамыршысы // Таң-Шолпан. – 2013. – № 2. – 86-104 б.
93. Әдебиеттің шынары – Шыңғыс; дайынд. Г. Бектас // Түркістан. – 2013. – 4 желтоқсан (№ 48/49). – 9 б.
94. Әділ Қ. Айтматовты ақтау үшін Мағауинді мұқату қажет пе?: М. Мағауиннің «Жұлдыз» журналына жазған мақаласындағы Ш. Айтматов туралы пікіріне орай / Қ. Әділ // Заң газеті. – 2005. – 12 шілде (№ 60). – 1-2 б.
95. Әжібекова Г. Киноның сәттілігі адамға емес, тағдырға басымдық бергенімен өлшенеді / Г. Әжібекова; әңг. Г. Айтжанбайқызы // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2021. – 18 маусым (№ 114). – 13 б.
96. Әзірбайжан Мәмбетов (1932-2009) // Аңыз адам. – 2017. – № 17. – 1 б.
97. Әйелдер-ай, жанарлардың жауын алып тұрғаны-ай!: дайынд. Н. Жамбылқызы // Қазақстан-заман. – 2015. – 5 наурыз (№ 9). – 10 б.
98. Әкімов Т. Көрегендік: [Ш. Айтматов 60 жаста] / Т. Әкімов // Қазақ әдебиеті. – 1988. – 9 дек.
99. Әлем және Елбасы // Қазақ әдебиеті. – 2020. – 3 шілде (№ 26). – 2-3 б.
100. Әлемге әйгілі қаламгер: [Ш. Айтматовтың туғанына 50 жыл толуына] // Семей. – 1978. – 14 дек.
101. Әлиман Ж. Бір-ақ күнде шашы ағарған келін / Ж. Әлиман // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2022. – 21 маусым (№ 116). – 14 б.
102. Әлиман Ж. Сенім күйреген күн / Ж. Әлиман // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2023. – 18 қаңтар (№ 11). – 14 б.

103. Әлихан А. Шығыстың шыңы Шыңғыс / А. Әлихан // Айғақ. – 2014. – 10 желтоқсан (№ 50). – 9 б.
104. Әлімақын Д. Айтматов Нобель сыйлығына ұсынылған еді... / Д. Әлімақын // Қазақ әдебиеті. – 2018. – 16-22 қараша (№ 45). – 7 б.
105. Әлімақын Д. Нобель сыйлығы бұйырмаған қаламгерлер / Д. Әлімақын // Қазақ әдебиеті. – 2019. – 14-20 маусым (№ 24). – 19 б.
106. Әлімақын Д. Кітапқа сіңген көз жасы / Д. Әлімақын // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2021. – 3 қыркүйек (№ 166). – 12 б.
107. Әлімжанов Б. Даладай дарқан, таудай заңғар / Б. Әлімжанов // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2018. – 17 қазан (№ 198). – 8 б.
108. Әлімханов М. Астанадағы «Ақ кеме» / М. Әлімханов // Астана хабары. – 2007. – 10 сәуір (№ 61). – 6 б.
109. Әмзеқызы Қ. Егіз елдің елшілері: [Қазақстан Респ. Ұлттық кітапханасында өткен қырғыз жазушысы Ш. Айтматов пен қазақ ақыны М. Шахановтың «Рауан» баспасынан жарыққа шыққан «Құз басындағы аңшының зары» атты кітабының тұсаукесер рәсімінен] / Қ. Әмзеқызы // Егемен Қазақстан. – 1997. – 23 қаңтар.
110. Әмірбекұлы С. Айтматовтың айрықша қолжазбасы табылды / С. Әмірбекұлы // Айқын. – 2012. – 27 қыркүйек (№ 181). – 32 б.
111. Әр жылдарда айтылған ойлар немесе замандастар, қаламдастар лебізі: Жазушы Б. Тоғысбаев туралы // Қазақ әдебиеті. – 1996. – 6 ақпан (№6). – 13 б.
112. Әсіпұлы С. Қауқарсыз «қазақ мәселесі»: [Кеңес өкіметінің құлауы және қазақтарға берілген саяси биліктің қазақтардың өз тарапынан құлатылуы туралы, Ш. Айтматовтың бұл мәселені 1989 жылы Мәскеудегі съезде алғаш көтеруі жөнінде] / С. Әсіпұлы, Н. Танашев // Ақиқат. – 2001. – № 10. – 36-44 б.
113. Әсіпұлы С. Шыңғыс Айтматов «шайнап берген» проблема / С. Әсіпұлы // Айқын (Айқын). – 2019. – 26 қаңтар (№ 13). – 1,5 б.
114. Әуезов әсері туралы: [Б. Кербабаев, Б. Урманче, Ш. Айтматовтардың пікірі] // Қазақ әдебиеті. – 1967. – 8 дек.
115. Әуелбекұлы Қ. Миғұла терісі үстіндегі сот»: [Алматы қ. Қазақтың мем. Ғ. Мүсірепов атын. акад. жастар мен балалар театрының «Миғұла терісі үстіндегі сот» атты қойылымы. Авт. Ш. Айтматов пен М. Шаханов, реж. Н. Жақыпбай] / Қ. Әуелбекұлы // Алматы ақшамы. – 1998. – 18 ақпан.
116. Әшімбаев С. Жарқын жандар: [Лениндік сыйлықтың лауреаты Ш. Айтматовтың шығармалары туралы] / С. Әшімбаев // Қазақстан мұғалімі. – 1963. – 9 май.
117. Әшімбаев С. Тек шындықты айтайықшы: [Ш. Айтматов пен Қ. Мұхамеджановтың «Көктөбедегі кездесу» атты пьесасы туралы] / С. Әшімбаев // Лениншіл жас. – 1973. – 1 февр.
118. Бағашарова Т. Ш. Айтматов шығармаларына салыстырмалы талдау жасау: маңыздылығы, ерекшеліктері: Қостілділік, билингв

- тұрғысынан алып қазақ, қырғыздың жазба әдебиетін салыстыра зерттеу, аударма мәселелері / Т. Бағашарова // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2004. – № 6. – 198-199 б.
119. Бағдәулетқызы Ә. Алматы Айтматовты еске алды / Ә. Бағдәулетқызы // Алматы ақшамы. – 2008. – 23 желтоқсан (№ 147). – 3 б.
120. Бағдәулетқызы Ә. Әдептен озбайтын, жүректен қозғайтын қойылым / Ә. Бағдәулетқызы // Алматы ақшамы. – 2010. – 12 маусым (№ 72/73). – 12-13 б.
121. Байелі Ф. Шыңғыс Айтматовтың басына белгі қоя алмадық / Ф. Байелі // Жас Қазақ. – 2011. – 29 сәуір (№ 16). – 5 б.
122. Байжігітов Н. Тау елінің Тәуелсіздік күні / Н. Байжігітов // Түркістан. – 2011. – 8 қыркүйек (№ 36). – 6 б.
123. Байзолдина Ж.С. «Ақ кеме» повесіндегі Оразқұл және Момын шал бейнелеріндегі рухани қайшылық / Ж.С. Байзолдина // Вестник Казахстанско-Американского свободного университета. – 2014. – Вып. 2. – 57-60 б.
124. Байзолдина Ж. Ш. Айтматовтың «Ақ кеме» повестіндегі өмір және өлім мәселесі / Ж. Байзолдина // Международное партнерство: социально-экономические вызовы и тренды: сб. докладов междунар. науч. конгресса, посвященного 20-летию Казахстанско-Американского свободного университета (19-20 сентября 2014 г.). – Ч. 2. – Усть-Каменогорск, 2014. – 179-183 с.
125. Байкөбекқызы Б. Шоқтығы биік Шыңғыс Айтматов / Б. Байкөбекқызы // Айғақ. – 2013. – 18 желтоқсан (№ 51/52). – 5 б.
126. Баймолдаев Т. Екі қаламгердің еншілес табысы: Ш. Айтматов пен Қ. Мұхамеджановтың «Көктөбедегі кездесу» спектаклі Москваның «Современник» театры сахнасында / Т. Баймолдаев; Реж. Г. Волчек // Қазақ әдебиеті. – 1974. – 6 дек.
127. Байсеркенов М. Айтматов және театр: [Фрунзеде өткен театр фестивалі жайлы] / М. Байсеркенов // Қазақ әдебиеті. – 1988. – 18 нояб. – 4 б.
128. Балабеков М. Ғасырдан да ұзаққа созылған күн: [Ш. Айтматовтың романы жайлы] / М. Балабеков // Семей таңы. – 1981. – 4 авг.
129. Балаубаева Б. Мәнгүрттік – қасірет / Б. Балаубаева // Ана тілі (Ана тілі). – 2018. – 18-24 қазан (№ 43). – 12 б.
130. Балтабаева Б. Шыңғыс Айтматов шығармашылығы / Б. Балтабаева; ғылыми жетекші Г.С. Асқарова // Қазіргі әдебиеттанудың жаңа бағыттары: респ. ғылыми-практ. конф. материалдары, 29 қараша, 2013 ж. – 36-41 б. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.
131. Барбосынова Қ.Т. Түркі халықтарының әдебиеті: оқу құралы / Қ.Т. Барбосынова; С. Аманжолов атын. Шығыс Қазақстан Мемлекеттік университеті. – Өскемен: Берел, 2020. – 303 б.
132. Баялиев К. Алып тұлға: [Ш. Айтматовтың туғанына 60 жыл толуына] / К. Баялиев // Еңбек туы. – 1988. – 10 дек.

133. Баялиев К. Дархан дарын: [Ш. Айтматовтың туғанына 50 жыл толуына] / К. Баялиев // Еңбек туы. – 1978. – 12 дек.
134. Бегуллаһ Ә. ибн Алдамжар әд-Дөйти Басқа ел неге «бесбармақ» пісіре алмайды немесе ұлттың екі нышаны: Маргинал жазушылар, Ә. Әлімжанов, С. Санбаев, О. Сүлейменов, А.С. Пушкин, синтезделген Г. Бельгер, ұлттық рухқа кереғарлықтар мен секталар құпиясы және рухсыз әндер туралы / Ә. ибн Алдамжар әд-Дөйти Бегуллаһ // Ана тілі. – 2005. – 7 қыркүйек (№ 36). – 10-11 б; 2005. – 14 қыркүйек (№ 37). – 10-11 б; 2006. – 21 қыркүйек (№ 38). – 10-11 б; 2006. – 28 қыркүйек (№ 39). – 10-11 б.
135. Бекбаев Қ. «Жан пίδα»: [Ш. Айтматовтың романы жайлы] / Қ. Бекбаев // Коммунистік еңбек. – 1988. – 25 февр.
136. Бекежанұлы Д. Кім жанашыр, өрге сүйер мықты кім, «Шенді» бар ма қамын ойлар ұлтының?; Жоғарыдағыларға хат; Қазақтан қазақ тумасы; Фаризаға хат; Ш. Айтматов дүниеден озғанда; Жағымпаздар; Үшеу жайлы; өлеңдер / Д. Бекежанұлы // Қазақ. – 2010. – 29 қаңтар (№ 5). – 5 б.
137. Бекмаханұлы И. Айтматов әлеміне саяхат: [Қырғызстанның халық жазушысы Ш. Айтматовтың 70 ж. мерейтойына орай Бішкек қ. өткен халықаралық театр фестивалі туралы] / И. Бекмаханұлы // Азия Транзит. – 1999. – 20 мамыр (№ 20). – 14 б.
138. Бекмұратұлы С. Менің шығармашылық бағытым мен бақытым – Қырғызстан мен Қазақстан» деп еді адамзаттың Айтматовы журналға берген соңғы сұхбатында / С. Бекмұратұлы // Жұрағат. – 2008. – № 6. – 25 б.
139. Бекмұратұлы С. Отанын да, оқырманын да ойсыратып кеткен кенен қаламгер / С. Бекмұратұлы // Алматы ақшамы. – 2008. – 28 маусым (№ 73). – 15 б.
140. Бекмұратұлы С. Шыңғыс Айтматов: Бішкек, Алматы және Мәскеу – бұл үш қала – менің үш асылым / С. Бекмұратұлы // Алматы ақшамы. – 2008. – 15 мамыр (№ 54). – 5 б.
141. Бекниязов Т. Айтматовтың көркемдік құбылысы / Т. Бекниязов // Парасат пен парыз. – Алматы, 1998. – 49-52 б.
142. Бексейітова Р. Адамдық пен адалдық жыршысы: Шыңғыс Айтматовтың шығармашылығы туралы / Р. Бексейітова // Қ.А. Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 2005. – № 3. – 59-61 б.
143. Бектасова Г. Елімізде қырғыз мәдениетінің күндері өтті / Г. Бектасова // Театр.kz. – 2013. – № 10. – 4-5 б.
144. Бельгер Г. Нобель сыйлығына бірден-бір лайық адам еді / Г. Бельгер // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 31 б.
145. Бердібай Р. Ғибратнама: [Қырғыз жазушысы Ш. Айтматов пен қазақ ақыны М. Шахановтың «Күз басындағы аңшының зары» атты кітабын

- оқығаннан кейін туған ойлар] / Р. Бердібай // Қазақ әдебиеті. – 1997. – 18 ақпан (№ 7). – 12-13 б.
146. Бердіқожа А. Жәмилә – «Жас сахна» театрының алғашқы қазақша қойылымы / А. Бердіқожа // Мәдениет. – 2020. – № 2. – 30-31 б.
147. Бердіқұлов С. Құс жолы: [Ш. Айтматовтың туғанына 60 жыл толуына] / С. Бердіқұлов // Лениншіл жас. – 1988. – 9 дек.
148. Бертілеуова Г. Премьералар қарсаңында: [Қазақтың М. Әуезов атын. акад. драма театрының «Шағала» атты қойылымы. Авт. А. Чехов, реж. Б. Атабаев; Ф. Мүсірепов атын. акад. жасөспірімдер театрының «Сократты еске алу түні немесе миғұла терісі үстіндегі сот» атты қойылымы. Авт. Ш. Айтматов, М. Шаханов, реж. Н. Жақыпбаев] / Г. Бертілеуова // Қазақ әдебиеті. – 1998. – 13 қаңтар (№ 2). – 10 б.
149. Бисенғали З.–Ф. Қос алып бірін-бірі қатты құрметтеген / З.–Ф. Бисенғали; әңг. М. Серікқызы // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 32-33 б.
150. Бисенғали З.Қ. Ұлы ұстаздың шәкірті / З.Қ. Бисенғали // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2010. – № 1/2. – 299-303 б.
151. Бодаубай Б. Ұлылық ұлағаты / Б. Бодаубай // Егемен Қазақстан. – 2014. – 4 қараша (№ 215). – 8 б.
152. Бодаубай Б. Шыңғыс аға айтқан сыр: [Қырғыз жазушысы Ш. Айтматов туралы] / Б. Бодаубай // Заман-Қазақстан. – 1995. – 13 (№33). – 7 б. – 20 (№34). – 7 б., 27 (№35). – 7 б.
153. Боқан С. Реализм кеңістігі / С. Боқан // Айғақ. – 2007. – 21 қараша (№ 46). – 6 б.
154. Боқан С. Реализмнің кеңістігі...: Айтматов шығармашылығы жайында... / С. Боқан // Жас Қазақ үні. – 2006. – 22-28 қыркүйек. – № 38 (255). – 10 б.
155. Болатұлы Е. Елбасы Айтматовты қабылдады / Е. Болатұлы // Нұр Астана. – 2008. – 26 наурыз-2 сәуір (№ 13). – 1 б.
156. Боранбаев Ө. Армысың, «Ақ кеме»: [Ш. Айтматовтың повесі бойынша жасалған спектакль қазақ мемл. драма театры сахнасында] / Ө. Боранбаев; Реж. Ө. Мәмбетов // Қазақ әдебиеті. – 1984. – 20 янв.
157. Боханов С. Ш. Айтматовтың повестері «Жәмилә», «Қызыл желекті шынарым», «Ботакөз», «Дүйсеннің мектебі», «Бетпе-бет»: [Ш. Айтматовтың Лениндік сыйлыққа ұсынылған шығармалары] / С. Боханов // Ленин жолы. – 1963. – 19 апр.
158. Бөпежанова Ә. Әлем әдебиетіне өз өлшемін, өз көзқарасын әкелді / Ә. Бөпежанова // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 40 б.
159. Бөпежанова Ә. Сахнада «Ыстықкөл трагедиясы»: Ф. Мүсірепов атын. акад. жастар мен балалар театрының «Ыстықкөл трагедиясы» атты қойылымы / Ә. Бөпежанова; Авт. Ш. Айтматов; Реж. С. Асылханов // Қазақ әдебиеті. – 2001. – 9 ақпан (№ 6). – 9 б.
160. Бұлдыбай А.С. Шында шыныққан достық (Ш. Айтматов және З. Қабдолов) / А.С. Бұлдыбай, А.Б. Темірболат // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2016. – № 3. – 272-276 б.

161. Бүкен, асылтайым!; әңг. Г. Барманбекова // АРУ ЖАН. – 2014. – № 7. – 5-9 б.
162. Біз қалай жазамыз: мақалалар // Лениншіл жас. – 1962. – 30 сент.
163. Дайрабин Қ. Ғұмырға тең түн: Ш. Айтматов творчествосы туралы / Қ. Дайрабин // Оңтүстік Қазақстан. – 1968. – 19 окт.
164. Дарабоз данышпан туралы: І. Жансүгіровтің М. Әуезов туралы айтқан пікірі; Жинастырып, құраст. С. Қалиұлы // Ақ жол. – 1997. – 20 тамыз.
165. Дәдебаев Ж. Әлемді таңқалдырған «Жәмилә»: [Ш. Айтматовтың «Жәмилә» повесінің көркемдік жаңашылдығы] / Ж. Дәдебаев // Лениншіл жас. – 1988. – 20 сент.
166. Дәдебаев Ж. Ш. Айтматов және ауыз әдебиеті / Ж. Дәдебаев // Қазақстан мұғалімі. – 1988. – 9 дек.
167. Дәдебаев Ж. Шыңғыс Айтматовтың психопэтикасы / Ж. Дәдебаев // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2016. – № 1. – 35-38 б.
168. Дәулетхан Ә. Айтматов адамзатқа не айтты? / Ә. Дәулетхан // Қазақ әдебиеті. – 2019. – 15 қараша (№ 45). – 18-19 б.
169. Дәулетхан Ә. Қайткенде адам қалады адам болып: эссе / Ә. Дәулетхан // Жамбыл. – 2020. – № 3. – 230-238 б.
170. Дәуренбекова Л.Н. Ш. Айтматов әңгімелері Қ. Нұрмаханов аудармасында / Л.Н. Дәуренбекова // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2013. – № 1/2. – 225-231 б.
171. Дәуренбекова Л.Н. Ш. Айтматовтың «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет» повесіндегі мифопэтикалық көріністердің қазақ тіліне аударылуы / Л.Н. Дәуренбекова // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2019. – № 3. – 126-130 б.
172. Дәутайұлы Н. Айтматов... Ана-Бейіт... Шераған...: эссе / Н. Дәутайұлы // Жамбыл. – 2009. – № 3. – 107-129 б.
173. Дәутайұлы Н. Шыңыраудан шыққан шер: эссе / Н. Дәутайұлы // Түркістан. – 2011. – 3 қараша (№ 44). – 10 б.
174. Дәутайұлы Н. Шыңыраудан шыққан шер: эссе / Н. Дәутайұлы // Ақ жол. – 2011. – 8 қараша. – 5 б.
175. Дәуітов С. Нөсер: өлең / С. Дәуітов // Қазақ әдебиеті. – 2014. – 10-16 қаңтар (№ 1/2). – 12 б.
176. Дегдар қаламгер туралы естеліктер // Қазақ әдебиеті. – 2018. – 21-27 желтоқсан (№ 51). – 10-11 б.
177. Деліөмероғлы Я. Айтматов Шыңғыс: «Әлем әдебиетіне өз әдебиетімізді қосуымыз керек» / Я. Деліөмероғлы; ауд. М. Жақып // Түркістан. – 2011. – 13 қаңтар (№ 2). – 6 б.
178. Дербісалин Ә. Ана туралы аңыз: [Ш. Айтматовтың «Құс жолы» повесі жайлы] / Ә. Дербісалин // Дербісалин Ә. Мезгіл және қаламгер: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы, 1968. – 118-123 б.
179. «Диалог Еуразия» форумында қазақстандық қаламгерлердің пікірлері жұртшылықтың ризашылығын туғызды: «Диалог Еуразия» платформасы мен халықтық «ДА» журналы ұйымдастырған «Еуразия

- құрлығындағы кітап және мәдениет форумы» Стамбұлда өтті // Қазақстан-заман. – 2004. – 9 сәуір (№ 15). – 3 б.
180. Дидарбекова Н.Ә. Әлемдік дәстүр және ұлттық әдебиет / Н.Ә. Дидарбекова // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2009. – № 5/6. – 271-273 б.
181. Домбаев Е. Қырық кырқасында: [Ш. Айтматовтың «Ана – Жер-Ана» спектаклі Москвада, Лениндік сыйлықтар комитетінде көрсетілуі туралы] / Е. Домбаев // Лениншіл жас. – 1966. – 13 янв.
182. Досалы Е. Айтматов бейнесінің айтары көп / Е. Досалы // Ақ жол (Ақ жол). – 2018. – 19 маусым (№ 70). – 6 б.
183. Досанов С. Адамдар бақыт іздейді: [Ш. Айтматовтың туғанына 50 жыл толуына] / С. Досанов // Қазақстан пионері. – 1978. – 9 дек.
184. Досанов С. Адамзаттың Айтматовы: [Жазушы Ш. Айтматов жайлы] / С. Досанов // Ленин туы. – 1989. – 11 февр.
185. Досанов С. Адамзаттың Айтматовы еді...: Қазанама / С. Досанов // Айқын. – 2008. – 12 маусым (№107). – 5 б.
186. Досанов С. Қара бұлтты қақ айырды «Жетер» деген жалғыз сөз / С. Досанов // Қазақ. – 2011. – 4-11 ақпан (№ 5/6). – 13 б.
187. Досанов С. Сендер барда мен бақыттымын: [Жазушы Ш. Айтматов 50 жаста] / С. Досанов // Қазақ әдебиеті. – 1978. – 8 дек.
188. Досанов С. Таланттың талай қыры бар: [Жазушы Ш. Айтматов 50 жаста] / С. Досанов // Жезқазған туы. – 1978. – 13 дек.
189. Досанов С. Таудың таңы ерте атады: [Ш. Айтматов 60 жаста] / С. Досанов // Семей таңы. – 1988. – 11 дек.
190. Досанов С. Түбі бір түркі әлемінің жарық жұлдызы / С. Досанов // Президент және Халық. – 2008. – 13 маусым (№ 24). – 7 б.
191. Достық лебіз: [М. Әуезов туралы Л. Арагон, А. Гатти, В. Баум, Р. Бержерон, А. Фадеев, К. Федин, Н. Погодин, О. Гончар, Н. Анов, А. Сафронов, Ш. Айтматовтың пікірлері] // Қазақ әдебиеті. – 1967. – 8 дек.; Ленин туы. – 1967. – 2 сент.
192. Достық лебіз: [Шет ел әдебиет қайраткерлерінің М. Әуезов туралы айтқандарынан] // Коммунизм туы. – 1972. – 28 сент.; Коммунизм таңы. – 1972. – 28 сент.
193. Достық лебіздер: [Академиялық драма театр туралы Ф. Мүсіреповтің, Ш. Айтматовтың, Ю. Завадскийдің, Г. Товстоноговтың айтқандары] // Қазақ әдебиеті. – 1976. – 26 нояб.
194. Достыққа сына қағу кімге тиімді? // Айқын. – 2009. – 2 шілде (№ 119). – 29 б.
195. Думанқызы Н. Айтматов шығармасы сахналанды / Н. Думанқызы // Ақжол (Айқын). – 2018. – 16 қазан (№ 156). – 8 б.
196. Дүйсебаев Т. Ш. Айтматовты тану: Естелік / Т. Дүйсебаев // Еңбек туы. – 1986. – 25 окт.
197. Дүйсебайұлы Т. Шыңғыс Айтматовты тану: (естелік-эссе) / Т. Дүйсебайұлы // Ақ жол. – 2006. – 3 қазан. – 3 б.
198. Дүйсенбаева Ж. Кімнің «мәңгірті»? Мәңгірт кім?: Мәңгірттік

- тақырыпты әдебиетте тұңғыш қозғаған Ш. Айтматов емес
 Ә. Кекілбаев («Күй» повесінде) екені айтылады / Ж. Дүйсенбаева //
 Алтын орда. – 2003. – 21-27 ақпан. – 4-5 б.
199. Елдосқызы Ж. Қазақ кітаптарының рейтингі / Ж. Елдосқызы // Халық сөзі. – 2011. – 22 сәуір (№ 31). – 7 б.
 200. Елеубеков К. Анархайда туған дастан: [Ш. Айтматовтың «Ботакөз» повесі туралы] / К. Елеубеков // Советтік Қарағанды. – 1963. – 30 март.
 201. Елтай Н. Заңғар жазушының замандасы / Н. Елтай // Сыр бойы. – 2017. – 25 шілде (№ 110). – 4 б.
 202. Елубай С. Айтматов және қазақ жазушылары: Әбдіжамал Нұрпейісов туралы / С. Елубай // Ақтөбе. – 2014. – 23 қазан (№ 133/134). – 20 б.
 203. Елікбаев К. Аңыз және заман шындығы: [Ш. Айтматовтың туғанына 70 жыл толуына орай] / К. Елікбаев // Қазақстан мектебі. – 1998. – № 11-12. – 45-50 б.
 204. Елінің ер ағасы: [Ш. Мұртазаның 60 жасқа толуына]; Дайындаған Т. Сүйінбаев // Халық кеңесі. – 1992. – 16 қыркүйек.
 205. Енжарлық-рухсыздық: Ақын М. Шахановтың «Тілсіздендіру анатомиясы» атты поэмасының «Тамырсыздану қаупінің тұжырымдамасы» бөліміне пікір // Заң газеті. – 2006. – 16 наурыз (№ 46). – 1 б.
 206. Еңсегенұлы Т. «Ақ кемең» әлемі / Т. Еңсегенұлы // Егемен Қазақстан. – 2008. – 17 қыркүйек. – 5 б.
 207. Еңсегенұлы Т. Көркем ойдың көкжиегі: әдеби сын / Т. Еңсегенұлы. – Алматы: Арыс, 2011. – 368 б.
 208. Ергөбеков Қ. Алыс көкжиектерді аңсаймын: Ш. Айтматовтың Қазақстанда өткен комсомолдық жастық шағынан эссе / Қ. Ергөбеков // Лениншіл жас. – 1980. – 31 янв.; 1 февр.
 209. Ергөбеков Қ. Тау мен даланы туыстырған: Ш. Айтматовтың өмірі мен творчествосы, Қазақстанда өткен комсомолдық жастық шағынан эссе / Қ. Ергөбеков // Лениншіл жас. – 1990. – 21, 22, 23, 26 маусым.
 210. Ергөбеков Қ. Шыңғыс Айтматов: «Алыс көкжиектерді аңсаймын» / Қ. Ергөбеков // Лениншіл жас. – 1980. – 31 янв.; 1 февр.
 211. Еркебаев А. Әлемді дүр сілкінткен шығарма: [Ш. Айтматовтың «Ақыр заман» атты романы туралы пікірталас] / А. Еркебаев, С. Жұмабеков // Жалын. – 1987. – № 2. – 29-34 б.
 212. Ерназар Н. Айтматовтың Аллаға шәк келтіргені несі?: [Конференцияда айтқан бір сөзіне орай] / Н. Ерназар // Түркістан. – 2001. – 22-29 наурыз. – 5 б.
 213. Есали А. Ғасырдан да ұзақ ғұмыр / А. Есали // Егемен Қазақстан. – 2008. – 23 желтоқсан (№ 413/415). – 12 б.
 214. Есали А. Ешқашан «қартаймайтын» шығарма / А. Есали // Егемен Қазақстан. – 2010. – 15 маусым (№ 233/234). – 5 б.
 215. Есали А. Қалағанды қауышу үшін Көктөбеге көтеріліңіз / А. Есали // Егемен Қазақстан. – 2008. – 27 желтоқсан (№ 420/421). – 10 б.

216. Есаман Х. Сахнаны сілкіндірген қойылым / Х. Есаман // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2018. – 2 қазан (№ 186). – 9 б.
217. Есаман Х. Қазанғаптың қасіреті / Х. Есаман // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2019. – 6 тамыз (№ 149). – 9 б.; Адырна. – 2019. – №10. – Алматы, 2019. –164-167 б.
218. Есаман Х. Қазанғаптың қасіреті / Х. Есаман // Жамбыл. – 2019. – № 4. – 149-152 б.
219. Есбалаева Р.Ж. Қазақ, қырғыз әдебиетінде мәңгірт бейнесінің сомдалуы / Р.Ж. Есбалаева, М.А. Буркитбаева // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2016. – № 4. – 125-130 б.
220. Есенқұлов С. Армысың, «Ақ кеме»: [Ш. Айтматовтың повесі бойынша жасалған спектакль қазақ мемл. драма театры сахнасында] / С. Есенқұлов; Реж. Ә. Мәмбетов // Лениншіл жас. – 1984. – 19 янв.
221. Есенқұлов С. Танабай – коммунист: [Ш. Айтматовтың «Қош бол, Гүлсары» атты повесі бойынша Қырғыз мемл. драма театры сахнасында жасалған Е. Рысқұловтың инсценировкасы] / С. Есенқұлов // Соц. Қазақстан. – 1984. – 27 май.
222. Есенов А. Ш. Айтматов повестеріндегі ұлттық, интернационалдық сипат / А. Есенов // Қазақстан мектебі. – 1981. – №9. – 75-76 б.
223. Есенов Н. Қаһарлы күндердің шежіресі: Шыңғыс Айтматовтың «Бетпе-бет» туындысында айшықталған еді / Н. Есенов // Түркістан. – 2014. –14-21 тамыз (№ 32/33). – 11 б.
224. Есенов Н. Айтматов әлемінің шырақшысы / Н. Есенов // Егемен Қазақстан. – 2017. – 30 наурыз (№ 61). – 10 б.
225. Есім Ғ. Айтматов – әлем тұтастығын сезіне алған қаламгер / Ғ. Есім; әңг. М. Серікқызы // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 36-37 б.
226. Есім Ғ. Айтматов және әлемдік метаморфоза / Ғ. Есім // Егемен Қазақстан. – 2008. – 8 қазан. – 5 б.
227. Есім Ғ. Шыңғыс Айтматов / Ғ. Есім. // Жар жағасы. – Алматы: Санат, 2007. – 218-237 б.
228. Есім Ғ. Адам дағдарысы: Шыңғыс Айтматов / Ғ. Есім // Ақиқат (Ақиқат). – 2021. – № 6. – 79-82 б.
229. Есімов Ғ. Адамзат тағдыры туралы толғаныс: [Ш. Айтматовтың «Боранды бекет» повесі романы көтерген әлемдік проблема] / Ғ. Есімов // Жалын. – 1986. – №4. – 12-16 б.
230. Есімов Ғ. Ақиқат болмысы: [Ш. Айтматовтың «Плаха» романын оқығаннан кейін] / Ғ. Есімов // Семей таңы. – 1987. – 3 сент.
231. Ештанаев Ғ. Сұрапыл жылдар тақсыреті: [Ш. Айтматовтың «Бетпе-бет» спектаклі С. Қожамқұлов атындағы Жезқазған муз. драма театры сахнасында] / Ғ. Ештанаев, И. Бекмаханов // Сарыарқа. – 1991. – 2 сәуір.
232. Жабаев Ж. Шығармалар жинағы: он томдық / Ж. Жабаев. 5-том, 1-кітап

- Кеңестік кезеңдегі зерттеулер; жалпы ред. басқ. Ө. Әбдиманұлы; құраст. Н. Қапалбекұлы. 5-том, 1-кітап: кеңестік кезеңдегі зерттеулер. – Алматы: Қазығұрт, 2021. – 440 б.
233. Жақанов И. Шыңғыспен болған сұхбаттар: эссе / И. Жақанов // Өркен. – 1991. – 27 сәуір.
234. Жақанов И. Өнімді қанаттандырған Айтматов еді / И. Жақанов; әңг. А. Райқұл // Астана ақшамы. – 2013. – 2 наурыз (№ 26). – 8-9 б.
235. Жақсылықтың, ізгіліктің және халықтар бірлігінің жанашырлары: [Қазақстан Президентінің Бейбітшілік пен рухани татулық сыйлығының лауреаттары Ш. Айтматов, С. Зиманов, А.П. Гужбин] // Халық кеңесі. – 1993. – 11 желтоқсан.
236. Жақыпбай Н. Таптаурын сүрлеумен жүргім келмейді: режиссермен әңгіме / Н. Жақыпбай; Әңг. Ү. Алтаева // Оңтүстік Қазақстан. – 2008. – 21 маусым. – 8-9 б.
237. Жамбыл әлемі. 10-том. Естеліктер, зерттеулер; Алматы облысының әкімдігі; Қазақстан жазушылар одағы; құраст.: Ұ. Есдәулет, Н. Қапалбекұлы 10-том: естеліктер, зерттеулер. – Алматы: Әдебиет, 2021. – 352 б.
238. Жансейіт С. Бұған Қажекең не дер еді? / С. Жансейіт // Жебе. – 2013. – 14 ақпан (№ 1). – 15 б.
239. Жаппарғалиева Л. Айтматов романы және қазақ этномәдениеті / Л. Жаппарғалиева // Қазақстан мектебі. – 2001. – № 2. – 29-31 б.
240. Жаппасбаева С. Айтматов және рухани мәңгірттік мәселесі / С. Жаппасбаева // Ақиқат. – 2008. – № 6. – 90-91 б.
241. Жәпек М. Ресейдің мұрағатында Төрәкұл Айтматовқа қатысты құжаттар баршылық / М. Жәпек; әңг. С. Зәкіржанқызы // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 41 б.
242. Жұмабек С. Алатау мен Айсберг феномені: [Қырғызстанның халық жазушысы Шыңғыс Айтматовтың шығармашылығы туралы] / С. Жұмабек // Алматы ақшамы. – 1998. – 11 желтоқсан; Жұмабек С. Сын әуені. – Астана, 2001. – 80-93 б.
243. Жұмабек С.Е. Алатау мен айсберг феномені: Шыңғыс Айтматовтың мәңгілік кейіпкерлері / С.Е. Жұмабек // Жұмабек С. Сын әуені: әдеби ой-толғаныстар. – Астана: Елорда, 2001. – 66-92 б.
244. Жұмабеков С. Адам болмысына ажал жоқ: [Ш. Айтматов туралы] / С. Жұмабеков // Алматы ақшамы. – 1993. – 20 желтоқсан.
245. Жұмабеков С. Өлеуметтік әділет тартысы: [Ш. Айтматовтың «Новый мир» журналының 1986 ж. №6-9 сандарындағы «Қылша мойным талша» («Ажал ағашы») атты романы туралы ой-пікір] / С. Жұмабеков // Қазақ әдебиеті. – 1986. – 19 сент. – 6-7 б.
246. Жұмабеков С. Шығарма және ұнамды қаһарман: [Ш. Айтматовтың «Боранды бекет», Ю. Бондаревтің «Таңдау», Ә. Нүрпейісовтің «Сең» романдарындағы ұнамды қаһармандардың сипаты жөнінде] / С. Жұмабеков // Қазақ әдебиеті. – 1983. – 27 май. – 6-7 б.

247. Жұмат Ж. Әуезов және Айтматов / Ж. Жұмат // Астана ақшамы. – 2010. – 21 тамыз (№ 91). – 8 б.
248. Жұмашев А. Ұлының ұлағаты / А. Жұмашев // Оңтүстік Қазақстан. – 2008. – 26 маусым. – 5 б.
249. Жүректі жарып шыққан ойлар: [М. Әуезов туралы Л. Арагон, А. Стиль, А. Фадеев, Ш. Айтматов, С. Мұқанов, т.б. пікірлері] // Лениншіл жас. – 1967. – 7 дек.
250. Жүсіп Н. Шыңға айналған Шыңғыс / Н. Жүсіп // Аіқун (Айқын). – 2023. – 28 қаңтар (№ 11). – 8 б.
251. Жылқыбаева Ш. Айтматов түркі жұртының мақтаншы / Ш. Жылқыбаева // Қазақстан-заман. – 2008. – 6 қараша (№ 45). – 5 б.
252. Замандастар пікірі: [М. Әуезов туралы Л. Арагон, Н. Тихонов, Г. Баширов, Ш. Айтматов, Н. Погодин, Айбек, т.б. пікірлері] // Қазақ университеті. – 1967. – 4 июль; Коммунизм жолы. – 1967. – 27 сент.
253. Заманның заңғар зергері: [М.А. Шолоховтың 70 жасқа толуына мақалалар] // Лениншіл жас. – 1975. – 23 май.
254. Зенюк Ю. Үміт әні: [Француз сыншылары Ш. Айтматовтың творчествосы туралы] / Ю. Зенюк // Лениншіл жас. – 1965. – 6 июль.
255. Зинок-Ғабден Б. Ұлы ұстаздың кемеңгер шәкірті / Б. Зинок-Ғабден // Қазақ әдебиеті. – 2008. – 23 желтоқсан (№ 52). – 4-5 б.
256. Зиялылар зердесінде // Егемен Қазақстан. – 2012. – 4 сәуір (№ 130). – 6 б.
257. Зорлу О. Шыңғыс Айтматовтың әдеби туындылары / О. Зорлу // Жұлдыз. – 2014. – № 12. – 139-140 б.
258. Ибраимов О. Сүйіспеншілікке сүйіспеншілікпен / О. Ибраимов // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2018. – 24 тамыз (№ 160). – 6 б.
259. Исабеков Д. «Жәмиләні» Айтматовтың үлкен белесі деуге болмайды / Д. Исабеков; әңг. Р. Рақымқызы // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 30-31 б.
260. Исабеков Д. Адамзаттың Айтматовы еді...: Қазанама / Д. Исабеков // Айқын. – 2008. – 12 маусым (№ 107). – 5 б.
261. Исамидинов И. Кыргыз орто мектептерінде Ч. Айтматовдун чығармаларын үйрөнүүнүн процессинде оқуучулардын адабий-теориялық түшүнүктөрүн калыптандыруу: пед. илим. канд. ... дис.. / И. Исамидинов; Кыргыз мем. университети; илим. жет. Иманалиев К.И. – Бишкек: Жедел басу баспаханасы, 1993. – 191 б.
262. Исенов А. Ш. Айтматов повестерінің проблематикасы / А. Исенов // Жалын. – 1974. – № 5. – 113-118 б.
263. Исенов А. Шеберлік шыңы: [Ш. Айтматов шығармаларындағы психологиялық портрет] / А. Исенов // Жұлдыз. – 1981. – №5. – 215-218 б.
264. Ислам Д. Ш. Айтматов прозасындағы ұлттық сананың бейнелену

- шеберлігі / Д. Ислам, А. Шынтемирова // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Өнер, филология, журналистика сериясы. – 2018. – № 3. – 303-305 б.
265. Исламбаева З. Шыңғыс Айтматов және қазақ театры / З. Исламбаева // Керуен. – 2009. – № 1. – 148-157 б.
266. Кармен Р. Адам қайтсе қалмақшы адам болып...: Ш. Айтматов пен Қ. Мұхамеджановтың «Көктөбедегі кездесу» спектаклі Москваның «Современник» театры сахнасында «Известия» газетінен / Р. Кармен; Реж. Г. Волчек // Соц. Қазақстан. – 1973. – 11 март.
267. Кәкішұлы Т. Адамзаттың Айтматовы еді...: Қазанама / Т. Кәкішұлы // Айқын. – 2008. – 12 маусым (№107). – 5 б.
268. Кәрібаева А. Ш. Айтматов шығармаларының жазылу тарихы / А. Кәрібаева // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2005. – № 5(87). – 140-142 б.
269. Кәрібаева Б. Айтматов әлемі / Б. Кәрібаева // Қазақ әдебиеті. – 2008. – 18-24 шілде (№ 29/30). – 6-7 б.
270. Кәрібекова А. Ат қоюда көп мән бар: Ш. Айтматовтың «Жан пида» шығармасының аты туралы / А. Кәрібекова // Ұлағат. – 2005. – № 2. – 110-116 б.
271. Кәрібекова А.Ж. Ш. Айтматов шығармаларындағы «Алдыңғы толқын ағалар» образы және түптілға / А.Ж. Кәрібекова // Алыптар тобының асылдары: халықаралық ғылыми-теориялық конф. материалдары. 24-25 наурыз, 2005 жыл. – Алматы, 2005. – 324-333 б.
272. Кәрібекова А.Ж. Ш. Айтматовтың әдеби-қоғамдық қызметінің бір сарасы / А.Ж. Кәрібекова // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2008. – № 3. – 29-31 б.
273. Кәрібекова А. Жазушының космополитизмге бой алдыруы туралы: Ш. Айтматовтың ғаламдық идеяларға жақындығы, мәнгүрт, зомби, тексіздіктің апат әкелетіні туралы / А. Кәрібекова // Ұлағат. – 2005. – №4. – 47-53 б.
274. Кәрібекова А. Ш. Айтматов шығармаларындағы жеке өмірінің шындықтары және жазушының жеке басы мен кейіпкерлері арасындағы байланыс сырлары: («Қош бол, Гүлсары» повесі мен «Боранды Бекет» романындағы әйелдер бейнесі / А. Кәрібекова // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2002. – № 3(54). – 211-214 б.
275. Кәрібекова А. Ш. Айтматовтың «Қызыл алма» әңгімесінің жазылу тарихы / А. Кәрібекова // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2002. – № 8. – 53-54 б.
276. Кәрібекова А.Ж. Ш. Айтматовтың шығармашылық лабораториясы: Филология ғылымдарының канд. автореф. / А.Ж. Кәрібекова; Ғыл. жет. Дәдебаев Ж. – Алматы, 2006. – 23 б.
277. Кәрібекова А.Ж. Ш. Айтматовтың шығармашылық лабораториясы: филол. ғыл. канд. ... дис. / А.Ж. Кәрібекова; Әл-Фараби атын. Қаз.

- ұлттық ун-ті ; ғыл. жет. Дәдебаев Ж. – Алматы, 2006. – 134 б. – Библиогр.: 122-130 б.
278. Кекілбаев Ә. Алаштың Айтматовы: [Қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматов туралы] / Ә. Кекілбаев // Жас Алаш. – 1998. – 12 желтоқсан.
279. Кекілбаев Ә. Ана – Жер-Ана»: [Ш. Айтматовтың пьесасы қазақ мемл. драма театры сахнасында] / Ә. Кекілбаев // Мәдениет және тұрмыс. – 1966. – № 6. – 11-13 б.
280. Кекілбаев Ә. Қадамына нұр жауған: Ш. Айтматов – 60 жаста / Ә. Кекілбаев // Пионер. – 1988. – № 12. – 16-19 б.
281. Кекілбаев Ә. Мәңгілікпен үндестік: Шыңғыс Айтматов алпыста / Ә. Кекілбаев // Кекілбаев Ә. Заманмен сұхбат: Ой-толғамдар. – Алматы: Жазушы, 1996. – 442-453 б. ; Жалын, 1988. – № 6. – 8-12 б.
282. Кемеңгер ойдың кемел шағы: [Халық жазушысы Ә. Кекілбаевтың туғанына 60 жыл толуына орай пікірлер] // Ана тілі. – 1999. – 2 желтоқсан.
283. Кенен Әзірбаев: [К. Әзірбаев туралы Мұхтар Әуезов, Георгий Марков, Шыңғыс Айтматов, Әбділдә Тәжібаев, Борис Ерзаковичтердің айтқандары] // Еңбек туы. – 1984. – 30 июнь.
284. Кенжеғали Сағадиев – біздің замандасымыз; құраст. І. Қозыбаев. – Алматы: Раритет, 2021. – 480 б.
285. Кереева А. Кешірім сұраудан да кешікпеу керек / А. Кереева // Oral өңірі (Oral өңірі). – 2019. – 11 маусым (№ 46). – 16 б.
286. Классикадан «Гарри Поттерге» дейін // Жалын. – 2007. – № 10. – 48-49 б.
287. Коммунизм мүддесіне арналған жасампаздық жоспары: [СССР-дің экон. және әлеуметтік дамуының 1978 жылға арн. мемл. жоспары туралы баяндама бойынша жарыссөздер] // Соц. Қазақстан. – 1977. – 16,17 дек.
288. Көккесенеұлы Б. Ғасыр айрығындағы ғанибет сырласу: [Қырғыз жазушысы Ш. Айтматовпен қазақ ақыны М. Шахановтың «Құз басындағы аңшының зары (Ғасыр айрығындағы сырласу)» атты сұхбат-кітабы туралы] / Б. Көккесенеұлы // Қазақ Елі. – 1997. – 17 қаңтар (№ 2). – 6 б.
289. Көпбаева М.Р. Ш. Мұртаза аудармаларының көркемдік сипаты / М.Р. Көпбаева // ҚарМУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2009. – № 2. – 157-161 б.
290. Көпберген Ә. Алтын ұя – ардағым / Ә. Көпберген // Ақ жол. – 2014. – 22 сәуір (№ 55/56). – 5 б.
291. Көпішов Ә. Әлемді аузына қаратқан айыл: [Ш. Айтматов туралы] / Ә. Көпішов // Арай. – 1988. – №12. – 1-2 б.
292. Көпішов Ә. Тау мен дала жаршысы: [Ш. Айтматов 50 жаста] / Ә. Көпішов // Пионер. – 1978. – №12. – 11-13 б.
293. Күмісбаев Ә. Шыңғыс Айтматовтың Шекер айылындағы музейінде: өлең / Ә. Күмісбаев // Еңбек таңы. – 1986. – 13 сент.
294. Қабдолов З. Мерей: [Ш. Айтматов туралы] / З. Қабдолов // Қазақстан

- мұғалімі. – 1978. – 22 дек.; Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1983. – 441-442 б.
295. Қабышұлы Ғ. Адамның кейбір кездері: Шапағат пен шағым; Шалағай шабуыл; Күтпеген сапар: Естеліктер кітабынан / Ғ. Қабышұлы // Жұлдыз. – 2002. – № 6. – 78-106 б.
296. Қабышұлы Ғ. Аруақты ардақтайтын қазақ едік / Ғ. Қабышұлы // Жас Алаш. – 2010. – 3 маусым (№ 44). – 1,4 б.
297. Қабышұлы Ғ. Екі хаттың «жыры» / Ғ. Қабышұлы // Тасжарған. – 2009. – 18 ақпан. – 20 б.
298. Қабышұлы Ғ. Қарапайым шындықты қарапайым тілмен жаза білген / Ғ. Қабышұлы // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 39 б.
299. Қадыралиева А. Жүрек кернеген жастық сезім / А. Қадыралиева // Дала мен қала. – 2013. – 13 мамыр (№ 19). – 11 б.
300. Қадырбаев Н. Кемел суреткер. Ойшыл қаламгер / Н. Қадырбаев // Қадырбаев Н. Көркем әдебиет тағылымы: көркемдік тағылым және әдеби үдеріс мәселелері. – Шымкент, 2010. – 134-158 б.
301. Қадырбаев Н. Шыңғыс Айтматов: көркемдік, психологиялық және философиялық әлемі / Н. Қадырбаев // Қазақ әдебиеті. – 2008. – 23 желтоқсан (№ 52). – 3 б.
302. Қадыров А. Жан азабы: Ғ. Мүсірепов атын. жастар мен балалар театрының «Жан азабы» қойылымы / А. Қадыров; Авт. Ш. Айтматов; Реж. Н. Жақыпбаев // Қазақ әдебиеті. – 2000. – 1 желтоқсан (№ 48). – 8 б.
303. Қажыбай А. Сіқыр мүсіндер симфониясы немесе жан нұрына шарпылған Шыңғыс мүсін... / А. Қажыбай // Арқа аяғу (Арқа ажары). – 2021. – 1 сәуір (№ 36). – 6 б.
304. Қазақ композиторына халықаралық сыйлық берілді: [Композитор И. Жақановқа Шыңғыс Айтматов атындағы халықаралық сыйлық берілді] // Егемен Қазақстан. – 1999. – 21 желтоқсан. – 1 б.
305. Қазыбек Г. З. Қабдолов – аудармашы / Г. Қазыбек // Зейнолла Қабдолов тағылымы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 238-241 б.
306. Қазыбек Г.Қ. Қош бол, Гүлсары!» повесінің аударылу әдіс тәсілдері / Г.Қ. Қазыбек // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2008. – № 5. – 14-15 б.
307. Қайратұлы Б. Айтматов мерейтойы Астанадан басталды / Б. Қайратұлы // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2018. – 26 сәуір (№ 79). – 3 б.
308. Қайыңбаев М. Екі халықтың жарастығы жалғаса берсін: [Ш. Айтматовпен сұхбат] / М. Қайыңбаев // Арқа ажары. – 1994. – 27 желтоқсан.
309. Қалиева Қ. Ш. Айтматовтың үлкен эпостағы шеберлігі / Қ. Қалиева, Б. Нұрмышева // Заманауи әлемдегі ғылым мен білім. – 9-том. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2013. – 107-111 б.

310. Қаныкейұлы Е. Айтматов шығармалары – мәңгілік мұңымен ерекше / Е. Қаныкейұлы // Қазақ әдебиеті. – 2019. – 25 қазан (№ 42). – 3 б.
311. Қапалбекұлы Н. Сөзі – абыз, жазуы – аңыз / Н. Қапалбекұлы // Әділет. – 2013. – 3 шілде (№ 27). – 2 б.
312. Қаржан Ж. Айтматов мерейтойын ай бойы тойлаймыз / Ж. Қаржан // Алаш айнасы. – 2013. – 24 қыркүйек (№ 166). – 5 б.
313. Қармыс С. 2013 – Мұқан Төлебаев пен Шыңғыс Айтматов жылы / С. Қармыс // Алматы ақшамы. – 2013. – 5 қаңтар (№ 1/3). – 4 б.
314. Қарпықбаева Б. Алаш санасын Айтматовша сараласақ...: [Қырғыз жазушысы Ш. Айтматовтың «Ақ кеме» повесі туралы] / Б. Қарпықбаева // Қазақ Елі. – 1996. – 27 қыркүйек (№ 39). – 5 б.
315. Қасымов Қ. Спектакль адам санасын қозғай білуі қажет... / Қ. Қасымов; әнг. Ф. Әбдікерімова // Ақ жол. – 2009. – 24 ақпан. – 8 б.
316. Қауыпбаев Т. Жарқын бояулар: [Ш. Айтматовтың «Ана – Жер-Ана» пьесасы Қызылорда театры артистерінің орындауында] / Т. Қауыпбаев // Лениншіл жас. – 1967. – 7 окт.
317. Қирабаев С. Айтматовтың трагедиясы – орыс тілінде жазғандығы / С. Қирабаев // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 38 б.
318. Қозыбаев М. Шығыстың Шыңғысы, Түркі әлемінің жұлдызы!: [Қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматов туралы] / М. Қозыбаев // Заман-Қазақстан. – 1999. – 26 мамыр (№ 21). – 7 б.
319. Қойшыбайұлы Қ. Шыңғыс Айтматов және оның жамбылдық курстастары / Қ. Қойшыбайұлы // Ақ жол (Ақ жол). – 2019. – 17 қаңтар (№ 5). – 4 б.
320. Қонысбайұлы Ш. Шыңғысты тәржімалаған / Ш. Қонысбайұлы // Оңтүстік Қазақстан. – 2010. – 30 қараша. – 6 б.
321. Қорғасбек Ж. Ш. Айтматов қай елдің қалам қайраткері? М. Мағауин ше? / Ж. Қорғасбек // Жас Алаш. – 2003. – 15 сәуір (№ 45). – 1 б.
322. Қош, Шың аға... // Қазақстан. – 2008. – 12 маусым (№ 23). – 2 б.
323. Қуаныш Б. Қос ұлы тұлға қайта кездескендей болды / Б. Қуаныш // Ана тілі. – 2008. – 25 желтоқсан (№ 52). – 23 б.
324. Құдайбергенұлы Қ. Қос алыпты тоғыстырған тағдыр / Қ. Құдайбергенұлы // Сыр бойы. – 2009. – 8 сәуір. – 3 б.
325. Құланбай Ә. Назарбаевтың ерекше жаратылған тұлға екендігі мені таңдандырады» / Ә. Құланбай // Егемен Қазақстан. – 2008. – 26 наурыз (№ 91/92). – 1 б.
326. Құлабай Н. Айтматовтың адастырмас «Күс жолы» / Н. Құлабай // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2020. – 6 қазан (№ 190). – 6 б.
327. Құлбарақ С. Шығарма және аударма / С. Құлбарақ; қырғыз тіл. ауд. Ш. Мұртаза // Қазақ әдебиеті. – 2016. – 9-15 желтоқсан (№ 50). – 16-17 б.
328. Құл-Мұхаммед М. Ұлы махаббатты тудыру үшін ұлы сезім керек / М. Құл-Мұхаммед; дайынд. Г. Бектасова // Түркістан. – 2010. – 10 маусым (№ 23). – 6 б.

329. Құмарғалиева Н. IV Халықаралық «ART ORDA» театр фестивалінен кейінгі ой / Н. Құмарғалиева // Театр.kz. – 2013. – № 12. – 14-17 б.
330. Құмарова Ш. Адамның мінез-құлқын айқын көрсетуді үйрену керек / Ш. Құмарова // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 40 б.
331. Құмарова Ш. Тәңір шыңының қыраны / Ш. Құмарова // Әдебиет айдыны. – 2008. – 17 шілде (№ 29). – 1,4 б.
332. Құндақбаев Б. Көктөбедегі кездесу: [Қ. Мұхамеджанов пен Ш. Айтматовтың пьесасы М. Әуезов атындағы Қаз. мем. акад. драма театры сахнасында] / Б. Құндақбаев // Соц. Қазақстан. – 1975. – 2 дек.
333. Құндақбайұлы Б. Шыңғыс Айтматов шығармалары қазақ сахнасында / Б. Құндақбайұлы // Керуен. – 2009. – № 1. – 133-140 б.
334. Құстар, құстар сызылтып ән салады ...; сұхбаттасқан Б. Сәдуақас // Алматы ақшамы. – 2010. – 1 сәуір (№ 39). – 16-17 б.
335. Құттыбаев Ш. Үндестік үйлесімі: Ш. Айтматовтың «Жәмилә» повесінің қазақ туындыларымен үндестігі / Ш. Құттыбаев, Б. Сманов // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2018. – № 7 (70). – 2018. – 156-160 б.
336. Құттыбаев Ш. Ш. Айтматов шығармаларындағы ғаламдық мәселелер / Ш. Құттыбаев, Ж. Саметова, Е. Абдимомынов ж.б. // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2019. – №4. – 253-258 б.
337. Құттымұратұлы Қ. Шыңғыс Айтматовтың шығармасы сахналанды / Қ. Құттымұратұлы // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2019. – 11 маусым (№ 109). – 10 б.
338. Қыдыр Е. Көктебедегі кездесу: [Алматы қ. Респ. сарайында өткен Қырғызстан жазушысы Ш. Айтматов пен қазақ ақыны М. Шахановтың «Құз басындағы аңшының зары» атты кітабының тұсау кесер рәсіміне бағышталған оқырмандармен кездесуі туралы] / Е. Қыдыр // Егемен Қазақстан. – 1997. – 22 мамыр.
339. Қыдырәлі Д. Арманы ақиқатқа айналған абыз / Д. Қыдырәлі // Қазақ әдебиеті. – 2013. – 8-14 қараша (№ 45). – 3 б.
340. Қызыл орамалды Әселдің қайта оралуы; дайынд. Г. Бектасова // Түркістан. – 2010. – 10 маусым (№ 23). – 6 б.
341. Қырғыз елінен бой көтерген Эверест: [Ш. Айтматов творчествосы туралы космонавтан шопанға дейін ой толғайды] // Жалын. – 1988. – №6. – 3-7 б.
342. Қырғыз коммунистері туралы повесть: [Ш. Айтматовтың «Жорғаның мерт болуы» атты повесі жайлы] // Соц. Қазақстан. – 1965. – 19 нояб.
343. Қырғыз Республикасы әдебиет және өнер қайраткерлерінің бір тобын Қазақстан Республикасының Мемлекеттік наградаларымен наградтау туралы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы: 1995 ж. 25 тамыз // Егемен Қазақстан. – 1995. – 29 тамыз; ҚР Президенті мен ҚР Үкіметінің актілер жинағы. – 1995. – № 28. – 4 б.
344. Қырғызбай Ө. Айтматов – әлемде ең көп оқылатын жазушының бірі

- / Ө. Қырғызбай // Алматы ақшамы. – 2009. – 27 қазан (№ 125). – 11 б.
345. Қырғызбай Ө. Көркемдік кеңістіктің жарық жұлдызы / Ө. Қырғызбай // Алматы ақшамы. – 2008. – 12 маусым (№ 66). – 27 б.
346. Қырғызбай Ө. Қырғызстанда да Қазақбаевтар бар / Ө. Қырғызбай // Алматы ақшамы. – 2007. – 30 қазан (№ 131). – 15 б.
347. Ләмбек Г. Тағылымы мол қойылым / Г. Ләмбек // Мәдениет. – 2013. – № 7. – 58 б.
348. Лизунова Е. Сөз бен саз: [Ш. Айтматовтың 60 жасқа толуына] / Е. Лизунова // Қазақ әдебиеті. – 1988. – №12. – 22-23 б.
349. Лондондағы Шыңғыс Айтматовты еске алу күні // Мәдениет. – 2013. – № 7. – 64 б.
350. Лордтар палатасында // Қазақ әдебиеті. – 2017. – 13-19 қазан (№ 42). – 5 б.
351. Мағауин М. Анау-мынау мақалалар: «А.А.» ашуланып жатыр; Кітап шығару машақаты; «Бәрі кәкей!»; Менің меншікті ұрыларым / М. Мағауин // Жұлдыз. – 2005. – № 5. – 131-175 б.
352. Мамай Н. Шықана ескерткіш орнатам деген ой үш ұйықтасам түсіме кірмеген еді / Н. Мамай; әңг. Р. Өрен // Алматы ақшамы. – 2011. – 1 қыркүйек (№ 102). – 6 б.
353. «Манас» жыры // Аңыз адам. – 2018. – № 6. – 4 б.
354. Матибаева Ш. Қайткенде адам қалады адам болып? / Ш. Матибаева // Ұлт тағылымы. – 2011. – № 1. – 323-326 б. – Библиогр.: 5 атау.
355. Махаббат жайлы ән; дайынд. Ж. Қалыбай // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 18-20 б.
356. Махаббат хикаясы // Нұрқатов А. Идея және образ: әдеби-сын мақалалар. Шығармалар жинағы. – 3-т. – Алматы, 2010. – 383-387 б.
357. Мәдібай Қ. Айтматов шолған қиырлар / Қ. Мәдібай // Қазақ әдебиеті. – 2012. – 20-26 сәуір (№ 16). – 6 б.; Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2012. – № 2. – 81-86 б.
358. Мәдібай Қ. Айтматов шолған қиырлар / Қ. Мәдібай // Абай. – 2014. – № 2. – 56-60 б.
359. Мәмет С. Ғаламшарлық қаламгер / С. Мәмет // Егемен Қазақстан. – 2013. – 8 қараша (№ 249). – 7 б.
360. Мәңгүрт» қоғамдағы проблеманы көрсетті; дайынд. С. Муньянова // Қазақстан-заман. – 2015. – 29 қазан (№ 43/44). – 17 б.
361. Мәуленов А. Шыңғыс Айтматов шығармашылығының мифтік әлемі / А. Мәуленов // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2010. – № 11. – 64-71 б.
362. Меделханова Х. Ш. Айтматовтың «Найман-Ана» үзіндісін дәстүрлі және бейіндік жүйеде оқытудың салыстырмалы үлгілері / Х. Меделханова // Ұлағат. – 2007. – № 3. – 105-119 б.
363. Менің алғашқы мұғалімім: Ш. Айтматовтың шығармасы бойынша жасалған инсценировка; Ауд. Қ. Молдақашев // Пьесалар жинағы. – Алматы: Қазақстан, 1968. – 38-58 б.
364. Меңдеке Ә. Кітап жазу күннен-күнге қиындай түспек: [Алматы қ.

- Респ. сарайында Қырғызстан жазушысы Ш. Айтматов пен қазақ ақыны М. Шахановтың «Күз басындағы аңшының зары» атты кітабы бойынша пікір алысу кеші өткендігі жайлы] / Ә. Меңдеке // Қазақ әдебиеті. – 1997. – 20 мамыр (№ 20). – 2 б.
365. Мурти А. Самскара: [Алғы сөзін жазған Ш. Айтматов; Орыс тілінен ауд. Т. Жұмаханұлы]: Хикаят / А. Мурти // Жалын. – 1996. – № 5-6. – 8-40 б.; № 7-8. – 6-15 б.
366. Мұқан А. Ш. Айтматов туындылары және қазақ музыкалық театры / А. Мұқан // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2009. – № 3. – 86-89 б.
367. Мұқан А. Шыңғыс Айтматовтың саханалық әлемі / А. Мұқан // Мәдениет. – 2009. – № 2. – 3-10 б.
368. Мұқан А.О. Шыңғыс Айтматовтың шығармалары қазақ опера сахнасында / А.О. Мұқан // Педагогика және психология. – 2016. – № 3. – 177-181 б.
369. Мұқашев З. Боранды бекет: Адамгершілік пен еңбек: [Роман туралы пікір] / З. Мұқашев // Қазақ әдебиеті. – 1983. – 12 авг.
370. Мұртаза Шерхан айкайлап айтқан сөз: [Қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматовтың шығармашылығы туралы] / Ш. Мұртаза // Егемен Қазақстан. – 1999. – 26 наурыз.
371. Мұртаза Ш. Шыңғыс және шындық: [Ш. Айтматовтың 60 жасқа толуына] / Ш. Мұртаза // Соц. Қазақстан. – 1988. – 11 дек.
372. Мұртаза Ш. Шыңғыс мені «үкәм» дейтін / Ш. Мұртаза // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 41 б.
373. Мұсылманқұл Т. «Даниярдың әні» қалай дүниеге келді? / Т. Мұсылманқұл // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2021. – 27 қазан (№ 204). – 13 б.
374. Мұсылманқұл Т. Айтматов оқыған техникум / Т. Мұсылманқұл // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2023. – 19 қаңтар (№ 12). – 11 б.
375. Мұсылманқұл Т. Айтматов еліне саяхат / Т. Мұсылманқұл // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2023. – 1 ақпан (№ 21). – 16 б.
376. Мұхамеджанов Қ.М. Дос жайлы сұхбат: [Ш. Айтматов туралы] / Қ.М. Мұхамеджанов // Қазақ әдебиеті. – 1988. – 9 дек.
377. Мұхамеджанов Қ.М. Талант иесі: [Ш. Айтматов Қызылордада] / Қ.М. Мұхамеджанов // Ленин жолы. – 1969. – 24 дек.
378. Мұхамеджанов Қ.М. Шабыттың ақжелкені: [Жазушы Ш. Айтматовтың елу жасқа толуына] / Қ.М. Мұхамеджанов // Соц. Қазақстан. – 1978. – 12 дек.
379. Мұхтар жайлы лебіздер: [Ш. Айтматов, Н. Погодин, А. Фадеевтердің айтқандарынан] // Ленин туы. – 1987. – 26 сент.
380. Мұхтаров Т. Кеңестік шындықтың бетпердесін сыпырған «Бетпе-бет» / Т. Мұхтаров // Үш қоңыр. – 2016. – 8 сәуір (№ 14). – 2 б.
381. Мылтықбаев Р. Әлемге мәшһүр Айтматов: [Ш. Айтматов 60 жаста] / Р. Мылтықбаев // Еңбек туы. – 1988. – 9 дек.

382. Мылтықбаев Р. Достық дәндері: [Ш. Айтматов туралы] / Р. Мылтықбаев // Еңбек туы. – 1978. – 20 окт.
383. Мылтықбаев Р. Талант туындысы: [Ш. Айтматовтың «Ақ кеме» повесіне сын] / Р. Мылтықбаев // Еңбек туы. – 1971. – 5 февр.
384. Мылтықбаев Р. Шыңғыс шығармасындағы достық лебіз: [Ш. Айтматов туралы] / Р. Мылтықбаев // Еңбек туы. – 1969. – 7 март.
385. Мылтықбаев Р. Шыңғыс Айтматов / Р. Мылтықбаев. – Алматы: Жазушы, 1978. – 88 б.
386. Мыңбай Д. Иә, бұл солай болған / Д. Мыңбай // Егемен Қазақстан. – 2012. – 27 маусым (№ 352/355). – 3 б.
387. Мырзахметұлы Қ. Айтматовты таңырқатқан азамат / Қ. Мырзахметұлы // Сыр бойы. – 2020. – 22 тамыз (№ 125/126). – 5 б.
388. Мырзабеков А. Көңіл күнделігі / А. Мырзабеков // Ақ Жайық kz. – 2014. – № 4. – 171-181 б.
389. Нағыметов А. Шындық, шеберлік және Ш. Айтматов: [Ш. Айтматовтың «Жәмилә» повесі туралы] / А. Нағыметов // Қазақстан мектебі. – 1970. – №2. – 76-31 б.
390. Нағыметов А. Шыңғыс және шеберлік: [Жазушы Ш. Айтматов туралы] / А. Нағыметов // Қазақстан мұғалімі. – 1968. – 26 дек.
391. Нағыметов А. Шыңғыс шығармалары және замандас тұлғасы: [Ш. Айтматовтың творчествосы жайында] / А. Нағыметов // Лениншіл жас. – 1969. – 15 май.
392. Нәдірбеков Ж. Желтоқсан оқиғасы және Шыңғыс Айтматов / Ж. Нәдірбеков; әнг. Ө. Мұқай // Қазақ әдебиеті. – 2020. – 18 желтоқсан (№ 51). – 9 б.
393. Нұрғалиев Р. Шындық шырағы: [Ш. Айтматовтың «Плаха» романы туралы] / Р. Нұрғалиев // Лениншіл жас. – 1987. – 13 февр.
394. Нұрғалымұлы Ұ. Шыңғыс шығармаларымен көмкерілген кеш / Ұ. Нұрғалымұлы // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2018. – 12 қыркүйек (№ 172). – 8 б.
395. Нұрғманбекова Р. Бауырластық айнасы: [Қырғыз жазушысы Ш. Айтматов пен Қазақстан халық жазушысы М. Шахановтың бірлесіп жазған «Күз басындағы аңшының зары» атты кітабы жайлы] / Р. Нұрғманбекова // Жетісу. – 1997. – 22 қаңтар.
396. Нұржекеев Б. Барлық шығармасы сәтті шыққан / Б. Нұржекеев // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 39 б.
397. Нұрмағамбетов Т. Адам жанының әндері: Жазушы Ш. Айтматов туралы / Т. Нұрмағамбетов // Қазақ әдебиеті. – 2003. – 12 желтоқсан (50). – 18 б.
398. Нұрпейісов Ә. Адамзаттың Айтматовы еді...: Қазанама / Ә. Нұрпейісов // Айқын. – 2008. – 12 маусым (№107). – 5 б.
399. Нұрпейісов Р. Тарихты тамырлаған туынды: [Ш. Айтматов пен М. Шахановтың өзара сырласуынан туған «Күз басындағы аңшының

- зары» атты кітабы туралы] / Р. Нұрпейісов // Жетісу. – 1997. – 22 қазан.
400. Нүсіпхан А. Тірек іздеу: [Қырғыз жазушысы Ш. Айтматовқа оның ұлт мәселелері туралы пікірлерін қазақ халқы да қолдайтындығы туралы хат] / А. Нүсіпхан // Заман-Қазақстан. – 1997. – 24 қаңтар (№ 4). – 12 б.
401. Нүсіпханұлы А. Айтматовқа хат / А. Нүсіпханұлы // Ақиқат. – 2014. – № 7. – 24-27 б.
402. Нығметов А. Шыңғыс шығармалары және замандас тұлғасы: [Ш. Айтматовтың творчествосы туралы] / А. Нығметов // Лениншіл жас. – 1969. – 15 май.
403. Нысаналин А. Адам мен жер тағдыры: [Ш. Айтматовтың шығармаларындағы достық тақырыбы] / А. Нысаналин // Лениншіл жас. – 1974. – 22 июнь.
404. Нысаналин А. Адам мен жер тағдыры: [Ш. Айтматовтың «Кұс жолы» повесі жөнінде] / А. Нысаналин // Оңтүстік Қазақстан. – 1964. – 27 сент.
405. Нысаналин А. Армысың «Ақ кеме!»: [Ш. Айтматовтың «Ақ кеме» повесі бойынша түсірілген фильм туралы] / А. Нысаналин // Лениншіл жас. – 1977. – 12 янв.
406. Нысаналин А. Саңлақ суреткер: [Ш. Айтматов 50 жаста] / А. Нысаналин // Жетісу. – 1978. – 12 дек.
407. Нысаналин А. Тоқшылық пен жоқшылық: [Ш. Айтматовтың «Ғасырдан да ұзақ күн» (Боранды бекет) романы бойынша Ә. Мәмбетов қойған спектакль М. Әуезов атындағы қазақ драма театры сахнасында] / А. Нысаналин // Соц. Қазақстан. – 1990. – 20 мамыр.
408. Нысаналин А. Шыңғыс шыңы: [Ш. Айтматов 60 жаста] / А. Нысаналин // Қазақ әдебиеті. – 1988. – 9 дек. – 5-6 б.
409. Нысаналин Аян-Сейітхан. Тау мен дала тұтасып / А. Нысаналин // Аіқуп (Айқын). – 2022. – 27 қыркүйек (№ 144). – 1, 6 б.
410. Нысаналин Аян-Сейітхан. Шерхан мен Шыңғыс / А. Нысаналин // Ана тілі (Ана тілі). – 2022. – 29 қыркүйек (№ 39). – 4 б.
411. Олжабай С. Айтматов ауылында / С. Олжабай // Айғақ. – 2014. – 15 қаңтар (№ 1/2). – 7 б.; 22 қаңтар (№ 3). – 7 б.; 29 қаңтар (№ 4). – 10 б.; 5 ақпан (№ 5). – 10 б.; 12 ақпан (№ 6). – 10 б.
412. Омарұлы Б. Айтматов пен Ақматалиев / Б. Омарұлы // Алматы ақшамы. – 2018. – 7 сәуір (№ 40). – 7-9 б.
413. Омарұлы Б. Тамырластық пен тағдырластық / Б. Омарұлы // Жас Қазақ. – 2016. – 14 қазан (№ 41). – 7 б.
414. Ораз Н. Май шамның жарығымен өткен кездесу / Н. Ораз // Алматы ақшамы. – 2012. – 27 қыркүйек (№ 118). – 28-29 б.
415. Ораз Н. Студент және есек / Н. Ораз // Алматы ақшамы. – 2013. – 9 ақпан (№ 18). – 10-11 б.
416. Ораз Н. Шыңғыс шығармаларындағы қазақ даласы: этюд / Н. Ораз // Алматы ақшамы. – 2014. – 29 мамыр (№ 66). – 19 б.
417. Ораз Н. Шыңғыстың жастық шағы / Н. Ораз // Алматы ақшамы. –

2013. – 19 қаңтар (№ 8). – 8 б.; 16 ақпан (№ 21/23). – 14 б.; 16 наурыз (№ 35). – 14 б.
418. Ораз Н. Суреткерді сабамақ болған кім?..: қаз-қалпында / Н. Ораз // Егемен Қазақстан. – 2017. – 8 қыркүйек (№ 172). – 9 б.
419. Ораз Н. Долондағы махаббат: қаз-қалпында. / Н. Ораз // Егемен Қазақстан. – 2017. – 22 қыркүйек (№ 182). – 8 б.
420. Ораз Н. Суреткер мен кейіпкер / Н. Ораз // Егемен Қазақстан. – 2017. – 6 қазан (№ 192). – 9 б.
421. Ораз Н. Ош форумы / Н. Ораз // Egemen Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2018. – 17 қазан (№ 198). – 8 б.
422. Оразалин Н. Азияға айбын болған суреткер: [Қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматов туралы] / Н. Оразалин // Қазақ әдебиеті. – 1999. – 21 мамыр (№ 21). – 1,4-5 б.
423. Оразалин Н. Айтматов төрі / Н. Оразалин // Қазақ әдебиеті. – 2008. – 25 желтоқсан (№ 52 (1)). – 4-5 б.
424. Оразалин Н. Қош, әлемнің ұлы суреткері!: Қазанама / Н. Оразалин // Қазақ әдебиеті. – 2008. – 13-19 маусым (№ 24). – 3 б.
425. Оразалин Н. Әдебиетке деген қамқорлықпен: жоғары деңгейдегі кездесулер / Н. Оразалин // Soltústık Qazaqstan (Солтүстік Қазақстан). – 2021. – 6 қараша (№ 130). – 2 б.
426. Оразалы С. Мұхтар Әуезовтің өте зор әсері тиді...» деп еді / С. Оразалы; әнг. А. Кемелбаева // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 42-43 б.
427. Оразалы С. Ол күндер қайтіп келер ме!? / С. Оразалы // Егемен Қазақстан. – 2009. – 28 қаңтар (№ 30/33). – 9 б.
428. Оразалы С. Парасат пырағы / С. Оразалы // Егемен Қазақстан. – 2008. – 12 желтоқсан (№ 382/384). – 5 б.; Оразалы С. Шығармалар жинағы. Т. 1. – Алматы: Таймас, 2011. – 86-111 б.
429. Оразалы С. Шығармалар жинағы: үш томдық / С. Оразалы. 1-том. Тас бұлақтың суындай: әдебиет туралы ойлар, монография, мақалалар; Ақпарат және мұрағат комитеті; «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару» бағд. 1-том: Тас бұлақтың суындай: әдебиет туралы ойлар, монография, мақалалар. – Астана: «Таймас» баспа үйі, 2011. – 376 б.
430. Оразалы С. Шығармалары: жеті томдық / С. Оразалы. 1-том: хикаялар, эсселер. – Нұр-Сұлтан: Foliant, 2021. – 400 б.
431. Оразбай С. Айтматов жанындай жақсы көрген / С. Оразбай; дайынд. С. Бекмұратұлы // Алматы ақшамы. – 2012. – 25 ақпан (№ 25). – 15 б.
432. Оралбайұлы Ө. Шыңғыс Айтматов: «Мына Рахымбай інім...Ленин екен» / Ө. Оралбайұлы // Дала мен қала. – 2011. – 25 сәуір (№ 16). – 11 б.
433. Оралбайұлы Ө. Ұлылықпен ұшырасу / Ө. Оралбайұлы // Егемен Қазақстан. – 2017. – 23 қазан (№ 203). – 4 б.
434. Оралбайұлы Ө. Шоңның шұғыласы / Ө. Оралбайұлы // Egemen Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2018. – 9 қазан (№ 192). – 7 б.

435. Ормушев А. Шыңғыс Айтматов – әлемнің ұлы суреткері / А. Ормушев // Қазақстан. – 2008. – № 2. – 34-36 б.
436. Ормышева А.А. Қазақ тіліне деген құрмет / А.А. Ормышева // Ел-назар. – 2019. – № 9/10. – 6 б.
437. Оспанқұлова Ш.А. Ш. Айтматовтың «Боранды бекет» романындағы дейкисінің функциялары / Ш.А. Оспанқұлова, Т.О. Есембеков // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Өнер, филология, журналистика сериясы. – 2018. – №3. – 171-174 б.
438. Отарбаев Р. Жас тұлпарды баптап кетсем деп едім / Р. Отарбаев // Жамбыл. – 2014. – № 1. – 139-147 б.
439. Отарбаев Р. Жас тұлпарды баптап кетсем деп едім»: ұллық сабақтастығы жақындағы сыр / Р. Отарбаев // Егемен Қазақстан. – 2008. – 22 наурыз (№ 87/90). – 3 б.
440. Отарбаев Р. Жұлдыз боп Айтматов акты, жіп сәулесін созып ... Тау мұнайып, дала күрсінді... / Р. Отарбаев // Астана хабары. – 2008. – 12 маусым (№ 70). – 5 б.
441. Өмір тезистері: қанатты сөздер; құраст. Е. Жұмахметұлы. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 238 б.
442. Өмірұлы К. Талант тағылымы: [Ш. Айтматов 50 жаста] / К. Өмірұлы // Оңтүстік Қазақстан. – 1978. – 13 дек.
443. Өтегенов С. Ш. Айтматов «Жалын» журналында / С. Өтегенов // Жалын. – 1988. – №1. – 43-46 б.
444. Өтеуліұлы Ө. Адам баласы тек қайырымдылық жасауымен ғана күшті бола алады / Ө. Өтеуліұлы // Алматы ақшамы. – 2007. – 30 қазан (№ 131). – 15 б.
445. Пал Ф. Аңыздан арылған Шығыс / Ф. Пал; ауд. Б. Сахариев // Сахариев Б. Шығармалары. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 394-397 б.
446. Президенттің қабылауында болды // Президент және Халық. – 2008. – 28 наурыз (№ 13). – 2 б.
447. Пікірлер: [М. Әуезов туралы] // Коммунистік еңбек. – 1977. – 28 сент.
448. Раев С. Ыйық: эссе / С. Раев // Қазақ әдебиеті. – 2023. – 17 наурыз (№ 10/11). – 6-7 б.
449. Райыс Ф. Біздің Шыңғыс: [Жазушы Ш. Айтматов туралы] / Ф. Райыс // Қазақ Елі. – 2003. – маусым (№ 16). – 6 б.
450. Рақымқызы Р. Бала Шыңғыстан адамзаттың Айтматовына дейін / Р. Рақымқызы // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 5-10 б.
451. Рахманалиев Р. Адамға тән қасірет: [Қырғыз жазушысы Ш. Айтматовтың «Кассандра таңбасы» романы туралы] / Р. Рахманалиев // Егемен Қазақстан. – 1995. – 12 шілде.
452. Рахымбек С. Астана және Айтматов: Шыңғыс Айтматов: «Астана өзінің өркенімен жаңа Қазақстанның өшпес тарихын жазуда...». Эссе / С. Рахымбек // Астана хабары. – 2008. – 19 сәуір (№ 49). – 3 б.
453. Рәмберді Т. Шыңғыс ағаның Шымкенттегі сапары: [Қырғыз жазушысы Ш. Айтматовтың Оңтүстік Қазақстан обл. сапары туралы] / Т. Рәмберді // Егемен Қазақстан. – 1998. – 6 мамыр.

454. Рысбаева К. Ш. Айтматовтың «Найман анасы»: Жазушы шығармасын оқыту / К. Рысбаева // Ұлағат. – 1998. – № 3-4. – 24-29 б.
455. Рысқұл А. Шығыстың жарық жұлдызы – Шыңғыс Айтматов / А. Рысқұл // JULDYZ (Жұлдыз). – 2018. – № 11. – 4-10 б.
456. Рысқұлов А. Саманчының жолы (Құс жолы!: Өлең / А. Рысқұлов; Қырғыз тілінен ауд. Ж. Әшімжан // Қазақ әдебиеті. – 2008. – 25 желтоқсан (№ 52 (1)). – 5 б.
457. Рысмаханова Ж. Бүкіл түркі дүниесінің жыр мерекесі Шыңғыс Айтматовқа арналды / Ж. Рысмаханова // Қазақ әдебиеті. – 2007. – 2-8 қараша (№ 44). – 2 б.
458. Салжүреков Ж. Тарлан талант: [Ш. Айтматов 50 жаста] / Ж. Салжүреков // Торғай таңы. – 1978. – 12 дек.
459. Салықжанова А. Манас пен Өуезовті әспеттеген Шыңғыс Айтматов әдебиеттегі алып тұлға болатын / А. Салықжанова // Tүrkistan (Түркістан). – 2018. – 15 қараша (№ 46). – 11 б.
460. Салықов К. Қос арыстың достығы: [Қырғыз жазушысы Ш. Айтматов пен қазақ жазушысы М. Шаханов туралы] / К. Салықов // Қазақ әдебиеті. – 1997. – 7 қаңтар (№ 1). – 6 б.
461. Самудинов Т. Аңыз ата Айтматов: [«Байчечекей» журн. бас ред.-ның қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматов туралы сұхбаты / Т. Самудинов; Өңг. газ. тілшісі] // Ұлан. – 1998. – 15 желтоқсан (№ 49). – 4 б.
462. Сапарғалиев Қ. Әділет қуған бала: [Ш. Айтматовтың повесі жайлы] / Қ. Сапарғалиев // Қызыл ту. – 1970. – 15 авг.
463. Сарбалаев Б. Көктөбеде кездесейік: [Ш. Айтматов пен Қ. Мұхамеджановтың «Көктөбедегі кездесу» атты спектаклі қазақ мемл. драма театрының сахнасында] / Б. Сарбалаев; Реж. Ә. Мәмбетов // Лениншіл жас. – 1984. – 25 апр.
464. Сарбалаұлы Б. Құлбекше жаз сыныңды / Б. Сарбалаұлы // Ана тілі. – 2013. – 17-23 қаңтар (№ 3). – 5 б.
465. Сариев Ш. Сен тірісің...: Өлең: Қазанама / Ш. Сариев // Қазақ әдебиеті. – 2008. – 13-19 маусым (№ 24). – 1 б.
466. Сарша Н. Ақ желкен жетелеген үміт / Н. Сарша // Театр.kz. – 2014. – № 8. – 8-10 б.
467. Сарша Н. Жамбылдағы қос қойылым / Н. Сарша // Театр.kz. – 2014. – № 8. – 8-13 б.
468. Саудабаев Қ. Парасат пірі / Қ. Саудабаев // Ана тілі. – 2008. – 19 маусым (№ 25). – 10 б.
469. Сәбең туралы сара сөз: [М. Өуезов, А. Фадеев, Ғ. Мүсірепов, С. Маршак, Ш. Айтматов, Р. Гамзатовтардың С. Мұқанов туралы айтқандары] // Қазақ әдебиеті. – 1990. – 20 көкек.
470. Сәрсекеев М. Шынайы дарын: [Ш. Айтматов туралы] / М. Сәрсекеев // Ертіс. – 1963. – 12 май.
471. Сәрсенбай Қ. Жақсылық жайлы жыр: [Жамбыл обл. Құлан ауылында тұратын Қ. Дәулетовтің қырғыз ақыны Шыңғыс Айтматовқа

- қатысты айтқан әңгімесі туралы] / Қ. Сәрсенбай // Жас Алаш. – 1999. – 8 сәуір.
472. Сәрсенбай Қ. Шыңғыс пен Илия: [Көрнекті сазгер І. Жақанов пен қырғыз жазушысы Ш. Айтматовтың арасындағы кездесулер туралы] / Қ. Сәрсенбай // Атамұра. – 1997. – 21 ақпан (№ 8). – 12 б.
473. Сәрсенбай Қ. Шыңғыс шуағы немесе «Даниярдың әні» ашқан даңғыл жол / Қ. Сәрсенбай // Егемен Қазақстан. – 2016. – 5 мамыр (№ 85). – 7 б.
474. Сәрсенбай Қ. Шыңғыс шуағы немесе «Даниярдың әні» ашқан даңғыл жол / Қ. Сәрсенбай // Алматы ақшамы. – 2016. – 30 маусым (№ 78). – 30-31 б.
475. Сәрсенхан Б. Әуезов пен Айтматов биігі / Б. Сәрсенхан // Егемен Қазақстан (Егемен Қазақстан). – 2022. – 28 қазан (№ 206). – 11 б.
476. Сәрсенхан Б. Біздің Жәмила / Б. Сәрсенхан // Егемен Қазақстан (Егемен Қазақстан). – 2023. – 18 қаңтар (№ 11). – 14 б.
477. Сәттібайұлы К. Алыптардың алақаны / К. Сәттібайұлы // Егемен Қазақстан. – 2008. – 30 шілде (№ 228/231). – 14 б.
478. Сәттібайұлы К. Тау мен даланы айқара құшақтаған Айтматов: [Қырғыз жазушысы Ш. Айтматов туралы] / К. Сәттібайұлы // Жас Алаш. – 2001. – 6 қаңтар.
479. Сейсенбаев Р. Таңғы сөз алдындағы түнгі ойлар: эссе / Р. Сейсенбаев // Егемен Қазақстан (Егемен Қазақстан). – 2019. – 24 маусым (№ 118). – 10 б.; 25 маусым (№ 199). – 10 б. – Алматы, 2019.
480. Сембай М. Алаштың алдаспаны / М. Сембай // Орталық Қазақстан. – 2009. – 13 маусым. – 1, 4-5 б.; Алаш-Орда, 2009. – 10 шілде (№ 28). – 3,5-6 б.
481. Серғазы Г. Ғасырлар торабындағы таксіреттер: [Алматыдағы Әл-Фараби атындағы ун-те Ш. Айтматовпен өткізілген кеш] / Г. Серғазы // Алматы ақшамы. – 1997. – 21 мамыр.
482. Серғазы Г. Киношеру төрешісі – Шыңғыс Айтматов: [XXIV халықаралық Мәскеу кинофорумы туралы] / Г. Серғазы // Алматы ақшамы. – 2002. – 27 маусым (№ 70). – 3 б.
483. Серғазы Г. Шыңғыс Айтматов – Алматы қаласының құрметті азаматы: [Қырғыз жазушысы туралы] / Г. Серғазы // Алматы ақшамы. – 2000. – 24 қаңтар.
484. Симонов К. Өрелі өнер: Ш. Айтматов пен Қ. Мұхамеджановтың «Көктөбедегі кездесу» спектаклі Москваның «Современник» театры сахнасында «Известия» газетінен / К. Симонов; Реж. Г. Волчек // Қазақ әдебиеті. – 1973. – 16 февр.
485. Смағұлова Г. Ұстаз бен Шәкірт: М. Әуезов пен Ш. Айтматов жайында / Г. Смағұлова // Жібек жолы. – 1997-1998. – № 18-19-20. – 43-45 б.
486. Смайылов К. Әлем биігіндегі азамат: [Жазушы Ш. Айтматов туралы]. / К. Смайылов // Қазақ әдебиеті. – 1991. – 8 қараша.
487. Сманов Б. Айтматов әлемі / Б. Сманов // Айқын. – 2012. – 28 наурыз (№ 55). – 5 б.

488. Сманов Б. Аңыз адамға айналған Айтматов / Б. Сманов // Жалын. – 2012. – № 4/10. – 161-165 б.
489. Сманов Б. Қырғыз халқының ұлы жазушысы / Б. Сманов // АҚИҚАТ (Ақиқат). – 2019. – № 3. – 98-103 б.
490. Сматаев С. Ағаларым – жағаларым, інілерім – ірілерім: Қызығу мен қызғану (Шыңғыс Айтматовқа) ; Ол жас еді мөлдiрiн кiр шалмаған (Мұхтар Құл-Мұхаммедке уәж): арнау өлеңдер / С. Сматаев // Үш қоңыр. – 2014. – 26 желтоқсан (№ 52). – 3 б.
491. Смоляков А. Заманауи қойылым жасаған / А. Смоляков // Алматы ақшамы. – 2012. – 30 маусым (№ 79). – 14 б.
492. Совет пьесасы Лондонда: Қ. Мұхамеджанов пен Ш. Айтматовтың «Көктөбедегі кездесу» пьесасы Англияның «Хэмпстедтеатр» сахнасында // Қазақ әдебиеті. – 1977. – 1 июль.
493. Сөйлемез О. Кассандра таңбасы» және Айтматовтың діни көзқарасы / О. Сөйлемез // Яссауи университетінің хабаршысы. – 1999. – № 3. – 76-82 б.
494. СССР-дің әдебиет және архитектура саласындағы 1968 жылғы мемлекеттік сыйлығын беру туралы: [КПСС Орт. Комитеті мен СССР Министрлер Советінің қаулысы] // Соц. Қазақстан. – 1968. – 7 нояб.
495. Стамбекұлы Д. Ақырет пен қасірет: [«Боранды бекет» атты көркем фильм туралы. Авт. Ш. Айтматов, реж. Б. Қарағұлов] / Д. Стамбекұлы // Егемен Қазақстан. – 1995. – 29 қыркүйек.
496. Сұлтанбеков Т. Айтматовты асқақтатып, Манас ордоны жырға бөледі / Т. Сұлтанбеков // Ақ жол. – 2014. – 28 қазан (№ 149). – 1, 2 б.
497. Сығай Ә. Айтматовтың әр еңбегін қазақ халқы төл шығармасындай қабылдады / Ә. Сығай; әңг. Ш. Құрманбай // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 44-45 б.
498. Таңжарық Т. Қыз дәурен, қызыл орамал һәм қимастық / Т. Таңжарық // Дала мен қала. – 2010. – 31 мамыр (№ 21). – 16 б.
499. Тарази Ә. Адамзаттың Айтматовы еді...: Қазанама / Ә. Тарази // Айқын. – 2008. – 12 маусым (№107). – 5 б.
500. Тарақов Ә. Туыстық тамырын тереңдеткен / Ә. Тарақов // Жалын. – 2012. – № 4/10. – 161-165 б.
501. Тасболатов Қ. Достық жыршысы туралы туынды: [Р. Мылтықбаевтың «Шыңғыс Айтматов» атты әдеби-тарихи суреттеме кітабы туралы] / Қ. Тасболатов // Еңбек туы. – 1979. – 20 март.
502. Тасымбеков А. Айтматов көрген азап: [Ұлы қырғыз жазушысы Ш. Айтматовтың туыс-туғандары туралы тарихи дерек] / А. Тасымбеков // Жас Алаш. – 1997. – 9 желтоқсан.
503. Таубайқызы Г. Ымдау тіліндегі алғашқы спектакль / Г. Таубайқызы // Егемен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2023. – 3 сәуір (№ 61). – 12 б.
504. Тәжібаев Б. «Арманым, Әселім!» атты спектакльдің жасөспірімдер театрында қойылуы: [Ш. Айтматовтың «Қызыл желекті шынарым» повесі бойынша] / Б. Тәжібаев // Жетісу. – 1966. – 1 март.

505. Тәшенов Т. Қызыр бабаның батасы дарыған кісілер / Т. Тәшенов // Айқын. – 2014. – 12 маусым (№ 100). – 7 б.
506. Тәшімова М. Ғасырдан да ұзақ күн / М. Тәшімова // Қазақ. – 2012. – 26 қазан (№ 43). – 11 б.
507. Тәшімова М. Ана – Жер-Ана: Сәбира Майқанова Толғанай рөлінде / М. Тәшімова // Jас qazaq (Жас Қазақ). – 2018. – 27 сәуір (№ 15). – 3 б.
508. Тәшімова М. Шыңғыс Айтматов шығармалары қазақ сахнасында / М. Тәшімова // Керуен. – 2018. – № 3. – 119-127 б.
509. Теменов Т. Көпті көргені көрініп тұратын / Т. Теменов; әңг. М. Шапиян // Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 46-47 б.
510. Тоғысбаев Б. Қырғыз перзенті – әлем әдебиетінің ақиығы: [Ш. Айтматовтың 60 жасқа толуына] / Б. Тоғысбаев // Өркен. – 1988. – 10 дек.
511. Тоғысбаев Б. Тау мен дала жыршысы: [Ш. Айтматовтың 60 жасқа толуына] / Б. Тоғысбаев // Жетісу. – 1988. – 13 дек.
512. Тоғысбайұлы Б. Жамиля: Шыңғыс Айтматовтың шығармашылығы, қазақ халқына деген ықыласы туралы / Б. Тоғысбайұлы // Жас Алаш. – 2004. – 30 қыркүйек (№ 117). – 5 б.
513. Тойлыбаев С. Үш кездесу / С. Тойлыбаев // Ана тілі (Ана тілі). – 2021. – 7-13 қаңтар (№ 1). – 4 б.
514. Тоқбергенов Т. Шоң мұзарттан көз тартқан: [Ш. Айтматовтың «Боранды бекет», «Жан пида» романдары жайлы] / Т. Тоқбергенов // Қазақ әдебиеті. – 1987. – 16 окт.; Тоқбергенов Т. Ай мүйіз. – Алматы: Жалын, 1990. – 54-72 б.
515. Тоққұлов С. Көшпенділер: Шыңғыс Айтматовтың аруағына арнаймын / С. Тоққұлов // Қазақ әдебиеті. – 2008. – 11-17 шілде (№ 28). – 8 б.
516. Төлегенқызы Ы. Шыңғыс ханның ақ бұлты / Ы. Төлегенқызы // Арқа аяғу (Арқа ажары). – 2021. – 13 наурыз (№ 28). – 4 б.
517. Төленқызы Р. Айтматовты еске алды / Р. Төленқызы // Астана ақшамы. – 2009. – 12 желтоқсан (№ 139). – 6 б.
518. Төрекұлқызы Р. Шыңғыс бала кезінен-ақ чоң болды»: [Қырғыз жазушысы Ш. Айтматовтың қарындасының ағасы туралы сұхбаты / Р. Төрекұлқызы; Әңг. Ж. Солты] // Егемен Қазақстан. – 2000. – 2 ақпан.
519. Тұржанова О. «Ақ кеме» жолға шығады: [Ш. Айтматовтың повесі бойынша спектакль Қарағанды обл. театр сахнасында қойылды] / О. Тұржанова // Орталық Қазақстан. – 1985. – 15 дек.
520. Тұржанова О. «Ақ кемедегі» тағдырлар: [Ш. Айтматовтың «Ақ кемесі» Қарағанды обл. театры сахнасында] / О. Тұржанова // Орталық Қазақстан. – 1985. – 28 дек.
521. Тұрлыбек Д. Шыңғыс Айтматовпен соңғы сұхбат немесе Ыстықкөлдегі кездесу / Д. Тұрлыбек // Түркістан. – 2014. – 1 мамыр (№ 17). – 9 б.

522. Тұрлыбек Д. Ыстық көлдегі кездесу немесе Шыңғыс Айтматовтың соңғы сұхбаты / Д. Тұрлыбек // Әділет. – 2012. – 12 желтоқсан (№ 47). – 6-7 б.
523. Тұрлығазы А. «Кассандра таңбасы» футуристік трагедиясының премьерасы өтті / А. Тұрлығазы // Almaty aqshamy (Алматы ақшамы). – 2023. – 11 сәуір (№ 46). – 8 б.
524. Тұрысов Е. Шыңғыстың биік шынары: [Ш. Айтматовтың 60 жасқа толуына] / Е. Тұрысов // Оңтүстік Қазақстан. – 1988. – 13 дек.
525. Тұрышев А.Қ. Шыңғыс Айтматовтың «Жан пид» романы жайлы бірер сөз / А.Қ. Тұрышев, Г.А. Жұмабекова // «Қ. Кемелгеров тағылымы»: ғыл.-практ. конф. материалдары. – Т. 2. / бас ред. Е.М. Арын. – Павлодар, 2006. – 177-181 б.
526. Түменбаев Ж. Ш. Айтматовпен кездесу: [Ш. Айтматов Қызылордада] / Ж. Түменбаев // Ленин жолы. – 1969. – 28 дек.
527. Түменбаев Қ. «Ақ кеме» қазақ сахнасында: [Ш. Айтматовтың повесі бойынша жасалған спектакль қазақ мемл. драма театры сахнасында] / Қ. Түменбаев; Реж. Ә. Мәмбетов // Жетісу. – 1984. – 12 янв.
528. Түменбай Қ. Айтматов жатқан «қорқынышты» бөлме / Қ. Түменбай // Almaty aqshamy (Алматы ақшамы). – 2019. – 18 шілде (№ 86). – 10-11 б.
529. Түменбай Қ. «Жусан иісі», «Жәмила» және «Шинель» немесе ащы шөптің тәтті дәмі / Қ. Түменбай // Egemen Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2021. – 25 қараша (№ 225). – 11 б.
530. Түркі тұлғаларына құрмет // Түркі әлемі. – 2012. – қараша (№ 11). – 1 б.
531. Тыныштыққызы Ұ. Саналы ұрпақ – ұлт болашағы / Ұ. Тыныштыққызы // Аққа аяғу (Арқа ажары). – 2019. – 12 қараша (№ 133). – 4 б.
532. Уәлиев Қ. Ар алдында арылу: [Қ. Мұхамеджанов пен Ш. Айтматовтың «Көктөбедегі кездесу» пьесасы М. Әуезов атындағы Қаз. мем. акад. драма театры сахнасында. Реж. Ә. Мәмбетов] / Қ. Уәлиев // Қазақ әдебиеті. – 1976. – 16 янв.
533. Уәлиев Қ. Бетпе-бет» Жамбыл сахнасында: [Ш. Айтматовтың спектаклі Жамбыл обл. театры сахнасында] / Қ. Уәлиев; Инцинировкасы Қ. Нұрмаханов пен Т. Дүйсебаевтыкі // Қазақ әдебиеті. – 1974. – 22 нояб.
534. Ұлан даланың ұлы жыршысы: [М. Әуезов туралы замандастары лебізі] // Дидар. – 1997. – 1 қаңтар.
535. Ұлы адам туралы ұлағатты сөздер: [М. Әуезов туралы Ш. Айтматов, В. Баум, К. Федин, С. Мұқановтардың пікірлері] // Ленин жолы. – 1967. – 10 дек.
536. Ұлы адамның ұлы махаббаты: Ш. Айтматов пен М. Шахановтың «Ғасыр айрығындағы сырласу» (Құз басындағы аңшының зары) кітабынан үзінді // Түркі әлемі. – 2009. – мамыр-маусым (№ 5/6). – 4 б.

537. Ұлттың мөрі: Абай туралы қанатты сөздер; құраст. Е. Жұмахметұлы. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 200 б.
538. Хиросима мәңгілікке ешқашан қайталанбасын!: [Дүние жүзінің парламентарийлері мен халықтарына СССР Жоғарғы Советінің депутаттарының хаты] // Соц. Қазақстан. – 1985. – 3 авг.
539. Хитцер Ф. Айтматовтың аудиториясы: Жазушы шығармаларының шет елдерде танылуы жайлы / Ф. Хитцер; Орысшадан ауд. Қ. Жылқышиев // Жалын. – 1998. – № 22-35 б.
540. Ш. Айтматов пен М. Шахановтың шығармашылық бірлестігі: [Қырғыз мемл. академиялық драма театры сахнасында өткен Ш. Айтматов пен М. Шахановтың «Соқратты ескеру түні немесе миғұла терісі үстіндегі сот» атты спектаклінің қойылымы туралы; ҚазТАГ // Егемен Қазақстан. – 1996. – 26 желтоқсан.
541. Ш.Т. Айтматовты «Отан» орденімен наградау туралы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы: 1999 ж. 22 қаңтар // Егемен Қазақстан. – 1999. – 23 қаңтар.
542. Шайбеков К. Мал баққанға бітпей ме?: [Ш. Айтматовтың «Жан пида» романы бойынша семья мердігерлігі мәселелері туралы] / К. Шайбеков // Қазақ әдебиеті. – 1988. – 14 окт. – 12 б.
543. Шайқақов Ж. Екі мүйізді Ескендір / Ж. Шайқақов // Таң-Шолпан. – 2008. – № 2. – 132-141 б.
544. Шамахова А. Қырғыз сөз өнері және Шыңғыс Айтматов туындыларын оқыту мен зерттеу мәселелері / А. Шамахова // ҚР ҰҒА хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2014. – № 3. – 48-52 б.
545. Шамахова А. Өмір шындығын бейнелеудегі көркемдік уақыт пен көркемдік қиял / А. Шамахова // ҚР ҰҒА хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2015. – № 1. – 274-278 б.
546. Шамахова А. Роман арқауындағы тарихи кезең шындығы / А. Шамахова // ҚР ҰҒА хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2015. – № 1. – 305-310 б.
547. Шамахова А. Шыңғыс Айтматовтың «Жан пида» романындағы экологиялық қасірет суреттері / А. Шамахова // Қазақ тілі мен әдебиеті орта мектепте. – 2022. – № 6. – 2-5 б.
548. Шаханов М. Екі Шыңғыс өнегесі және мәнгүрттік қасірет: өлең / М. Шаханов // Жалын. – 2008. – № 7. – 13 б.; Аңыз адам. – 2011. – № 11. – 37 б.
549. Шаханов М. Қырғыз эвересі және мәнгүрттендірудің егеуқұйрықтық тәсілі / М. Шаханов // Жалын. – 2010. – № 11. – 30-36 б.; № 12. – 32-56 б.; 2011. – № 1. – 28-61 б.
550. Шаханов М. Алтын, күміс және қалайы (Ш. Айтматовқа): өлең / М. Шаханов // Қазығұрт. – 2014. – № 9. – 39 б.
551. Шаханов М. Бауыржан Момышұлын еске алу, кемпір мен қыз жолдаған ғашықтық хат және Алматыдағы шығармашылық кеш

- (Ш. Айтматов туралы эсселер кітабынан) / М. Шаханов // Жас Қазақ үні. – 2010. – 1-7, 8-14 қазан (№ 38/39). – 6 б.; 15-21 қазан (№ 40). – 4 б.
552. Шаханов М. Екі Шыңғыс өнегесі және және мәңгүрттік қасіреті / М. Шаханов // Ана тілі. – 2008. – 19 маусым (№ 25). – 10 б.
553. Шаханов М. Екі Шыңғыс өнегесі және мәңгүрттік қасірет / М. Шаханов // Түркістан. – 2008. – 19 маусым (№ 25). – 7 б.
554. Шаханов М. Екі Шыңғыс өнегесі және мәңгүрттік қасірет: Өлең / М. Шаханов // Қазақстан-заман. – 2008. – 3 шілде (№ 27). – 2 б.
555. Шаханов М. Екі Шыңғыс өнегесі және мәңгүрттік қасірет: Бішкекте, Шыңғыс Айтматовпен азалы коштасуда оқылған жыр / М. Шаханов // Жалын. – 2008. – № 7. – 13 б.
556. Шаханов М. Қымыз және қарттық шақ... Малайзия королінің жұбайы немесе Айтматов неге өкпеледі?: Өлең / М. Шаханов // Қазақ. – 2009. – 22-29 мамыр (№ 21/22). – 1 б.
557. Шаханов М. Қырғыз Эвересі және оны бұркеуге құлшынған бұлттар (Аға-дос Ш. Айтматов туралы эсселер) / М. Шаханов // Жас Алаш. – 2010. – 28, 30 қыркүйек (№ 77/78). – 3, 4 б.; 5 қазан (№ 79). – 3 б.; 7 қазан (№ 80). – 4 б.
558. Шаханов М. Мүсіреповтің екі ерлігі және дара талғам қасіреті / М. Шаханов // Жас Алаш. – 2011. – 20 қаңтар (№ 4/5). – 8 б.
559. Шаханов М. Тамырсыз адамдар қауіпті: Қымыз және қарттық шақ... Малайзия королінің жұбайы немесе Айтматов неге өкпеледі?; Байлық пен сараңдық эллегиясы (Зауытбек Қарабековке); Космополиттік болашақ немесе Америкаша «қазақстандық ұлт (ел)»: өлеңдер. / М. Шаханов // Жас Алаш. – 2009. – 15 мамыр (№ 39). – 5 б.
560. Шаханов М. Ұлтын, тілін менсінбейтіндерді құдай жазалайды...; Жеке адамға табыну жарысы / М. Шаханов // Жас Қазақ үні. – 2010. – 17-23 қыркүйек (№ 36). – 1, 4-6 б.; 26 қазан-1, 9-15 қараша (№41-44). – 15, 12 б.
561. Шаханов М. Ұлы жүрек тоқтады / М. Шаханов // Жас Алаш. – 2008. – 12 маусым (№ 47). – 1 б.
562. Шаханов М. Ұлы жүрек тоқтады... / М. Шаханов // Президент және Халық. – 2008. – 13 маусым (№ 24). – 7 б.
563. Шаханов М. Шыңдық шұғыласы: эссе / М. Шаханов // Қазақ. – 2010. – 8 қазан (№ 41). – 6-7 б.
564. Шаханов М. Шыңғыс Айтматов шуағы: Сексенбай мен Тоқсанбай тудыру проблемасы / М. Шаханов // Жас Қазақ. – 2010. – 22 қазан (№ 41). – 9 б.
565. Шаханов М. Қырғыз Эвересі және мәңгүрттендірудің егеуқұйрықтық тәсілі: (Аға-дос Ш. Айтматов туралы эсселер) / М. Шаханов; алғы сөз: Т. Әбдіқұлы. – Алматы: Жедел басу баспаханасы, 2011. – 336 б.
566. Шәріпова Ф. Айтматов тағылымы / Ф. Шәріпова // Қазақ әдебиеті. – 2008. – 28 қараша-4 желтоқсан (№ 48). – 6 б.

567. Шаханов М. Әннің атын ұрлау – қылмысқа барар іс / М. Шаханов // Жалын. – 2019. – № 1. – 2-5 б.
568. Шаханов М. Біздің өміріміздегі әйелдер немесе арулар туралы ойлар / М. Шаханов // Семей таңу (Семей таңы). – 2022. – 2 сәуір (№ 36). – 6 б.
569. Шерифоғлы Е. Әрбір адам заманына лайық жауап беруге тиіс: [Шығармалары рухани азық болып табылатын Ш. Айтматов туралы бір үзік сыр] / Е. Шерифоғлы // Заман-Қазақстан. – 1995. – 19 мамыр (№18). – 7 б.
570. Шерхан Мұртаза // Аңыз адам. – 2018. – № 2. – 4 б.
571. Шерханқызы А. Шыңғыс пен Шерхан / А. Шерханқызы // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2019. – 7 наурыз (№ 45). – 9 б.
572. Шерханқызы М. Шыңғыс пен Шерхан / М. Шерханқызы // Алты алаш. – 2019. – 8 наурыз (№ 10). – 3 б.
573. Шойбеков А. Шыңғыс шығармасының шындығы: [«Жан пида» романындағы семьялық-мердігерлік әдіс жайлы] / А. Шойбеков // Өркен. – 1988. – 10 дек. – 6-7 б.
574. Шын жүректен шыққан сөз: [Ш. Айтматов, Соболев, Фадеев, Федин, Луи Арагон, Андре Стиль М. Әуезов туралы айтқандарынан] // Соц. Қазақстан. – 1987. – 25 сент.; Семей таңы. – 1987. – 25 сент.; Білім және еңбек. – 1987. – №9. – 29 б.
575. Шыныбеков Ж. Айтматов тарту еткен тапанша / Ж. Шыныбеков // Алматы ақшамы. – 2017. – 18 мамыр (№ 58). – 22-23 б.
576. Шыңғыс Айтматов «Пәк күлкі орденін» алды: [«Ақ кеме» шығармасы үшін поляк балаларының инициативасымен тапсырылды] // Соц. Қазақстан. – 1987. – 16 май.
577. Шыңғыс Айтматов – 85 // Қазақ әдебиеті. – 2013. – 27 желтоқсан (№ 52). – 2 б.
578. Шыңғыс Айтматов – Бүкілдүниежүзілік академияның академигі: [Орталығы Стокгольмдегі Бүкілдүниежүзілік ғылым және өнер академиясының дипломын Москвада Ш. Айтматовқа тапсырылуы жайлы] // Қазақ әдебиеті. – 1987. – 21 март. – 11 б.
579. Шыңғыс Айтматов – Еуропалық академияның академигі: [Париждегі Еуропалық ғылым, өнер мен әдебиет академиясының академиктігіне сайланғаны жөнінде халықаралық телеграмма келіп түскендігі жайлы] // Қазақ әдебиеті. – 1983. – 16 дек. – 8 б.
580. Шыңғыс Айтматов және «БТА банкі» // Қазақ әдебиеті. – 2008. – 18-24 сәуір. – 2 б.
581. Шыңғыс Айтматов туралы этюдтер; сұхб. А. Бакеева // Қазақ. – 2014. – 21-28 наурыз (№ 12/13). – 5 б.
582. Шыңғыс Айтматов шығарма жазуға уақыттың жоқтығына өкінетін; әнг. М. Ибраева // Түркі әлемі. – 2012. – желтоқсан (№ 12). – 10-11 б.
583. Шыңғыс Айтматов Шығыс философиясы институтының сыйлығымен наградталды: [Жапонияда] // Соц. Қазақстан. – 1988. – 18 окт.; Қазақ әдебиеті. – 1988. – 21 окт.

584. Шыңғыс Айтматовқа «Алтын зәйтүн бұтағы» сыйлығы берілді: [Жапонияда] // Қазақ әдебиеті. – 1988. – 11 нояб. – 7 б.
585. Шыңғыс Айтматовпен жүздесу: [Алматы қ. Қазақ мемл. Ұлттық университетінде өткен Қырғызстан жазушысы Ш. Айтматовпен кездесу туралы] // Қазақ әдебиеті. – 1997. – 20 мамыр (№ 20). – 2 б.
586. Шыңғыс Айтматовпен кездесу: [Алматыдағы жоғары партия мектебінде] // Коммунизм таңы. – 1963. – 6 март.
587. Шыңғыс Айтматовтың «Дәуір» газетіне берген батасы: [Қырғыз жазушысының батасы] // Дәуір. – 1995. – 23 ақпан.
588. Шыңғыс Төрекүлдінің есімі мәңгі ұмытылмайды // Жұрағат. – 2008. – № 6. – 24 б.
589. Шыңғыс Айтматов және қазіргі түркі әлемі: халықаралық ғыл.-практ. конф. материал. және ұлы қаламгер туралы мақалалар жинағы; Халықаралық Түркі академиясы; ред. алқа.: Д. Қыдырәлі, А. Ақматалиев, Ә. Ахметов және т.б. – Астана: Ғылым, 2015. – 308 б.
590. Шыңғыс ханға деген қатерлі құлшылық: [Ақын-жазушылар М. Шаханов пен Ш. Айтматовтың Шыңғыс хан жөніндегі пікірлері] // Жас Алаш. – 2002. – 17 тамыз (№ 98). – 3 б.
591. Шыңғысханшылар немесе гуманистік бағыттағы және адамды мезі ететін ұзын-сонар, сыңаржақ пікірлерге байланған ұштаған-толғау: Шыңғысхан туралы пікірлер // Жас Қазақ үні. – 2004. – 10 қыркүйек (№ 36). – 4-5 б.
592. Шыңжы Ж. Гуманизм мен мәдениеттің айнасы / Ж. Шыңжы; ауд.: Қ. Қабылғазыұлы, А. Сағындықұлы // Қазақ әдебиеті. – 2012. – 9-15 наурыз (№ 10). – 3 б.
593. Ыбрайұлы М. Ұлы жазушыға наз: [М. Әуезовтің 70, 80 жылдық мерейтойына қатыспады деп Шыңғыс Айтматовқа жазған өлеңі] / М. Ыбрайұлы // Абай. – 1992. – №1. – 80-82 б.
594. Ысқақ Қ. Адамзаттың Айтматовы еді...: Қазанама / Қ. Ысқақ // Айқын. – 2008. – 12 маусым (№107). – 5 б.
595. Ысқақұлы Д. Айтматов айдыны / Д. Ысқақұлы // Жалын. – 2008. – № 11. – 32-41 б.
596. Ысқақұлы Д. Түркі әлемінің рухани жұлдыздары / Д. Ысқақұлы // Жалын. – 2013. – № 11. – 3-19 б.
597. Ысқақ Д. Халықтың мәңгілік зердесі / Д. Ысқақ // Ана тілі. – 2017. – 14-21 желтоқсан (№ 50/51). – 7 б.
598. Ысқақұлы Д. Адам қайткенде адам болып қалады / Д. Ысқақұлы // Egeмен Qazaqstan (Егемен Қазақстан). – 2018. – 14 қараша (№ 218). – 9 б.
599. Ысқақұлы Д. Тіл жоқ жерде ұлт жоқ» / Д. Ысқақұлы// Ана тілі (Ана тілі). – 2018. – 29 тамыз-5 қыркүйек (№ 35/36). – 5 б.; Алты алаш. – 2018. – 9 қараша (№ 45). – 6 б.
600. Ысқақұлы Д. Шыңғыс Айтматов шығармаларындағы тіл, руханият

- мәселелері / Д. Ысқақұлы // Жалын. – 2019. – № 5. – 2-6 б. – Алматы, 2019.
601. Ысқақұлы Д. Тіл жоқ жерде ұлт та жоқ (Шыңғыс Айтматов тіл туралы) / Д. Ысқақұлы // Дәстүр. – 2022. – № 2. – 13-16 б.
602. Ысмағұлова Н. Жаңа маусым: театр көрерменге не ұсынады? / Н. Ысмағұлова; әңг. Н. Ысмағұлова // Атырау. – 2017. – 6 қазан (№ 78). – 11 б.
603. Ыстық лебіздер: [М. Әуезов туралы] // Қазақ әдебиеті. – 1977. – 23 сент.; Коммунизм таңы. – 1977. – 23 сент.

Түрік тілінде

1. Nəbibbəyli İsa. Çingiz Aytmatov haqqında söz / İ. Nəbibbəyli; rus dilinə tərc. ed. S. Osmanlı; ingilis dilinə tərc. ed. F. Abdullayeva. – Bakı: Elm və təhsil, 2018. – 250 s.
2. Aytmatov C. Kader ağı (Kiyamat) / C. Aytmatov; çeviren Nedamettin Boncukcu. – Ankara, 1993. – 561 s.

Ағылшын тілінде

1. Reading Chingiz Aitmatov: artworks; original idea D. Kasseinov. – Ankara: Turksoy, 2022. – 252 p.

Орыс тілінде

1. Абдильдин Ж. Проблема абстрактного и конкретного человека в свете идей Э.В. Ильенкова и Ч.Т. Айтматова / Ж. Абдильдин // Собрание сочинений в десяти томах. – Т. 5. – Астана, 2011. – С. 356-368.
2. Абдильдин Ж. «Тавро Кассандры» Ч. Айтматова и философско-нравственные проблемы современности / Ж. Абдильдин // Собрание сочинений в десяти томах. – Т. 5. – Астана, 2011. – С. 336-355.
3. Абдильдина Р. Спасти человечество: О новом романе Ч. Айтматова «Тавро Кассандры» / Р. Абдильдина, Ж. Абдильдин // Казахская правда. – 1995. – 21 сент.
4. Абдильдин Ж. Собрание сочинений / Ж. Абдильдин. Том 15. – Астана: Фолиант, 2018. – 480 с.
5. Абдильдин Ж.М. Философско-этические проблемы в творчестве Чингиза Айтматова / Ж.М. Абдильдин, Р.Ж. Абдильдина // Вестник Казахстанско-Американского свободного университета. – 2019. – № 2. – С. 3-8.
6. Абдильдин Ж.М. Роль духовной культуры в формировании целостного человека (на примере творчества Ч. Айтматова) / Ж.М. Абдильдин, Р.Ж. Абдильдина // Современные проблемы

- развития цивилизации и культуры: сборник науч. статей. – Усть-Каменогорск, 2017. – С. 9-16.
7. Абдрахманов С.А. Выступление на международном форуме «Айтматов и современность» / С.А. Абдрахманов // Международный форум «Айтматов и современность»: Доклады. Статьи. Материалы. – Бишкек: Маданият, 2009. – С. 84.
 8. Абдул Х.Ф. Романистический идеал и сюжетная коллизия в повестях Ч. Айтматова «Джамиля» и В. Астафьева «Пастух и пастушка»: дис. ... канд. филол. наук. / Х.Ф. Абдул; МГУ им. М.В. Ломоносова; науч. рук. Бекмухаметов Р.Г. – Москва: Советский композитор, 1991. – 155 с.
 9. Абдуллина Л.И. Индия в творческой судьбе Ч. Айтматова и Т. Ахтанова / Л.И. Абдуллина // Проза и поэзия Казахстана 1970-2000-х годов в контексте литературы Центральной Азии. – Кн. 2. – Алматы, 2015. – С. 129-136.
 10. Абдырасулова Э.К. Научно-методические основы изучения произведений Чынгыза Айтматова в 5-7 классах: автореф. ... канд. пед. наук. / Э.К. Абдырасулова; Кыргызский гос. ун-т. им. И. Арабаева; науч. рук. Ишекеев Н.И. – Бишкек: Улсын Хэвлэийн Хэрэг Эрлэх Хороо, 2007. – 21 с.
 11. Абилядаева К.М. Способы репрезентации концептуальной оппозиции добра и зла в произведениях Ч.Т. Айтматова / К.М. Абилядаева, Ж.А. Сапахова // С. Бэйішев атындагы Ақтөбе университетінің хабаршысы. – 2016. – № 1. – С. 11-17.
 12. Адибаев Х. Образ-идея и литературный процесс: [в творчестве Ч. Айтматова] / Х. Адибаев // Простор. – 1989. – № 7. – С. 155-159.
 13. Айни Садриддин Рабы: рассказы / С. Айни; пер. с таджикского; ред. совет: И.В. Абашидзе, Ч. Айтматов, М.П. Алексеев и др. – М.: Худож. лит., 1975. – 403 с.
 14. Айтматов ааламы // Вселенная Айтматова: библиографическая энциклопедия; түз.: Ж. Айсаракунова, Ж.К. Бакашова, О.С. Сухомлинова. – Бишкек: НБ Кырг. Республики, 2009. – 496 с.
 15. Айтматов Ч. [Текст]: Рек.библиогр.указ... – Фрунзе: «Таймас» баспа үйі, 1988. – 310 с.
 16. Айтматов Ч. В этом самодостаточном городе...: В Алматы под председательством Ч. Айтматова сост. заседание Консультатив. совета Регион. экол. центра Центр. Азии по итогам работы центра и планах деятельности на период 2005-2006 гг. / Ч. Айтматов // Казахстанская правда. – 2005. – 23 июля. – С. 2.
 17. Айтматов Ч. Стремление к идеалу – вот что руководит людьми в любое время: Беседа с изв. писателем / Ч. Айтматов // Mercur Magazine. – 2006. – № 3. – С.15-187.
 18. Айтматов Ч. Человек Ленина: Письмо японскому читателю

- [О. Масаносукэ об образе Дюшена из повести «Первый Учитель»] / Ч. Айтматов // Казахстанская правда. – 1969. – 5 нояб.
19. Айтматов Ч. Что вы написали новенького?» спросил предприниматель Ч. Айтматова: Интервью с изв. писателем во время встречи со студентами алматин. вузов / Ч. Айтматов; Записала Г. Шимырбаева // Казахстанская правда. – 2001. – 18 мая.
 20. Айтматов Чингиз Торекулович: нар. писатель, лауреат Ленин. и Гос. премий СССР. Некролог // Казахстанская правда. – 2008. – 12 июня. – С. 13.
 21. Айтматов Ч. Ингэн Нүд / Ч. Айтматов; орос хэлнээс орчуулсан С. Жамбалдорж. – Улаанбаатар: Улсын Хэвлэийн Хэрэг Эрлэх Хороо, 1964. – 199 с.
 22. Акимушкина И. Большой писатель большой вселенной / И. Акимушкина // Деловая неделя. – 2008. – 12 дек. (№ 48). – С. 15.
 23. Акматалиев А.А. Чингиз Айтматов: жизнь и творчество / А.А. Акматалиев. – Бишкек: Мектеп, 1991. – 239 с.
 24. Акматалиев А.А. «Манас», Сагымбай, Айтматов и эмбрион, волнующий Вселенную / А.А. Акматалиев // Вестник БАЕ (Библиотечной Ассамблеи Евразии). – 2018. – № 4. – С. 45-46.
 25. Акматалиев А.А. Мухтар Ауэзов и Чингиз Айтматов / А.А. Акматалиев // Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармашылығының халықаралық маңызы: М.О. Әуезовтің 125 жылдығына арналған халықаралық ғыл.-практ. конф. материалдары (29 маусым 2022 ж.) = Международное значение творчества Мухтара Омархановича Ауэзова. – Алматы, 2022. – С. 16-18.
 26. Акулова О. Эльдар, сын Чингиза / О. Акулова // Время. – 2017. – 12 октября (№ 155). – С. 11.
 27. Аладына Т. Золотые сердца Казахстана / Т. Аладына // Экспресс К. – 2007. – 2 нояб. – С. 4.
 28. Александрович В. Диалог Ч. Айтматова и М. Шаханова: [О кн. «Плач охотника над пропастью» (исповедь на исходе века)] / В. Александрович // Кызылорд. вести. – 1998. – 25 марта.
 29. Алимжанов А. Великие о великом: [К. Федин, Л. Соболев, И. Андронников, Ч. Айтматов и др. о М. Ауэзове] / А. Алимжанов // Рудный Алтай. – 1997. – 23 сент.
 30. Амантай Д. Чингиз Айтматов и современная проза: (Из выступления на «Евразийских чтениях» памяти Ч. Айтматова в Национальной библиотеке РК) / Д. Амантай // Город. – 2009. – 23 окт. – С. 10.
 31. Амантай Д. Чингиз Айтматов и современная проза: (Из выступления на «Евразийских чтениях» памяти Ч. Айтматова в Национальной библиотеке РК) / Д. Амантай // Город. – 2009. – 23 окт. – С. 10.
 32. Аманшаев Е. Дорога, освещенная страничком: (Посвящается Абишу Кекилбаеву) / Е. Аманшаев // Город. – 2009. – 29 мая. – С. 5.
 33. Амиркулов А.Д. Я – обыкновенный человек / А.Д. Амиркулов // Лит. газета Казахстана. – 2007. – 11 дек. (№ 25). – С. 7.

34. Ананьева С. Создатель новой прозы / С. Ананьева // Казахстанская правда. – 2023. – 19 января (№ 12). – С. 9.
35. Анищенко О.А. Репрезентация темы детства в произведениях Ч. Айтматова: непреходящее художественное и воспитательное значение / О.А. Анищенко // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия филологические науки. – 2016. – № 3. – С. 106-110.
36. Арабская поэзия средних веков: пер. с араб.; ред. совет: И.В. Абашидзе, Ч. Айтматов, М.П. Алексеев и др.; вступ. ст. К. Яшена. – М.: Худож. лит., 1975. – 744 с.
37. Ардаев В. Чингиз Айтматов предлагает создать союз государств Центральной Азии: [О вручении Н. Назарбаевым президент. премии мира и духовного согласия Ч. Айтматову, А. Гужвину, С. Зиманову, Алматы] / В. Ардаев // Известия. – 1993. – 17 дек.
38. Аринбасарова Н. И доверие, и понимание / Н. Аринбасарова // Искусство кино. – 1970. – №10. – С. 92-96.
39. Аринбасарова Н. Я – айтматовская героиня / Н. Аринбасарова // Время. – 2010. – 17 февр. – С. 6.
40. Арсланов Ю. И дольше века: эксперты считают, что творчество Айтматова – это проза на все времена / Ю. Арсланов // Литер. – 2012. – 16 декабря. – С. 3.
41. Арстанбекова Ж.А. Жанровое своеобразие романа Ч. Айтматова «И дольше века длится день»: автореф. ... канд. филол. наук / Ж.А. Арстанбекова; Кыргызский нац. ун-т им. Ж. Баласагына; науч. рук. Джолдошева Ч.Т. – Бишкек: Советский композитор, 2016. – 21 с.
42. Арцишевский А. Диалог культур и поколений / А. Арцишевский // Central Asia Monitor. – 2007. – 5-11 окт. (№ 39). – С. 9.
43. Арцишевский А. Неукратимая эпоха: эссе, публицистика / А. Арцишевский. – Алматы: Алаш, 2014. – 480 с.
44. Арцишевский А. Триумф Астаны / А. Арцишевский // Central Asia Monitor. – 2008. – 19-25 сент. – С. 7.
45. Аскарлов Т. Есть ли управа на рейдера, если он государство? / Т. Аскарлов // Республика. Деловое обозрение. – 2008. – 18 апр. (№ 15). – С. 9-10.
46. Ауэзов М. Бронзовый саркофаг казахской культуры / М. Ауэзов // Деловая неделя. – 2007. – 16 нояб. (№ 44). – С. 2.
47. Ауэзов М. Айтматов всегда сплачивал / М. Ауэзов // Свобода слова. – 2008. – 19-25 июня. – С. 6.
48. Ауэзов М. Сложный выход из инобытия / М. Ауэзов; Записала М. Кондыказакова // Лит. газета Казахстана. – 2007. – 17 апр. (№ 2). – С. 1-2.
49. Ауэзов М. Лихая година: Повесть о бунте смиренного рода албан / М. Ауэзов; Пер. А. Пантиелева // Новый мир / Предисл. Ч. Айтматова. – 1972. – № 6. – С.17-104; Собрание сочинений в 5-ти т. Т. 1. – М., 1973. – С. 229-358; Ауэзов М.О. Племя младое. – Алма-Ата: Жазушы, 1977.

- С. 149-256; Ауэзов М.О. Лихая година. – М.: Сов. писатель, 1979. – С. 11-141; Ауэзов М.О. Лихая година. – М.: Сов. писатель, 1979. – С. 117-143; Ауэзов М.О. Выстрел на перевале. – Алма-Ата: Жазушы, 1982. – С. 127-256; Ауэзов М.О. Повести и рассказы. – Алма-Ата: Жалын, 1984. – С. 195-321; Ауэзов М.О. Красавица в трауре. – М.: Худож. лит., 1989. – С. 167-293; Ауэзов М.О. Лихая година. – Алматы: Білім, 1997. – С. 231-357.
50. Ауэзов М. Путь добрый: [О повести Ч. Айтматова «Джамиля»] / М. Ауэзов // Лит. газета. – 1958. – 23 окт; Собрание сочинений в 20-ти т. – Алматы: Жазушы, 1985. – С. 300-302; Избранное. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1997. – С. 415-416.
 51. Ахматалиев А. Творчество Ч. Айтматова в тюркоязычном литературоведении и критике / А. Ахматалиев // Тюркская цивилизация и суверенный Казахстан: материалы международной научной конференции посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан (19-21 мая 2011 г.). – Т. 1. – Астана, 2011. – С. 117-128.
 52. Ахматалиев А. Яркие звезды дружбы: [Освещаются творческие связи Ч. Айтматова с М. Ауэзовым] / А. Ахматалиев // Комсомолец Киргизии. – 1982. – 30 дек.
 53. Ахметбек Н. Памяти Чингиза Айтматова посвящается / Н. Ахметбек // Nomad-Kazakhstan. – 2008. – № 3. – С. 17.
 54. Ахметова Г. Концепция человека в творчестве Ч. Айтматова / Г. Ахметова // Вестн. КазНУ. Сер. филологическая. – 2006. – № 6 (96). – С. 14-16.
 55. Ахметова Г. Эпическое и лирическое в художественном мире Ч. Айтматова / Г. Ахметова // Вестник КазГНУ. Сер. филолог. – 2003. – № 7. – С. 93-95.
 56. Ахметова Ж. Мне хочется нести добро с экрана: [Интервью с изв. журналисткой о ее творчестве, о ее беседе с Ч. Айтматовым / Ж. Ахметова; Записала Л. Шашкова] // Казахстанская правда. – 1996. – 16 янв.
 57. Ахтаева Н.С. Влияние войны на нравственный выбор молодежи в произведениях Э.М. Ремарка и Ч.Т. Айтматова / Н.С. Ахтаева, А. Ахметова, М. Нуртаева и др. // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2015. – № 1. – С. 13-20.
 58. Аюханов Б. Я хочу доказать, что возраст можно победить: Нар. арт. РК о своей роли Чингисхана в балете «Агония страсти Чингисхана» по повести Ч. Айтматова / Б. Аюханов // Казахстанская правда. – 2001. – 9 нояб.
 59. Аяган Б. На вершине духовной памяти / Б. Аяган // Айтматов Ч., Шаханов М. Исповедь на исходе века (Плач охотника над пропастью): Книга – эссе, построенная на духовно-философских, историко-познавательных и любовных повествованиях. – Алматы, 2008. – С. 535-542.

60. Аязбекова С. Чуткий сын тюркской цивилизации / С. Аязбекова // Литер. – 2018. – 12 декабря (№ 188). – С. 4.
61. Бабаджанов С. Нарисовать Айтматова / С. Бабаджанов. – Бишкек: ST.art Ltd, 2013. – 104 с.
62. Бабкина Л.М. Автобиографизм в творчестве Чингиза Айтматова и Герольда Бельгера / Л.М. Бабкина // Евразия. – 2005. – № 4. – С. 76-80.
63. Бабкина Л.М. Взаимовлияние культур в творчестве Ч. Айтматова и Г. Бельгера / Л.М. Бабкина // Контактно-генетические литературные связи. – Алматы, 2003. – С. 68-73.
64. Бадиков В. От Достоевского до Айтматова: О монографии С.В. Ананьевой «Время – Пространство – Автор. Прием автобиографизма и пространственно-временная организация художественного текста». – Алматы, 2003. – 110 с. / В. Бадиков // Евразия. – 2003. – № 3. – С.121.
65. Байгалиев А. Он примирял людей и вел их по пути единства / А. Байгалиев // Казахстанская правда. – 2008. – 17 июня. – С. 3.
66. Балабин Д. В Кыргызстане объявлен национальный траур / Д. Балабин // Прогнозы. – 2008. – 13 июня (№ 17). – С. 2.
67. Байтуов Д. Бессмертие классики: Жамбылские театры обратились к наследию Чингиза Айтматова / Д. Байтуов // Знамя труда. – 2014. – 2 октября (№ 108). – С. 1.
68. Бакиров К. Илинген ирмемдер / К. Бакиров. – Бишкек: Учкун, 2018. – 192 с.
69. Балтабаева Д. Чтения памяти Чингиза Айтматова / Д. Балтабаева // Новое поколение. – 2009. – 16 окт. (№ 41). – С. 15.
70. Балтабаева Д. Чтения памяти Чингиза Айтматова / Д. Балтабаева // Новое поколение. – 2009. – 16 окт. (№ 41). – С. 15.
71. Банев В. Культурный феномен Чингиза Айтматова / В. Банев // Вечерняя Астана. – 2011. – 28 декабря. – С. 12.
72. Барт А. Судьбу от болезни беспамятства ты защити: К выходу книги Ч. Айтматова и М. Шаханова «Плач охотника над пропастью» / А. Барт // Веч. Алматы. – 1997. – 20 янв.
73. Басинский П. Чингиз Айтматов «Когда падают горы» (Вечная невеста) // П. Басинский // Жизнь. – 2007. – № 3/4. – С. 56.
74. Баталова Э.Н. Книга – судьба моя...: Беседа с президентом АИК о прошедшей в Алматы междунар. кн. и полигр. ярмарки «По Великому Шелковому пути» / Э.Н. Баталова; Записала Ж. Ахметова // Женщины. Восток. Запад. – 2003. – № 5. – С. 8.-12.
75. Бейбытова К.Д. Казахстан в творческой судьбе Чингиза Айтматова / К.Д. Бейбытова // Чингиз Айтматов и литература Казахстана. – Алматы, 2003. – С. 16-22.
76. Бейсенова А. Чингиз Айтматов – человек эпоха... / А. Бейсенова // Деловой Казахстан. – 2018. – 14 декабря (№ 48). – С. 12.
77. Бейсенова А. По мотивам произведений Айтматова / А. Бейсенова // Деловой Казахстан. – 2019. – 24 мая (№17). – С. 12.

78. Бекмуратова А.Е. Этнокультурные образы-символы в онейрических эпизодах произведений Ч.Т. Айтматова / А.Е. Бекмуратова // Наука и жизнь Казахстана. Серия искусствоведение, педагогика, филология, техника, медицинские науки. – 2018. – № 3. – С. 124-128.
79. Бельгер Г.К. Казахи – кто они, какие они? Что обрели и потеряли в XX веке? / Г.К. Бельгер // Central Asia Monitor. – 2009. – 19-25 июня. – С. 14.
80. Бельгер Г.К. О Чингизе Айтматове / Г.К. Бельгер // Начнем с понедельника. – 2008. – 5-25 дек. – С. 3.
81. Бельгер Г.К. Я дружу с лицемерами / Г.К. Бельгер // Литер. – 2009. – 26 июня. – С. 14.
82. Беовульф; ред. совет: И.В. Абашидзе, Ч. Айтматов, М.П. Алексеев; всупит. ст. А. Гуревича. – М.: Худож. лит., 1975. – 629 с.
83. Бердикулов С. Поклонись вершинам: [О Ч. Айтматове] / С. Бердикулов; Пер. с каз. Е. Сатыпалдиев // Простор. – 1988. – № 12. – С. 120-122.
84. Берікбосын Н. Глобальный гуманизм Чингиза Айтматова / Н. Берікбосын, А.О. Кокей // Студент и наука: взгляд в будущее: сборник материалов XV ежегодной Респ. науч. студенческой конф. – Ч. 2. – Алматы, 2015. – С. 254-256.
85. Бимагамбетова Ж.Т. Индия в восприятии М. Ауэзова и Ч. Айтматова / Ж.Т. Бимагамбетова // Контактно-генетические литературные связи. – Алматы, 2003. – С. 94-100.
86. Богатенкова Л. Обогащение традицией: [о постановке спектакля «Материнское поле» на сценах казах. театров] / Л. Богатенкова // Театр. – 1971. – № 2. – С. 41-44.
87. Богданова П. Под флагом дружбы / П. Богданова // Казахстанская правда. – 2009. – 11 сент. – С. 4.
88. Большаков И. Память об учителе: [О дружбе Ч. Айтматова с М. Ауэзовым] / И. Большаков // Ленинская смена. – 1971. – 27 янв.
89. Бондаренко О. Книги разные нужны, книги всякие важны: В Алматы во дворце спорта им. Б. Шолака открылась III Междунар. книжная и полиграфическая ярмарка «По Великому и Шелковому пути» с участием И. Тасмагамбетова и Ч. Айтматова / О. Бондаренко // Веч. Алматы. – 2005. – 2 июня. – С. 1.
90. Боранбаева З.И. Чингиз Айтматов: «У меня две национальные святыни: это – «Манас» и книга М. Ауэзова «Путь Абая» / З.И. Боранбаева // Родной край. – 2009. – № 1. – С. 104-114.
91. Ботабаева Ж. Драматургия требует особого способа мышления...: (О соавторской работе Ч. Айтматова и К. Мухамеджанова над пьесой «Восхождение на Фудзияму / Ж. Ботабаева, Ф. Фаткуллин // Поиск. Серия гуманитарных наук. – 2002. – № 1. – С. 54.
92. Ботабаева Ж.Н. Интертекстуальность, диалогичность и испо-

- ведальность, как произведения Ч. Айтматова и М. Шаханова / Ж.Н. Ботабаева // «М. Әуезов – жаңа дәуір данышпаны» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция еңбектері. = Труды международной научно-практической конференции «М. Ауезов – гений нового времени». – Т. 1. – Шымкент, 2007. – С. 115-118.
93. Ботабаева Ж.Н. Литературный опыт предшественников: к вопросу о сотворчестве Ч. Айтматова с К. Мухамеджановым и М. Шахановым / Ж.Н. Ботабаева // Труды международной научно-практической конференции «М. Ауезов – гений нового времени». Т. 1. – Шымкент, 2007. – С. 118-121.
94. Ботабаева Ж.Н. Художественно-публицистическое сотворчество Ч. Айтматова, К. Мухаметжанова и М. Шаханова: дис. ... канд. филол. наук / Ж.Н. Ботабаева; Южно-Каз. гос. ун-т им. М. Ауезова; науч. рук. Сыздыков К. – Алматы: Советский композитор, 2006. – 134 с. – С. 12,9-134.
95. Ботабаева Ж.Н. Художественно-публицистическое сотворчество Ч. Айтматова, К. Мухамеджанова и М. Шаханова: Автореф... канд. филол. наук / Ж.Н. Ботабаева; Науч. рук. Сыздыков К. – Алматы: Улсын Хэвлэийн Хэрэг Эрлэх Хороо, 2006. – 26 с.
96. Валуйская Н. Возрождая традиции культурных связей / Н. Валуйская // Казахстанская правда. – 2013. – 22 октября. – С. 10.
97. Валуйская Н. Общность взглядов с вершин Алатау / Н. Валуйская // Лит. газета Казахстана. – 2007. – 9 окт. (№ 16). – С. 3.
98. Великий человек // Доживем до понедельника. – 2008. – 30 июня. – С. 2.
99. Взгляд на историю тюрков, или Череп, спрятанный в кувшине; Пер. О. Жанайдарова // Айтматов Ч., Шаханов М. Исповедь на исходе века (Плач охотника над пропастью): Книга – эссе, построенная на духовно-философских, историко-познавательных и любовных повествованиях. – Алматы, 2008. – С. 279-366.
100. Видина А. Чингиз Айтматов в «БТА Банке» (!?) / А. Видина // Прогнозы. – 2008. – 18 апр. (№ 9). – С. 9.
101. Власов В. Асель: балет в 3-х частях-воспоминаниях: перелож. для фп. / В. Власов; либретто Б. Халиулова и Н. Харитоновы по мотивам повести Ч. Айтматова «Тополек мой в красной косынке». – М.: Музыка, 1969. – 162 с.
102. Власов В. Симфония «Патетическая»: по повести Чингиза Айтматова «Пегий пес, бегущий краем моря»: для симф. орк. и женского хора / В. Власов. – Москва: Советский композитор, 1985. – 44 с.
103. Власть и духовность, или их отражения в деяниях царей, ханов, королей и президентов; Пер. В. Шаповалова, Дм. Ешлакова, Т. Турдубаева, С. Сокпакбаевой // Айтматов Ч., Шаханов М. Исповедь

- на исходе века (Плач охотника над пропастью): Книга – эссе, построенная на духовно-философских, историко-познавательных и любовных повествованиях. – Алматы, 2008. – С. 159-254.
104. В потоке времени // Кызылординские вести. – 2014. – 31 октября (№ 161/162). – С. 2-5.
 105. II Иссык-кульский молодежный форум интеллектуалов «Молодежь СНГ – многообразие культур, толерантность, согласие» // Вестник БАЕ (Библиотечной Ассамблеи Евразии). – 2011. – № 4. – С. 21-22.
 106. Высокая миссия писателя: [Говорят участники Междунар. встречи писателей стран Азии и Африки, посвящ. 20-летию афро-азиат. писател. движения] // Правда Востока. – 1978. –13, 14 окт.
 107. Ганс Я.К. Гриммельсгаузен / Я.К. Ганс Т. 46. – М.: Художественная литература, 1976. – 519 с.
 108. Гайнутдинова Г.Ф. Архетипические образы в творчестве Чингиза Айтматова (на материале романа «Тавро Кассандры») / Г.Ф. Гайнутдинова // Актуальные проблемы современности: Междунар. сб. науч. тр. – Вып. 2. – Караганда: Болашак-Баспа, 2005. – С. 198-199.
 109. Гайнутдинова Г.Ф. Архетипический образ «Оленя» в произведениях о Бокеева и Ч. Айтматова / Г.Ф. Гайнутдинова // Наука и ее роль в современном мире: материалы междунар.науч.-практ. конф. (30 янв. 2009 г.). – Т. 3. – Караганда: Болашак-Баспа, 2009. – С. 221-226.
 110. Гайнутдинова Г.Ф. Мифологические образы в романе Ч. Айтматова «Тавро Кассандры» / Г.Ф. Гайнутдинова, В.М. Тухтарова // Актуальные проблемы современности. Серия гуманитарные науки. – 2009. – № 4. – С.24-27.
 111. Гайнутдинова Г.Ф. Мифопоэтика романа Ч. Айтматова «Тавро Кассандры»: Архетипические образы природных стихий / Г.Ф. Гайнутдинова // Актуальные проблемы современности. – 2008. – № 4. – С. 35-38.
 112. Галкина Г. Чтобы летать и глядеть на землю свою / Г. Галкина // Новое поколение. – 2008. – 20 июня (№ 24). – С. 12.
 113. Герман Н. Айтматов без цензуры и купюр / Н. Герман // Я – покупатель и собственник. – 2008. – 26 дек. – С. 13.
 114. Герман Н. Слова, не вошедшие в книги / Н. Герман // Я – покупатель и собственник. – 2009. – 30 янв. – С. 14.
 115. Губарева Н.А. Творчество Ч. Айтматова и новаторские тенденции в киргизской, туркменской и каракалпакской повести: дис канд. филол. наук. / Н.А. Губарева; Киргизский гос. ун-т им. 50 летия СССР; науч. рук. Озмитель Е.К.. – Фрунзе: Советский композитор, 1990. – 163 с.
 116. Гулрухсор (Сафиева) День рождения боли: Новые стихи. Поэма. / (С. Гулрухсор; пер. с тадж.(фарси) Татьяны Бек; Послесловие Ч. Айтматова. – Москва: SEMETEY, 1995. – 128 с.
 117. Дадажанова М. Природа двуязычных произведений

- Ч. Айтматова и проблема художественного перевода: дис канд. филол. наук. / М. Дадажанова; МГУ им М.В. Ломоносова; науч. рук. Саямов Г.Т. – Москва: Советский композитор, 1986. – 195 с.
118. Дадажанова М. Природа двуязычных произведений Ч. Айтматова и проблема художественного перевода: дис канд. филол. наук. / М. Дадажанова; МГУ им М. В. Ломоносова ; науч. рук. Саямов Г.Т. – Москва: Советский композитор, 1986. – 195 с.
119. Данабаев К. Восхождение на Фудзияму»: [Пьеса Ч. Айтматова и К. Мухамеджанова в Кызыл-Орд.обл.драм.театре им. Бекежанова] / К. Данабаев // Путь Ленина. – 1984. – 17 июля.
120. Даутайулы Н. Шер из отчего дома: Чингиз Айтматов: «Человек не умирает до тех пор, пока живы знавшие его» / Н. Даутайулы // Знамя труда. – 2022. – 27 сентября (№ 113). – С. 4-5.
121. Даутайулы Н. Печаль, вырвавшаяся из глубины души: Чингиз Айтматов: «Человек не умирает до тех пор, пока живы знавшие его» / Н. Даутайулы // Знамя труда. – 2022. – 20 октября (№ 123/124). – С. 6.
122. Демченко Л.Н. Водный мир в художественном произведении / Л.Н. Демченко // Проблемы поэтики и стиховедения: Материалы V междунар. науч.-практ. конф., посвящ. памяти и 70-летию доктора филологических наук, профессора В.В. Бадикова (15-16 окт. 2009 г.) / Отв. ред. С.Д. Абишева. – Алматы, 2009. – С. 145-151.
123. Демченко Л.Н. Кинесика как средство создания национального образа (на материале творчества Ч. Айтматова) / Л.Н. Демченко // Керуен. – 2013. – № 2. – С. 77-89.
124. Демченко Л.Н. Мифопоэтика Чингиза Айтматова / Л.Н. Демченко // Художественный текст в диалоге культур: материалы международной научной конференции, посвященной Году Пушкина в Казахстане (4-6 октября 2006 г.): в 2-х частях. – Ч. 1. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – С. 216-221.
125. Демченко Л.Н. Художественное время и пространство в творчестве Чингиза Айтматова / Л.Н. Демченко // Материалы междунар. науч.-практ. конф. (8-9 нояб. 2007 г.) / Гл. ред. Е.Б. Сыдыков. – Т. 1. – Семей, 2007. – С. 68-71.
126. Джалилова А. Шелковая литература: Главными гостями на открытии междунар. книжной ярмарки были аким Алматы И. Тасмагамбетов и писатель Ч. Айтматов / А. Джалилова // Новое поколение. – 2005. – 3 июня (№ 22). – С. 6.
127. Джаманбаева А.У. Роль родного и русского языков в творчестве Ч. Айтматова / А.У. Джаманбаева, Р.Т. Султанбекова // «VII Дулатовские чтения»: материалы международной научно-практической конференции (20-21 апреля 2012 г.) / пред. ред. кол.: Э.С. Ахметов. – Ч. 1. – Тараз, 2012. – С. 139-141.
128. Джангужин Р. Человек крупным планом: Современный герой в

- повестях Ч. Айтматова [«Прощай, Гульсары!»] / Р. Джангужин // Простор. – 1976. – № 9. – С. 120-126.
129. Джасыбекова Э. Овации Москвы: [Инсценировка повести Ч. Айтматова «Материнское поле» в Алма-ат. казах. театре драмы им. Ауэзова к гастролям в Москвы] / Э. Джасыбекова // Казахстанская правда. – 1964. – 29 окт.
 130. Джуанышбеков Н. Четыре матери Чингиза Айтматова: К 70-летию писателя / Н. Джуанышбеков // Русский язык и литература в казахской школе. – 1998. – № 6. – С. 36-41.
 131. Доброта Л. Ч. Айтматов: «Живая жизнь требует живого участия»: [Юж.-Казахст. обл. посетили изв. писатели Киргизии и Узбекистана Ч. Айтматов и А. Якубов, а также каз. поэт М. Шаханов] / Л. Доброта // Казахстанская правда. – 1998. – 28 апр.
 132. Донских А. Евразийский проект Чингиза Айтматова / А. Донских // Казахстанская правда. – 2008. – 17 апр. – С.5.
 133. Досанов С. И дольше века длится жизнь: [К 60-летию со дня рождения Ч. Айтматова] / С. Досанов // Казахстанская правда. – 1988. – 11 дек.
 134. Досанов С. Образ коммуниста: [Инсценировка Е. Рыскулова «Коммунист Танабай» по повести Ч. Айтматова «Прощай, Гульсары» во фрунзен. кирг. драм. театре. К гастролям в Алма-Ате] / С. Досанов // Казахстанская правда. – 1984. – 24 мая.
 135. Досанов С. Сын человечества: Каз. писатель о творчестве Ч. Айтматова / С. Досанов // Жезказган. правда. – 1988. – 15 дек.
 136. Досболатова Ш. Проблема нравственных ценностей в повести писателя Чингиза Айтматова «Белый пароход» / Ш. Досболатова, Р.А. Дюсенова // Вестник молодых ученых. – 2014. – № 4/12. – С. 73-81.
 137. Евразийский контекст мировой литературы: 90-летие Чингиза Айтматова // Вестник БАЕ (Библиотечной Ассамблеи Евразии). – 2018. – № 4. – С. 32-33.
 138. Европейская поэзия XIX века; ред. совет: И.В. Абашидзе, Ч. Айтматов, М.П. Алексеев и др. – М.: Худож. лит., 1977. – 926 с.
 139. Еланчик Е. Бессмертна жизнь!: [Спектакль по повести Ч. Айтматова «Ана – Жер-Ана» в Каз. театре драмы им. М. Ауэзова] / Е. Еланчик // Ленинская смена. – 1964. – 20 февр.
 140. Ермахан С. Белый пароход / С. Ермахан // Веч. Астана. – 2007. – 12 апр. – С. 6
 141. Есим Г. Мировая метаморфоза Чингиза Айтматова / Г. Есим // Казахстанская правда. – 2008. – 12 дек. – С. 4.
 142. Есть ли что сказать Чингизу Айтматову? // Начнем с понедельника. – 2008. – 18-24 апр. – С. 1, 8.
 143. Жаманкулов А. Чингиз Айтматов в Кызылорде: [1969 г. Ист. одной фотографии] / А. Жаманкулов // Кызылорд. вести. – 2001. – 16 июня. – С. 6.
 144. Женис Н.Н. Русскоязычное творчество Ч. Айтматова в аспекте

- транскультурной личности / Н.Н. Женис, Х.С. Мухамадиев // Западно-Казахстанский государственный университет имени М. Утемисова. – 2019. – № 4. – С. 318-322.
145. Женщины в наших судьбах, или вечер поэзии для двоих; Пер. Г. Соронкулова // Айтматов Ч., Шаханов М. Исповедь на исходе века (Плач охотника над пропастью): Книга – эссе, построенная на духовно-философских, историко-познавательных и любовных повествованиях. – Алматы, 2008. – С. 367-434.
146. Жуйрикбаева С.К. Мифологическое прочтение произведений Чингиза Айтматова / С.К. Жуйрикбаева // Вестник Семипалатинского государственного педагогического института. – 2009. – № 3. – С.73-76.
147. Жумагулов Е. Синдром мещанства, или проваленный экзамен / Е. Жумагулов // Тасжарған. – 2008. – 18 июня (№ 23). – С. 14.
148. Жумаева Г.З. Ч. Айтматовдун чыгармаларында тарыхый эс проблемасынын көркөм иштелиши: автореф... канд. филол.наук / Г.З. Жумаева; Науч. рук. Асаналиев К. – Бишкек: Улсын Хэвлэийн Хэрэг Эрлэх Хороо, 2004. – 25 с.
149. Жумаулы Р. Литература и вызовы времени / Р. Жумаулы // Мысль. – 2018. – № 11. – С. 81-84.
150. Жумаханов М. Вскоре состоится презентация книги Чингиза Айтматова и Мухтара Шаханова: [О презентации в НБ РК] / М. Жумаханов // Панорама. – 1997. – 10 янв. – С. 11.
151. Жусупов Н. Образы-символы в повести Ч. Айтматова «Белый пароход» / Н. Жусупов // Поиск. Серия гуманитарных наук. – 2001. – № 6. – С. 61-66.
152. Зарубежные писатели о советской литературе: [Луи Арагон о книгах Ч. Айтматова и М. Ауэзова] // Моск. литератор. – 1959. – 30 апр.
153. Зегерс А. Седьмой крест: рассказы. / А. Зегерс; пер. с нем. ; ред. совет: И.В. Абашидзе, Ч. Айтматов, М.П. Алексеев и др. – Москва: Художественная литература, 1975. – 511 с.
154. Зинуллина Л.К. Суд совести: Урок самопознания, сочувствия к человеку на примере романа писателя Ч. Айтматова «Плаха» / Л.К. Зинуллина // Русский язык и литература в казахской школе. – 2007. – №1. – С. 31-32.
155. Злиева А.Н. Что делает человека человеком?: урок внеклассного чтения по повести Ч. Айтматова «Пегий пес, бегущий краем моря» / А.Н. Злиева // Литература в казахстанской школе. – 2017. – № 4/5 (64/65). – С. 62-65
156. Золотарева Л. Ранние журавли – хорошая примета: 20 лет связан с творчеством Ч. Айтматова каз. художник А. Бегалин / Л. Золотарева // Индустр. Караганда. – 2006. – 19 янв. – С. 7.
157. Золя Э. Тереза Ракен: романы. / Э. Золя; пер. с фр.; ред. совет: И.В. Абашидзе, Ч. Айтматов, М.П. Алексеев и др. – Москва: Худож. лит., 1975. – 623 с.

158. Зорина О. Исторические импровизации / О. Зорина // Новое поколение. – 2008. – 10 окт. (№ 40). – С. 14.
159. Зыран А. Время, судьба, характер: [Ст. о романе М. Ауэзова «Племя младое», о повестях Ч. Айтматова и Т. Ахтанова] / А. Зыран // Звезда. – 1967. – № 2. – С. 212-217.
160. И дольше века длится дружба // Страна и мир. – 2008. – 28 марта (№12). – С. 3.
161. Ибрагимова А. Краски всех искусств: Фольклор народов СССР в творчестве Ч. Айтматова / А. Ибрагимова // Простор. – 1989. – № 4. – С. 149-152.
162. Ибраев А. В чем сила братства / А. Ибраев // Страна и мир. – 2008. – 28 марта (№12). – С. 3.
163. Ибраимов О. Айтматов. Последний писатель империи (жизнь и творчество) / О. Ибраимов; Международная тюркская академия. – Астана: Ғылым, 2018. – 336 с.
164. Ибримов О.И. Чингиз Айтматов / О.И. Ибримов. – Москва: Молодая гвардия, 2018. – 221 с.
165. Иванова В.С. Бакен Кыдыкеева / В.С. Иванова; вступ. статья Чингиза Айтматова. – М.: Искусство, 1980. – 120 с.
166. Иманбаева У.К. Незабываемое время, счастливые встречи с выдающимися личностями: Встречи Розы Тажибаевны с первыми руководителями стран мира / У.К. Иманбаева // Иманбаева У.К. Ах, Самара – городок! – песня длиною в жизнь: О жизни и творчестве «Халық Қаһарманы», народной артистки Республики Казахстан и нар. арт. СССР Розы Тажибаевны Баглановой. – Алматы, 2010. – С. 114-206.
167. Интеграция – великая идея // АНІСКА. – 2008. – 28 марта. – С. 2.
168. Исаева Ж.К. Диалог в произведениях Ч. Айтматова (Когнитивный аспект): дис. ... канд. филол. наук / Ж.К. Исаева; Евразийский нац. ун-т им. Л.М. Гумилева; науч. рук. Кошкари А.Б. – Астана: Советский композитор, 2007. – 122 с.
169. Исенов А. Композиционные особенности произведений Ч. Айтматова / А. Исенов // Изв. АН КазССР. Сер. филол. – 1975. – №1. – С. 44-52.
170. Исенов А. Композиция и сюжет повести «Белый пароход» Ч. Айтматова / А. Исенов // Изв. АН КазССР. Сер. филол. – 1981. – № 2. – С. 34-40.
171. Исенов А. О стилистических особенностях повести Ч. Айтматова «Белый пароход» / А. Исенов // Русский язык в казахской школе. – 1981. – № 5. – С. 39-45.
172. Испандиярова М.М. Человек и время в творчестве Ч. Айтматова / М.М. Испандиярова // Вестник Кокшетауского университета им. А. Мырзахметова. – 2016. – № 1. – С. 91-95.
173. Исповедь после исповеди: [О презентации книги Ч. Айтматова и

- М. Шаханова «Исповедь охотника над пропастью» в Нац.б-ке РК] // Столичное обозрение. – 1997. – 24 янв. – С.16.
174. Ишанова А.К. Публицистика писателей в мировом литературном контексте / А.К. Ишанова // «Стратегия – 2030: анализ настоящего, взгляд в будущее»: мат. респ. науч.-практ. конф. – Астана, 1999. – С. 122-128.
175. Ишанова А.К. Сюжетное пространство романа Ч. Айтматова «Тавро Кассандры» / А.К. Ишанова // Валихановские чтения-4: материалы респ. науч.-практ. конф / Т. 2. – 1998. – С. 182-189.
176. Кабатайкызы А. Абзац в структуре художественного текста как показатель индивидуального стиля писателя (на материале произведений Ч. Айтматова): автореф. ... канд. филолог. наук. / к.А. Кабатай; Кыргызско-Российский Славянский ун-т им. Б.Н. Ельцина; науч. рук. Кульчицкая Л.Г. – Бишкек: Советский композитор, 2016. – 22 с.
177. Кабатайкызы А. Функции абзацев в романе Чынгыза Айтматова «Когда падают горы (Вечная невеста)» / А. Кабатайкызы // Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия гуманитарных наук. – 2015. – № 3. – Ч. I. – С. 140-143.
178. Кабдулов З. Айтматоведение – вечная проблема: [О книгах А. Акматалиева «Чингиз Айтматов и взаимосвязи литератур» («Адабият», 1991), «Слово об Айтматове» («Илим», 1991), «Ч. Айтматов: Жизнь и творчество» («Мектеп», 1991)] / З. Кабдулов, Л. Укубаева // Акматалиев А. Избранное: Собрание сочинений том 1. Литературоведение. – Бишкек, 1997. – С. 412-414.
179. Кабдулов З. Гордость: [К 50-летию со дня рождения Ч. Айтматова] / З. Кабдулов // Ленинская смена. – 1978. – 13 дек.
180. Кадыров Б. Когда падают горы / Б. Кадыров, Н. Гапонова // Казахстанская правда. – 2008. – 23 дек. – С. 9.
181. Кадыров Б. Лебединая переключка / Б. Кадыров // Казахстанская правда. – 2016. – 22 марта. – С. 17.
182. Казахстан: [О подписании Президентом РК Н. Назарбаевым указа о награждении кирг. писателя Ч. Айтматова казахст. орденом «Отан»] // Независ. газета. – 2000. – 15 дек. – С. 5.
183. Какишева Н.Т. Мифологизм в произведениях Чингиза Айтматова / Н.Т. Какишева // Наука и жизнь Казахстана. Серия искусствоведение, педагогика, филология, техника, медицинские науки. – 2017. – № 3. – С. 130-133.
184. Каламыцин П. Завершение сюжета / П. Каламыцин // Курсив. – 2007. – 1 нояб. (№ 43). – С. 11.
185. Калижанов У. Казахский мир Чингиза Айтматова / У. Калижанов // Литер. – 2018. – 28 апреля (№ 66). – С. 9.
186. Канапьянов Б. Уроки старых мастеров: эссе / Б. Канапьянов // Нива. – 2011. – № 9. – С. 15-35.

187. Канапьянов Б. Уроки старых мастеров: события в соседней республике все чаще заставляют вспомнить о ее лучших сынах, которых так не хватает братьям-киргизам в эти дни / Б. Канапьянов // Литер. – 2010. – 22 апр. – С. 4.-5.
188. Канапьянов Б. Уроки старых мастеров-2: бесконечная память легенд роднит кочевые народы Евразии, великие сыны которых общая память народов / Б. Канапьянов // Литер. – 2010. – 29 апр. – С. 6-7.
189. Канапьянов Б. Уроки старых мастеров-3: на земле только память людская живет дольше всех, а самому ж человеку путь отмерен короткий / Б. Канапьянов // Литер. – 2010. – 6 мая. – С. 6-7.
190. Канапьянов Б.М. Иссык-Куль – небесное око Земли: буклет / Б.М. Канапьянов. – Астана: Жибек жолы, 2014. – 40 с.
191. Канапьянов Б. Тамга Иссык-Куля: повесть, фотопоэма, стихи / Б. Канапьянов; худ. М. Мырзалиев-Аканаев. – Астана: Жибек Жолы, 2010. – 224 с.
192. Карина Н.О. Национальная литература между двумя языками (на материале творчества Ч. Айтматова) / Н.О. Карина // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2015. – № 4. – С. 199-202.
193. Каштелюк Ю. Улицы замечательных людей: в Алматы появится 42 улицы, названные в честь именных казахстанцев / Ю. Каштелюк // Вечерний Алматы. – 2017. – 7 декабря (№ 156). – С. 6-7.
194. Качкынбайкызы А. Проблема художника и эпохи в публицистике Ч. Айтматова: автореф. ... канд. филол. наук. / к.А. Качкынбай; Кыргызский нац. ун-т им. Ж. Баласагына; науч. рук. А.А. Акматалиев. – Бишкек: Ихлас, 2017. – 26 с.
195. Кекилбаев А. Бессмертие красоты и памяти народной: [Отрывок из размышлений нар. писателя РК об истории и культуре. К 60-летию со дня рождения] / А. Кекилбаев; Вступ. сл. Ч. Айтматова // Казахстанская правда. – 1999. – 7 дек.
196. Кекилбаев А. Покоритель Вселенной / А. Кекилбаев // Казахстанская правда. – 2008. – 14 июня. – С. 7.
197. Кекилбаев А. Феномен Чингиса Айтматова: [Выступление в Бишкеке по поводу 70-летия Ч. Айтматова] / А. Кекилбаев // Казахстанская правда. – 1999. – 29 мая.
198. Кемелбаева А. Глас вопиющего в пустыне: Мифопоэтика в романе «Тавро Кассандры» Ч. Айтматова / А. Кемелбаева // Абай. – 1998. – №4. – С.10.
199. Кимсанов К.К. Методика преподавания произведений Чингиса Айтматова на уроках кыргызской литературы (на примере школ с узбекским языком обучения): автореф. ...канд. пед. наук / К.К. Кимсанов; Кыргызский нац. ун-т им. Ж. Баласагына; науч. рук. Муратов А.Ж. – Бишкек: Советский композитор, 2016. – 26 с.
200. Кисыкбасова А. Главная роль / А. Кисыкбасова // Литер. – 2007. – 2 окт. – С. 2.

201. Кисенко М. Недетская история / М. Кисенко // Звезда Прииртышья. – 2017. – 21 октября (№ 116). – С. 12.
202. Коваленко И. Чингиз Торекулович – директор / И. Коваленко // Деловой Казахстан. – 2008. – 18 апр. (№ 15). – С. 4.
203. Коган В. Ничего «вообще»: [Заметки о прозе Ч. Айтматова: о ранних повестях «Джамиля», «Первый учитель», «Тополек мой в красной косынке», «Верблюжий глаз»] / В. Коган // Простор. – 1963. – №5. – С. 98-100.
204. Когай Э.Р. Миф в прозе Ч. Айтматова и Б. Канапьянова / Э.Р. Когай // Проза и поэзия Казахстана 1970-2000-х годов в контексте литературы Центральной Азии. – Кн. 1. – Алматы, 2014. – С. 102-110.
205. Когай Э.Р. Сакральный камень: концепт «Тамга-гас» в творчестве Б. Канапьянова и Ч. Айтматова / Э.Р. Когай // Проза и поэзия Казахстана 1970-2000-х годов в контексте литературы Центральной Азии. – Кн. 1. – Алматы, 2014. – С. 216-229.
206. Козлов С. Судный век Чингиза Айтматова / С. Козлов // Новое поколение. – 2008. – 20 июня (№ 24). – С. 3.
207. Козыбаев С. Этюды на полях / С. Козыбаев // Новое поколение. – 2019. – 14 февраля (№ 17). – С. 5.
208. Колчигин Сергей Высокая мысль Чингиза Айтматова / С. Колчигин // Казахстанская правда. – 2017. – 16 января (№ 9). – С. 10.
209. Кондыказакова М. Люди с «золотыми сердцами» / М. Кондыказакова // Начнем с понедельника. – 2007. – 2-8 нояб. (№ 43). – С. 8.
210. Копишев А. Чингиз Айтматов – великий сын земли Шекерской: [К 60-летию со дня рождения] / А. Копишев // Заря. – 1988. – № 12. – С. 1-2.
211. Корнев Г. Тавро Чингиза. Повод вспомнить классика: 12 декабря – день рождения Ч.Т. Айтматова / Г. Корнев // Знамя труда. – 2010. – 11 дек. – С. 4.
212. Корчагина Е.Ю. К проблеме обучения фоностилистически адекватному интонационному оформлению связного устного текста / Е.Ю. Корчагина // Интенсификация обучения речевой деятельности в языковом вузе. – Алма-Ата, 1988. – С. 46-51.
213. Кратенко А. Обер-Кандалов, Христос и другие: [Инсценировка Е. Минского по роману Ч. Айтматова «Плаха» в Вост. – Казахст. обл. драм. театре] / А. Кратенко // Ленин. путь. – 1988. – 16 апр.
214. Куанышева М. Жамиля. Рождение любви / М. Куанышева // Прикаспийская коммуна. – 2022. – 24 июня (№ 49). – С. 12.
215. Куклин В. На сцене-герои Чингиза Айтматова: [Инсценировка «Танабай-коммунист» по повести Ч. Айтматова «Прощай Гульсары!» в Кирг. обл. драм. театре. К гастроллям в Джамбуле] / В. Куклин // Знамя труда. – 1984. – 25 сент.
216. Кулакпаева Д. Исповедь на Фудзияме / Д. Кулакпаева // Вечерняя Астана. – 2011. – 1 сентября. – С. 12.

217. Кулакпаева Д. Истинный гражданин мира / Д. Кулакпаева // Веч. Астана. – 2009. – 15 дек. – С. 9.
218. Кулакпаева Д. По ту сторону экрана / Д. Кулакпаева // Вечерняя Астана. – 2011. – 6 сентября. – С. 7.
219. Кулакпаева Д. Истинный гражданин мира / Д. Кулакпаева // Веч. Астана. – 2009. – 15 дек. – С.9.
220. Кул-Мухаммед Мухтар Мастер: из цикла «Хранители национального духа» / М. Кул-Мухаммед// Казахстанская правда. – 2018. – 5 января (№ 3). – С. 3-4.
221. Кулумбетова А. Чингиз Айтматов – летописец XX века / А. Кулумбетова // Южный Казахстан. – 2008. – 16 июня. – С. 4.
222. Курпякова Н. Свет погасшей звезды: Памяти Ч. Айтматова / Н. Курпякова // Казахстанская правда. – 2008. – 19 июня. – С. 14.
223. Кунаев Д.А. Мухтар Ауэзов и Чингиз Айтматов / Д.А. Кунаев // Книга & Библиотека. – 2020. – № 2. – С. 16-20.
224. Кунаев Д. Мухтар Ауэзов и взаимосвязь литератур / Д. Кунаев. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2021. – 424 с.
225. Кунекова Т.М. Методические основы формирования читательского интереса учащихся на произведениях Чингиза Айтматова: автореф. ... канд. пед. наук. / Т.М. Кунекова; Кыргызский нац. ун-т им. Ж. Баласагына; науч. рук. А.Т. Турдугулов. – Бишкек: Ихлас, 2017. – 26 с.
226. Курманов З. По страницам любимых книг / З. Курманов, Б. Аяган // Казахстанская правда. – 2022. – 23 сентября (№ 182). – С. 10.
227. Курманов З. Прообразами героев известной повести Чингиза Айтматова «Джамиля» могли быть реальные люди / З. Курманов // Рудный Алтай. – 2022. – 27 сентября (№ 113). – С. 3.
228. Кусаинова А. Привет, Гультары / А. Кусаинова // Время. – 2007. – 19 апр. (№ 45). – С. 20.
229. Кызылкулова А. Признает ли Чингиз Айтматов долг перед казахской литературой? / А. Кызылкулова // Начнем с понедельника. – 2007. – 2-8 нояб. (№ 43). – С. 20-22.
230. Лакшин В. Искусство и время: О взаимоотношении соврмен. лит. и общества: [О повести Ч. Айтматова «Прощай, Гультары!»] / В. Лакшин // Простор. – 1969. – № 1. – С. 100-106.
231. Левченко В. Шаг в космос: [О влиянии М. Ауэзова на творчество Ч. Айтматова] / В. Левченко // Левченко В. Чингиз Айтматов: Проблемы поэтики, жанра, стиля. – М.,1983. – С. 197-217.
232. Ленарт А. Особенности реализма и индивидуального стиля романов и повестей Ч. Айтматова: дис. ... канд. филол. наук. / А. Ленарт; АОН при ЦК КПСС ; науч. рук. Новиков В.В. – Москва: Советский композитор, 1990. – 205 с.
233. Лимонченко В.В. Абстракция как исходное основание языка

- современного искусства / В.В. Лимонченко // Вестник Казахстанско-Американского свободного университета. – 2019. – № 2. – С. 19-27.
234. Логинова И. В гостях у Чингиза Айтматова / И. Логинова // Экспресс К. – 2008. – 11 июля. – С. 31.
235. Лотвин М. Сблизить людей по-настоящему: В Киргизии завершил работу III Международный Иссык-Кульский форум «Чингиз Айтматов и вызовы современности» / М. Лотвин // Московский комсомолец в Казахстане. – 2018. – 17-23 октября (№ 41). – С. 10.
236. Лущикова Т.Т. Отойти от зла и сотвори благо: Урок самопознания, сочувствия к человеку на примере повести писателя Ч. Айтматова «Белый пароход» / Т.Т. Лущикова // Русский язык и литература в казахской школе. – 2007. – № 1. – С. 26-30.
237. Маданова М-Х. Ауэзов – Арагон – Айтматов / М-Х. Маданова, А.К. Машакова // Контактно-генетические литературные связи. – Алматы, 2003. – С. 10-13.
238. Мажитов Т. Семь причин пойти в театр / Т. Мажитов // Прикаспийская коммуна. – 2022. – 30 сентября (№ 77). – С. 12.
239. Максимова Т.А. К изучению языка и стиля Ч. Айтматова: (Глаголы движения идти и ходить в повести «Прощай, Гульсары») / Т.А. Максимова // Филологический сборник КазГУ. – 1974. – Вып. 13-14. – С. 260-266.
240. Максимова Т.А. Национальное и интернациональное в произведениях Ч. Айтматова / Т.А. Максимова // Филологический сборник КазГУ. – 1975. – Вып. 2. – С. 15-16.
241. Максимова Т.А. Тюркизмы в произведениях Чингиза Айтматова, написанных на русском языке: [На материале повестей «После сказки» («Белый пароход», «Прощай, Гульсары!») и романа «И дольше века длится день»] / Т.А. Максимова // Лингвостилистический анализ текста: Сб. статей КазГУ. – Алма-Ата, 1982. – С.78-92.
242. Малыгина Ю.В. Переплетение вымышленного и реального в повести Чингиза Айтматова «Белый пароход» / Ю.В. Малыгина, С.Н. Машкова // Актуальные проблемы современного гуманитарного знания: материалы итоговой науч.-практ. конф. студентов и молодых ученых (с междунар. участием). – Вып. 4. – Костанай, 2014. – С. 201-204.
243. Мамбетов А. Весь мир – его театр: [К 60-летию со дня рождения Ч. Айтматова: Беседа с пред. Союза театр. деятелей Каз.ССР] / А. Мамбетов; Записала Л. Громова // Ленинская смена. – 1988. – 13 дек.
244. Мананникова Л. Потерянное белое облако / Л. Мананникова // Театр. kz. – 2010. – № 8. – С. 58-60.
245. Мананникова Л.Б. Без любви не бывает жизни / Л.Б. Мананникова // Открытая школа. – 2018. – № 7. – С. 63-66.
246. Масалева А. Окно... в Киргизию / А. Масалева // Южный Казахстан. – 2018. – 30 мая (№ 65). – С. 10.

247. Мастер в воспоминаниях современников: [О М.О. Ауэзове, М. Каратаев, Н. Тихонов, Л. Арагон, И. Сельвинский, К. Алтайский, О. Гончар, И. Андронников, Ч. Айтматов, Д. Досжанов, А. Нуршаихов. Подготовила Сармурзина М.] // Мысль. – 1997. – № 8. – С. 60-62.
248. Материнское поле: [на сцене казах. театра драмы им. М. Ауэзова] // Театр. – 1972. – № 12. – С.64.
249. Мацкевич О. Толганай с берегов Волги: [Инсценировка «Материнское поле» по одноим. повести Ч. Айтматова в Яросл. драм. театре им. Волкова к гастролям в Алматы] / О. Мацкевич // Казахстанская правда. – 1982. – 7 авг.
250. Международный форум «Айтматов и современность»: доклады. статьи. материалы; ред. С.А. Раев; М-во культуры и информации Кыргызской Респ.; Межгосуд. фонд гуманитар. сотрудничества государств – участников СНГ. – Бишкек: Маданият, 2009. – 276 с.
251. Мейрамгалиева Р.М. Полисемантическая структура произведений Чингиза Айтматова / Р.М. Мейрамгалиева // Вестник КазГУ. – 2014. – № 2. – С. 171-175.
252. Мейрамгалиева Р.М. Мотив памяти в романе Чингиза Айтматова «И дольше века длится день» / Р.М. Мейрамгалиева // Состояние и перспективы современной филологии: материалы междунар. науч. конф. в рамках VI Багызбаевских чтений (25 апреля 2014 г.). – Алматы, 2014. – С. 62-65.
253. Мильтон Д. Потерянный рай / Д. Мильтон. Т. 45; ред. совет: И.В. Абашидзе, Ч. Айтматов, М.П. Алексеев; вступ. ст. А. Аникста. – Москва: Художественная литература, 1976. – 572 с.
254. Миннегулов Х. Тюрко-татарская словесность в контексте межлитературных связей / Х. Миннегулов; Междунар. Казахско-Турецкий ун-т им. Х.А. Ясави; науч. ред. Р.Р. Мусабекова. – Казань: Ихлас, 2017. – 344 с.
255. Мир читает Айтматова; Нац. центр манасоведения и художеств. культуры НАН КР; сост. А. Акматалиев. – Бишкек: Шам, 2003. – 328 с.
256. Мироненко Е.А. Мифотворчество позднего Ч. Айтматова (К вопросу о сюжетных и образных параллелях романа «Тавро Кассандры» и Апокалипсиса) / Е.А. Мироненко // Вестник Евразийского университета. – 1997. – №4. – С. 57.
257. Мокеева А.М. Современные кыргызско-казахские литературные связи: Ч. Айтматов и М. Шаханов: автореф. ... канд. филол. наук. / А.М. Мокеева; Кыргызский нац. ун-т им. Ж. Баласагына; науч. рук. Садыков А.С. – Бишкек: Шам, 2012. – 22 с.
258. Молдобасанов К. Материнское поле: балет-оратория в 3-х д. с прологом и эпилогом: клави́р / К. Молдобасанов; либретто М. Ахунбаева и М. Баялинова по одноименной повести Ч. Айтматова. – Москва: Советский композитор, 1980. – 150 с.

259. Молдобасанов К. Сказ о манкурте: балет в 3-х д.: клави́р / К. Молдобасанов; либретто М. Баялинова по мотивам легенды о Манкурте из романа Ч. Айтматова «Буранный полустанок». – Москва: Советский композитор, 1989. – 182 с.
260. Молчание классика: интервью с писателем Кыргызстана Ч.Т. Айтматовым // Начнем с понедельника. – 2006. – 18-24 авг. (№ 32). – С. 7.
261. Москау З. Посвящение Айтматову / З. Москау // Казахстанская правда. – 2018. – 26 апреля (№ 79). – С. 5.
262. Мостовой Д. Душой и делом / Д. Мостовой // Караван. – 2008. – 7 нояб. (№ 45). – С. 43.
263. Моторико В. Слова вольные и подневольные / В. Моторико // Костанайские новости. – 2017. – 10 августа (№ 88). – С. 21.
264. Муканова А.Б. Что есть наша жизнь: урок внеклассного чтения по повести Ч. Айтматова «Пегий пес, бегущий краем моря» / А.Б. Муканова // Литература в казахстанской школе. – 2015. – № 6. – С. 54-58.
265. Мукашев З.А. Лики добра: (О произведениях Ч. Айтматова) / З.А. Мукашев; Высш. шк. права «Әділет». – Алматы: Жибек Жолы, 2000. – 130 с.
266. Муратов А.Ж. Этнопедагогические мысли в художественно-литературных текстах и научно-методические основы их интерпретации в процессе обучения (на примере произведений Ч. Айтматова): автореф. ... д-ра пед. наук. / А.Ж. Муратов; Кыргызский нац. ун-т им. Ж. Баласагына. – Бишкек: Улсын Хэвлэийн Хэрэг Эрлэх Хороо, 2010. – 38 с.
267. Мусабаева А. Свет вечной любви / А. Мусабаева // Юридическая газета. – 2011. – 21 января. – С. 8.
268. Мустафаева А. О любви, и не только / А. Мустафаева // Вечерняя Астана. – 2016. – 10 марта (№ 27). – С. 15.
269. Мустафина М. Айтматов человечества / М. Мустафина // Литер. – 2018. – 22 декабря (№ 193). – С. 16.
270. Мустафина М. По следам Чингиса Айтматова / М. Мустафина // Литер. – 2019. – 17 мая (№ 75). – С. 8.
271. Мухамадиева Л. Чингиз Айтматов. Талант любить / Л. Мухамадиева // Рандеву. – 2008. – № 6. – С. 64-72.
272. Мухамеджанов А. К евразийству – через культуру / А. Мухамеджанов // Страна и мир. – 2008. – 11 сент. (№ 37). – С. 10.
273. Мухамеджанов К.М. Писатель большого дарования: [К 50-летию со дня рождения Ч. Айтматова] / К.М. Мухамеджанов // Казахстанская правда. – 1978. – 12 дек.
274. Муханов А.С. Нравственные и экологические мотивы в произведениях Ч. Айтматова и А. Нурпеисова / А.С. Муханов // Контактно-генетические литературные связи. – Алматы, 2003. – С. 100-106.

275. Мылтыкбаев Р. Талант и личность / Р. Мылтыкбаев // Простор. – 1978. – № 12. – С. 112-113.
276. Мылтыкбаев Р. Талант и эпоха: [К 60-летию со дня рождения Ч. Айтматова] / Р. Мылтыкбаев // Знамя труда. – 1988. – 13 дек.
277. Мылтыкбаев Р. Ч. Айтматов: (Ист.-лит. портрет) / Р. Мылтыкбаев // Знамя труда. – 1978. – 21 окт.
278. Н. Назарбаев – Ч. Айтматову: [Поздравление Президента РК в связи с награждением писателя Президентской премией мира и духовного согласия] // Слово Кыргызстана. – 1993. – 10 дек.
279. Накипов Д. Два разных пульса жизни / Д. Накипов // Свобода слова. – 2008. – 25 сент. (№ 36). – С. 2.5
280. Накипов Д. От монолога – к мегалогу / Д. Накипов // Новое поколение. – 2009. – 6 нояб. – С. 12.
281. Накипов Д. От монолога к мегалогу / Д. Накипов // Новое поколение. – 2009. – 6 нояб. – С. 12.
282. Накипов Д. Расширяя горизонт / Д. Накипов // Central Asia Monitor. – 2009. – 6-12 нояб. – С. 9.
283. Накипов Д. Позиция крайнего: О двух равноправных потоках литературы Казахстана / Д. Накипов // Central Asia Monitor. – 2008. – 4-10 апр. – С. 7.
284. Накипов Д. Расширяя горизонт / Д. Накипов // Central Asia Monitor. – 2009. – 6-12 нояб. – С. 9.
285. Наурзбаева А. Онтология культуры в аспекте духовно-эстетической преемственности / А. Наурзбаева // Вестник Казахской национальной консерватории им. Курмангазы. – 2014. – № 1. – С. 50-55.
286. Нежданова М. Гомер двадцатого века: в Алматы прошел показ фильма о великом сказителе кыргызского эпоса «Манас» / М. Нежданова // Вечерний Алматы. – 2018. – 28 апреля (№ 54/55). – С. 9.
287. Нестеренко С. И дольше века длится день / С. Нестеренко // Казахстанская правда. – 2008. – 14 июня. – С. 4.
288. Ночь воспоминаний о Сократе, или Суд на шкуре туполобого: Оптимистическая драма о временах гуннов и Чингисхана сквозь призму нынешних проблем (Дополненный вариант); Пер. С. Сокпакбаевой, Пер. стихов С. Северцева, Л. Латынина // Айтматов Ч., Шаханов М. Исповедь на исходе века (Плач охотника над пропастью): Книга – эссе, построенная на духовно-философских, историко-познавательных и любовных повествованиях. – Алматы, 2008. – С. 435-509.
289. Нурпеисов А. Слово прощания: с всемирно изв. писателем Чингизом Айтматовым / А. Нурпеисов // Казахстанская правда. – 2008. – 12 июня. – С. 6.
290. Нурпеисова Г. Земля «человека планеты»: [В Киргизии вышел в свет фотоальбом «Чингиз Айтматов и его земля»] / Г. Нурпеисова // Казахстанская правда. – 1997. – 23 окт.

291. Нуртазина К. Дружба дольше века / К. Нуртазина // Литер. – 2008. – 26 марта. – С. 2.
292. О награждении орденом «Отан» Айтматова Ч.Т.: Указ Президента РК. // Казахстанская правда. – 1999. – 23 янв. – С. 1; Актюбинский вестник. – 1999. – 26 янв.
293. Оборвалась строка... // Наш мир. – 2008. – 12 июня. – С. 15.
294. Ойшибаева Ж. Секрет успеха «Буранного полустанка» – сильная проза Чингиза Айтматова: [Ч. Айтматов присутствовал в доме кино на премьере фильма «Буранный полустанок» на каз. яз., снятого по его одноимен. роману] / Ж. Ойшибаева // Казахстанская правда. – 1995. – 23 сент.
295. Омарова Д. Белый пароход» – из Башкирии / Д. Омарова // Вечерняя Астана. – 2013. – 8 октября. – С. 5.
296. Омуркулов К. Как человеку человеком быть»: [О творчестве Ч. Айтматова] / К. Омуркулов // Ленинская смена. – 1980. – 23 июля.
297. Оразбеков Ю. Связующая нить народов и гениев: [К 70-летию Ч. Айтматова] / Ю. Оразбеков // Знамя труда. – 1999. – 27 янв. – С. 2.
298. Оразбекова Ф. Высказывания известных людей / Ф. Оразбекова, А. Шауханов // Оразбекова Ф., Шауханов А. Глубокий след Тулпара: Бауыржан Момышулы: личность, воин, мудрец. – Алматы, 2006. – С. 37-49.
299. Пальгова З. Голос матери: [О повести Ч. Айтматова «Материнское поле»] / З. Пальгова // Простор. – 1964. – № 1. – С. 115-116.
300. Памятники прошлого – это настоящее и будущее: Гости и участники конф. «Древнетюркская цивилизация: памятники письменности» об уровне и значении конф // Казахстанская правда. – 2001. – 19 мая.
301. Пардаева Д.Р. Мастерство писателей Центральной Азии в использовании элементов мифологии (на примере творчества Ч. Айтматова, Ш. Рашидова, А. Мухтара, Т. Зулфикарова, А. Алимджанова, О. Бокеева и Р. Эсенова): автореф. ... д-ра филос. (PhD) по филол. наукам. / Д.Р. Пардаева; Каршинский гос. ун-т ; науч. рук. Б.Ю. Юлдашев. – Бухара: Раритет, 2021. – 48 с.
302. Песни южных славян Т. 11; пер. с болг., сербскохорватского и словенского; ред. совет: И.В. Абашидзе, Ч. Айтматов, М.П. Алексеев; вступит. ст. Ю. Смирнова. – Москва: Художественная литература, 1976. – 423 с.
303. Петров Б. День дольше века: [Инсценировка А. Мамбетова «И дольше века длится день» по одноим. роману Ч. Айтматова в театре им. Вахтангова. Москва] / Б. Петров // Сов. Россия. – 1984. – 24 июня.
304. Писатели у Президента: [В Астане Н. Назарбаев принял извест. литераторов Ч. Айтматова и О. Сулейменова] // Казахстанская правда. – 2001. – 19 мая.
305. Писатель на все времена // Central Asia Monitor. – 2008. – 26 дек. (№ 51/52). – С. 9.

306. Писатель, герой, академик // Веч. Астана. – 2008. – 13 дек. – С. 7.
307. Пленум правления Союза писателей СССР: [Выступления участников Пленума: Напеч.с сокр.; Среди выступл.Ч. Айтматов, М. Шаханов, О. Сулейменов и др.] // Лит. газета. – 1988. – 9 марта (№ 10). – С.4-10.
308. Последнее интервью Айтматова // Свобода слова. – 2008. – 19-25 июня. – С. 21.
309. Поэзия английского романтизма XIX века ; ред. совет: И.В. Абашидзе, Ч. Айтматов, М.П. Алексеев и др.; пер. с англ. ; вступит. ст. Д. Урнова. – Москва: Худож. лит., 1975. – 669 с.
310. Почему молчит Чингиз Айтматов? // Начнем с понедельника. – 2008. – 25 апр. – 1 мая. – С. 3.
311. Прасолов Е.А. Рельсы уходят ввысь: [Инсценировка А. Мамбетова «И долгие века длится день» по одноим. роману Ч. Айтматова в моск. театре им.Вахтангова. К гастроям в Алматы] / Е.А. Прасолов // Казахстанская правда. – 1985. – 27 окт.
312. Презентация книги завершится спектаклем: [В Бишкеке сост. презентация кн. Ч. Айтматова и М. Шаханова «Плач охотника над пропастью (исповедь на исходе века)», напечатан. казахст. издательством «Рауан»] // Казахстанская правда. – 1996. – 21 дек.
313. Президент: Н. Назарбаев направил Президенту Кыргызстана телеграмму соболезнования в связи с внезапной кончиной писателя Ч. Айтматова // Казахстанская правда. – 2008. – 12 июня. – С. 1.
314. Преступление в тени веков, или Маркиз де Сад, Доненбай и яд африканской двузубки; Пер. Е. Амади // Айтматов Ч., Шаханов М. Исповедь на исходе века (Плач охотника над пропастью): Книга – эссе, построенная на духовно-философских, историко-познавательных и любовных повествованиях. – Алматы, 2008. – С. 129-158.
315. Приветствия Конгрессу: Л.А. Путина, Д. Бадарч. Выступления: А.С. Дзасохов, Ч.Т. Айтматов, Э.В. Митрофанова, Р.С. Мотульский // Библиотекосведение. – 2008. – № 1. – С. 14-24.
316. Природа садизма // Наш мир. – 2008. – 6 нояб. – С. 115.
317. Пушкин А.С. Евгений Онегин: романы. Повести. / А.С. Пушкин. Т. 104: драматические произведения; ред. колл.: И.В. Абашидзе, Ч. Айтматов, М.П. Алексеев и др. Т. 104: драматические произведения. – Москва: Художественная литература, 1977. – 734 с.
318. Разваров Г. Мир Чингиза Айтматова: интеграция и диалог культур / Г. Разваров // Приуралье. – 2018. – 17 мая (№ 52). – С. 13.
319. Разваров Г. Мир Чингиза Айтматова: интеграция и диалог культур / Г. Разваров // Приуралье. – 2018. – 17 мая (№ 52). – С. 13.
320. Разгуляев Ю. Полет мысли и откровения души: [К выходу книги Ч. Айтматова и М. Шаханова «Плач охотника над пропастью»] / Ю. Разгуляев // Казахстанская правда. – 1997. – 17 янв.
321. Раимкулова А. Чтобы где-то преуспеть, нужно многое успеть / А. Раимкулова // Страна и мир. – 2010. – 1 марта. – С. 16.

322. Раухвергер М. Джамиля: лирическая опера в 3 д., 6 карт.: клави́р / М. Раухвергер; либретто Ч. Айтматова и С. Богомазова; по мотивам одноименной повести Ч. Айтматова. – Москва: Советский композитор, 1970. – 237 с.
323. Рыскулов А. Истоки творчества Чингиза Айтматова и испытание будущим / А. Рыскулов // Мысль. – 2018. – № 10. – С. 8.2-86.
324. Рустамбек И. Кто для Кыргызстана Чингиз Айтматов?: О писателе и событиях в стране / И. Рустамбек // Central Asia Monitor. – 2005. – 25 нояб. (№ 47). – С. 5.
325. Саблина М. Бессмертие прекрасного: [о постановке спектакля «Материнское поле» на сценах казах. театров] / М. Саблина // Театр. – 1965. – № 2. – С. 23-24.
326. Сабралиева А. В прошлой жизни я был волком: К 75-летию Ч. Айтматова / А. Сабралиева // Новости недели. – 2003. – 10-16 дек. – С. 30.
327. Савина З. Белое облако Айтматова / З. Савина // Южный Казахстан. – 2006. – 24 нояб. – С. 19.
328. Савина М.С. Художественное осмысление темы войны в творчестве Ч. Айтматова / М.С. Савина // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2007. – №7. – С. 195-197.
329. Савченко Т. Мы сами, а не наши потомки...»: [Обсуждение романа Ч. Айтматова «Плаха»] / Т. Савченко, Е. Цой, Н. Сарсекеева и др. // Индустр. Караганда. – 1986. – 29 окт.
330. Садыков Х. Реализм Айтматова: [к пробл. мифологизма] / Х. Садыков // Изв. АН КазССР. Сер. филол. – 1989. – № 2. – С. 32-40.
331. Саидов А.Х. Чингиз Айтматов как дипломат / А.Х. Саидов // Московский журнал междунар. права. – 2012. – № 4. – С. 21-43.
332. Сакенова А. Не потерять свое облако / А. Сакенова // Юридическая газета. – 2011. – 15 февраля. – С. 8.
333. Сапаргалиев Т. Горный властелин заснеженных вершин / Т. Сапаргалиев // Рудный Алтай. – 2022. – 6 января (№ 1). – С. 9.
334. Сардарбеккызы Н. Переводческие трансформации в русских и кыргызских переводах повестей Ч. Айтматова: автореф...канд. филол. наук. / к.Н. Сардарбек; науч. рук. Ч.Т. Джолдошева. – Бишкек: Улсын Хэвлэийн Хэрэг Эрлэх Хороо, 2005. – 25 с.
335. Саримов А. Конец и начало эпоса / А. Саримов // Тасжарған. – 2008. – 18 июня (№ 23). – С. 5.
336. Саркулова М.С. Философское мифотворчество Ч. Айтматова / М.С. Саркулова // Поиск. Серия гуманитарных наук. – 2001. – № 4-5. – С. 232.
337. Саркулова М.С. Ч. Валиханов и Ч Айтматов: два взгляда на миф / М.С. Саркулова // Валихановские чтения – 6: материалы междунар. научн.-практ. конф., посвящ. 10-летию Независимости Республики Казахстан. Т. 1. – Кокшетау, 2001. – С. 296-299.

338. Саркулова М.С. Ч. Валиханов и Ч. Айтматов: два взгляда на миф / М.С. Саркулова // Валихановские чтения – 6: в 4-х томах. – Т. 3. – Кокшетау, 2001. – С. 151-155.
339. Сатаева Г.С. Айтматоведение в Германии: автореф. ... канд. филол. наук. / Г.С. Сатаева; Кыргызский нац. ун-т им. Ж. Баласагына; науч. рук. Укибаева Л. – Бишкек: Советский композитор, 2015. – 26 с.
340. Сейдахметова Б. Наш Чингиз Айтматов / Б. Сейдахметова // Новое поколение. – 2008. – 28 марта (№ 12). – С. 13.
341. Сейдиматова Ч.М. О материнской ветви Чингиза Айтматова / Ч.М. Сейдиматова // Родной край. – 2011. – № 3. – С. 87-89.
342. Слово о друге: [К. Федин, А. Фадеев, Л. Соколов, Б. Кербабиев, О. Гончар, Ч. Айтматов об Ауэзове] // Казахстанская правда. – 1972. – 28 сент.
343. Сманов Б. Чингиз Айтматов – человек-легенда / Б. Сманов // Казахстанская правда. – 2012. – 24 августа. – С. 20.
344. Сманов Б. Планетарный Чингиз Айтматов / Б. Сманов // Мысль. – 2019. – № 2. – С. 63-68.
345. Смирнова А.И. Мифопоэтика Ч. Айтматова: животное в национальной картине мира / А.И. Смирнова // Художественный текст в диалоге культур: материалы международной научной конференции, посвященной Году Пушкина в Казахстане (4-6 октября 2006 г.): в 2-х частях. – Ч. 1. – Алматы: Казак университети, 2006. – С. 161-165.
346. Смирнова А. И слово это вместо души моей...» / А. Смирнова // Простор. – 2014. – № 2. – С. 158.
347. Смоллет Т. Путешествие Хамфри Клинкера. – О. Голдсмит. Векфильский священник / Т. Смоллет. – Москва: Художественная литература, 1972. – 567 с.
348. Смольяков А. Встреча на перекрестке: «Тополек мой в красной косынке» по повести Ч. Айтматова в Казахском академическом театре для детей и юношества им. Г. Мусрепова / А. Смольяков // Тамыр. – 2011. – № 3. – С. 22-25.
349. Слово о Чингизе Айтматове // Вестник БАЕ (Библиотечной Ассамблеи Евразии). – 2008. – № 4. – С. 40-44.
350. Соколова Е. Он был небом, и землей, и горами...» / Е. Соколова // Вечерний Алматы. – 2014. – 15 мая. – С. 14.
351. Сошникова И.В. Реалистическая художественная символика в творчестве Ч. Айтматова: дис. ... канд. филол. наук. / И.В. Сошникова; Киргизский государственный университет им. 50-летия СССР; науч. рук. Е.Т. Озмитель. – Фрунзе: Раритет, 1989. – 199 с.
352. Старостина Т. Встреча на «Буранном полустанке» / Т. Старостина // Индустр. Караганда. – 2008. – 21 июня. – С. 5.
353. Стоны заблудившихся лебедей, или Тайна медуз; Пер. С. Сокпакбаевой // Айтматов Ч., Шаханов М. Исповедь на исходе века (Плач охотника над пропастью): Книга – эссе, построенная на духовно-философских,

- историко-познавательных и любовных повествованиях. – Алматы, 2008. – С. 255-278.
354. Сумароков Л.И. Чингиз Айтматов – Человек Вселенная / Л.И. Сумароков, О.Л. Сумарокова // Вестник БАЕ (Библиотечной Ассамблеи Евразии). – 2018. – № 4. – С. 34-36.
355. Сыздыкова Г. Человек и мирозданье в историческом движении «Герой М. Ауэзова и Ч. Айтматова» / Г. Сыздыкова // М. Ауэзов и всемирная литература: материалы междунар. науч. – теорет. конф. 28-29 сент. 2000-2001 г. – С. 149-156.
356. Сыздыкбаев А. Международный форум в честь юбилея Чингиза Айтматова проходит в Астане / А. Сыздыкбаев // Қазақ үні. – 2018. – 30 апреля (№ 17). – С. 13.
357. Сырдыбаева Р. Вселенская музыка и духовное наследие тюркского мира в творчестве Чингиза Айтматова / Р. Сырдыбаева // Поиск. Серия гуманитарных наук. – 2012. – № 3. – С. 78-82.
358. Сырдыбаева Р. Чынгыз Айтматов и его «Глобальный театр» / Р. Сырдыбаева // Поиск. Серия гуманитарных наук. – 2012. – № 3. – С. 82-85.
359. Сырдыбаева Р.М. Поэтика прозы Ч. Айтматова в свете мультикультурных взаимосвязей: автореф. ... канд. филол. наук / Р.М. Сырдыбаева; Кыргызский нац. ун-т им. Ж. Баласагына; науч. рук. Акматалиев А.А. – Бишкек: Советский композитор, 2015. – 28 с.
360. Табаева З. Казахфильм возвращается на экраны / З. Табаева // Начнем с понедельника. – 2008. – 31 окт. – 13 нояб. – С. 9.
361. Табаева З. Когда падают горы / З. Табаева // Новая газ. – 2008. – 20-27 июня. – С. 23.
362. Табаева З. Новая жизнь произведений Айтматова / З. Табаева // Деловой Казахстан. – 2008. – 26 дек. (№ 50). – С. 11.
363. Табаева З. Памяти Чингиза Айтматова / З. Табаева // Начнем с понедельника. – 2008. – 13-19 июня. – С. 4.
364. Табаева З. Памяти Чингиза Айтматова / З. Табаева // Город. – 2009. – 23 окт. – С. 10.
365. Табаева З. Памяти Чингиза Айтматова / З. Табаева // Город. – 2009. – 23 окт. – С. 10.
366. Тагаев Б. Трагическое в творчестве Чингиза Айтматова: дис. ... канд. филол. наук. / Б. Тагаев; Кыргызский гос. ун-т им. 50-летия СССР; науч. рук. Борбугулов М. – Фрунзе: Советский композитор, 1990. – 141 с.
367. Таукеев С. Стилистическая роль повтора в произведениях писателей-билингвов: [Стилист. анализ худож. произведений Ч. Айтматова и А. Алимжанова] / С. Таукеев // Русский язык в казахской школе. – 1988. – № 12. – С. 47-51.
368. Те М. Созвучие культур / М. Те // Казахстанская правда. – 2018. – 9 января (№ 5). – С. 4.

369. Текешова М.Б. Художественное отображение проблемы судьбы в романе Ч. Айтматова «Когда падают горы» (Вечная невеста): автореф. ... канд. филолог. наук. / М.Б. Текешова; Кыргызский нац. ун-т им. Ж. Баласагына; науч. рук. Акматалиев А.А. – Бишкек: Советский композитор, 2016. – 26 с.
370. Тепло сияющих звезд, или горсть земли; Пер. С. Сокпакбаевой // Айтматов Ч., Шаханов М. Исповедь на исходе века (Плач охотника над пропастью): Книга – эссе, построенная на духовно-философских, историко-познавательных и любовных повествованиях. – Алматы, 2008. – С. 63-128.
371. Тё М. Громкое признание / М. Тё // Казахстанская правда. – 2018. – 22 ноября (№ 224). – С. 7.
372. Тин Т. «Прощай, Гульсары!» / Т. Тин // Коре ильбо. – 2018. – 14 сентября (№ 37). – С. 1,3.
373. Тлеубай Г.К. Концепты в прозе Ч. Айтматова / Г.К. Тлеубай // Наука и жизнь Казахстана. Серия искусствоведение, педагогика, филология, техника, медицинские науки. – 2017. – № 3. – С. 124-126.
374. Торежан З. Человек мира / З. Торежан // Литер. – 2023. – 4 февраля (№ 14). – С. 9.
375. Туаева З. Обзорный урок по теме «Современная советская литература». На материале повести Ч. Айтматова «Прощай, Гульсары!»: [Из опыта преподавания обзорных тем в ст. классах каз. школы] / З. Туаева // Русский язык в казахской школе. – 1971. – № 9. – С.19-27.
376. Турусов Е. Величавые вершины Чингиза: [К 60-летию со дня рождения Ч. Айтматова: Из блокнота писателя] / Е. Турусов // Южный Казахстан. – 1988. – 18 дек.
377. Турысбекова А. Казахстанцы – лауреаты международной премии им. Ч. Айтматова / А. Турысбекова // Казахстанская правда. – 2014. – 1 января (№ 1). – С. 3.
378. Тусупбекова Л. Интеграция – великая идея / Л. Тусупбекова // Казахстанская правда. – 2008. – 26 марта. – С. 1.
379. Тыныстановна Н.А. Идеино-художественные функции символов в произведениях Чингиза Айтматова: автореф. ...канд. филол. наук. / Н.А. Тыныстановна; Кыргызский нац. ун-т им. Ж. Баласагына; науч. рук. Садыков А. – Бишкек: Улсын Хэвлэйн Хэрэг Эрлэх Хороо, 2010. – 26 с.
380. Уразалиева Г.К. Судьба казаха в «Буранном полустанке» Чингиза Айтматова / Г.К. Уразалиева // PR и СМИ в Казахстане: сборник научных трудов. – Вып. 17. – Алматы, 2019. – С. 212-220.
381. Уразалиева Г.К. Конструирование казахской реальности в «Буранном полустанке» Чингиза Айтматова / Г.К. Уразалиева // Вестник Казахстанско-Американского свободного университета. – 2019. – № 2. – С. 27-35.
382. Ульянов М. Победить, пока не закрылся занавес: [Нар. артист

- СССР о работе над ролью Евдигея в инсценировке А. Мамбетова «И дольше века длится день». По одноим. роману Ч. Айтматова в театре им. Вахтангова. Москва] / М. Ульянов // Сов. культура Сов. культура. – 1985. – 31 янв. – С. 5.
383. Усвяцова Р. Айтматов Чингиз во Франции: [О популярности произведений кирг. писателя] / Р. Усвяцова // Простор. – 1968. – № 12. – С.113-115.
384. Усвяцова Р. Чингис Айтматов во Франции: [Отзывы о повестях Ч. Айтматова «Джамиля», «Прощай, Гульсары!», «Тополек мой в красной косыночке»] / Р. Усвяцова // Простор. – 1968. – № 12. – С.113-115.
385. Усенова Ж. Материнское поле: [Пьеса Ч. Айтматова в Талды-Курганском обл. драмтеатре] / Ж. Усенова // Заря коммунизма. – 1982. – 11 февр.
386. Федянина Л.Д. Театральность романа Ч. Айтматова «И дольше века длится день» и форма ее воплощения в музыке и хореографии / Л.Д. Федянина // Культура-искусство-образование: тенденции и перспективы: материалы междунар. науч.-практ. конф. (19-20 апр. 2002 г.) Т. 1. – С.191-200.
387. Феномен лидера в высказываниях религиозных и общественных деятелей // Мир о Нурсултане Назарбаеве / Под ред. Б.Г. Аягана. – Астана, 2010. – С. 165-189.
388. Философ, сеявший семена гениальности: [Высказывания об Абае М. Ауэзова, Ч. Айтматова, А. Нурпеисова, Ф. Майора] // Казахстанская правда. – 1995. – 8 авг.
389. Философские беседы: [В передаче «Что делать?» – «Философские беседы Виталия Третьякова», где обсуждалась тема Евросоюза, и которая была записана 19 февр. т.г. и демонстрировалась на рос. телеканале «Культура» принял участие Президент Н. Назарбаев] // Казахстанская правда. – 2003. – 15 апр. (№ 107/108). – С. 1.
390. Фотоновеллы. Чингиз Айтматов – великий писатель эпохи; сост.: Э.Мамадалиев, О.Шаршеналиев.–Бишкек: Кыргызполиграфкомбинат, 2004. – 124 с.
391. Хасанова М. Гуманист и борец: [К 100-летию со дня рождения тадж. писателя С. Айни (1878-1954). В тексте высказыв. писателей] / М. Хасанова // Литература ун максла. – 1978. – 28 апр. – С. 4.
392. Хлыпенко Г. Чингиз Айтматов – критик / Г. Хлыпенко, А. Нароза // Простор. – 2016. – № 4. – С.163-167.
393. Хлыпенко Г. Чувство Родины: Чингиз Айтматов о творческой истории своих произведений / Г. Хлыпенко, А. Нароза // Простор. – 2016. – № 10. – С. 164-171.
394. Хуан Ж. Художественный мир Ч. Айтматова и его концептуальное содержание / Ж. Хуан // Вестн. КазНУ. Сер. филологическая. – 2015. – № 6. – С. 2.96-301.
395. Ч. Айтматов и Казахстан // Книголюб. – 2004. – № 5. – С. 20.

396. Человек и миф в художественной интерпретации Чингиза Айтматова // Художественная антропология и творчество писателя. – Усть-Каменогорск-Алматы, 2007. – С. 283-291.
397. Человек огромной душевности: [Интервью с гостями столицы, прибывш. на юбилей: Кирилук В.(Укр.), Гринько Д.Г. (первый пер. на укр. яз.), Аскарлов Т.(Кирг.), Айтматов Ч. о торж. вечере, посв. юбилею М. Ауэзова в ин-те иностр. языков] // Веч. Алма-Ата. – 1977. – 23 сент.
398. Четыре матери, или осознание родной земли; Пер. Г. Шангитбаевой, Н. Мусиной // Айтматов Ч., Шаханов М. Исповедь на исходе века (Плач охотника над пропастью): Книга - эссе, построенная на духовно-философских, историко-познавательных и любовных повествованиях. – Алматы, 2008. – С. 15-62.
399. Чингиз Айтматов: Некролог // Простор. – 2008.– № 7. – С. 62-63.
400. Чингиз Айтматов и литература Казахстана; Сост.: Алтынбаева С.М., Машакова А.К.; Отв.ред. Каскабасов С.А.; Ин-т литературы и искусства им. М.О. Ауэзова. – Алматы: Жибек Жолы, 2003. – 108 с.
401. Чонмурунова Н.Ж. Концепты «Добро» и «Зло» в языковой картине мира в произведениях Ч.Т. Айтматова: автореф. ... канд. филол. наук. / Н.Ж. Чонмурунова; Кыргызско-Российский Славянский университет; науч. рук. З.К. Дербишева. – Бишкек: Ихлас, 2017. – 23 с.
402. Чонмурунова Н.Ж. Концепты «Добро» и «Зло» в языковой картине мира в произведениях Ч.Т. Айтматова: автореф. ... канд. филол. наук. / Н.Ж. Чонмурунова; Кыргызско-Российский Славянский университет; науч. рук. З.К. Дербишева. – Бишкек: Ихлас, 2017. – 23 с.
403. Шакирова Д.К. Проблема диалога культур восток-запад в произведениях Ч. Айтматова: историко-философский анализ: автореф. ... канд. филос. наук. / Д.К. Шакирова; Ин-т философии и политико-правовых исследований; науч. рук. Мукасов Ы.М. – Бишкек: Улсын Хэвлэийн Хэрэг Эрлэх Хороо, 2011. – 28 с.
404. Шакович Б. Когда смелость города берет: [«Первый учитель» в Алматинском ТЮЗе] / Б. Шакович // Сов. культура Сов. культура. – 1965. – 11 марта.
405. Шатрин А. Знаменательный путь: [О спектакле Таласского нар. театра «Первый учитель» по одноим. повести Ч. Айтматова] / А. Шатрин // Клуб и худож. самодеятельность. – 1967. – № 17. – С. 13-15.
406. Шауханов А. Наставник молодых талантов: проявивший обо мне поистине отеческую заботу, мой учитель и наставник, великий писатель Мухтар Ауэзов / А. Шауханов // Вести Семей. – 2022. – 20 сентября (№ 102). – С. 6.
407. Шафигуллина Р.Ф. Материнское поле Чингиза: от Идель-йорт до Исык-Куля / Р.Ф. Шафигуллина // Вестник БАЕ (Библиотечной Ассамблеи Евразии). – 2018.– № 4. – С. 37-44.

408. Шаханов М. Где нет языка – там нет народа» / М. Шаханов // Свобода слова. – 2009. – 18 июня. – С. 20-21.
409. Шаханов М. Дни, освященные седьмым чувством / М. Шаханов; Автозирванный перевод Н. Бокаева // Айтматов Ч., Шаханов М. Исповедь на исходе века (Плач охотника над пропастью): Книга – эссе, построенная на духовно-философских, историко-познавательных и любовных повествованиях. – Алматы, 2008. – С. 3-12.
410. Шаханов М. Душу свою храни: К 60-летию М. Шаханова / М. Шаханов // Вестник КазГНУ. Сер. биолог. – 2001. – № 2. – С. 62-64.
411. Шаханов М. Заблуждение цивилизации, или неоглашенный закон Кайырхана: Поэма / М. Шаханов; Вступит. сл. Ч. Айтматова // Казахстанская правда. – 1997. – 15 авг.; Отан. – 2000. – № 2. – С. 50.
412. Шаханов М. Отрарская поэма о побежденном победителе или просчет Чингисхана: О. Сулейменову / М. Шаханов // Шаханов М. Книга памяти: (Стихи, поэмы, баллады) / Пер. с каз. и вступит. слово Ч. Айтматова. – Алма-Ата, 1984. – С. 7-15; Сулейменов О. Голубиная книга. Вместе с Олжасом Олжасу. – Алматы: Ваumbach ФРГ, 1996. – С. 206-215.
413. Шаханов М. Три разновидности людей; Золото, серебро, олово; «Есть слово дружба...»; Реки: стихи / М. Шаханов; Пер. с каз. Д. Кононенко, Вступ. слово Ч. Айтматова // Украина (Киев). – 1987. – № 39. – С. 9. – На укр. яз.
414. Шаханов М. Феномен Айтматовского духа: Поэма к 70-летию Ч. Айтматова / М. Шаханов // DIDAR-Kazakstan. – 1999. – № 2. – С. 14.-19.
415. Шаханов М. Заблуждение цивилизации: Сага о нравах эпохи / М. Шаханов; Предисл. Ч. Айтматова; Послесл.Ф. Хитцера; Пер.на англ. У. Мэя. – Алматы: Өлке, 1999. – 276 с.
416. Шаханов М. Правдоформула и восхождение на Эверест любви: эссе о друге-брате Ч. Айтматове / М. Шаханов; пер. с каз. яз.: Ж. Шымшыкова, В. Акимова, К. Аскарлова, Б. Баймулдиной; предисл. Толен Абдикулы. – Астана: Типография оперативной печати, 2013. – 368 с.
417. Шашкова Л. Мир покорившее слово / Л. Шашкова // Казахстанская правда. – 2008. – 25 дек. – С. 6.
418. Шепеленко А. Экзамен на человечность: [Пьеса Ч. Айтматова, К. Мухамеджанова «Восхождение на Фудзияму» в Каз.театре драмы им. М. Ауэзова. К гастролям в респ.] / А. Шепеленко // Сов. Киргизия. – 1984. – 23 мая.
419. Шепелюк А. О важности книги замолвите слово: В Алматы состоялась открытие междунар. книжная и полиграфич. ярмарка «По Великому шелковому пути» с участием акима И. Тасмагамбетова и писателя Ч. Айтматова / А. Шепелюк // Экспресс К. – 2005. – 2 июня. – С. 2.

420. Шериязданова К. Памяти Чингиза Айтматова / К. Шериязданова // Казахстанская правда. – 2010. – 28 декабря. – С. 8.
421. Шимырбаева Г. Последняя улыбка Чингиза Айтматова / Г. Шимырбаева // Казахстанская правда. – 2011. – 4 мая. – С. 12.
422. Шимырбаева Г. Последняя улыбка Чингиза Айтматова / Г. Шимырбаева // Казахстанская правда. – 2011. – 4 мая. – С. 12.
423. Шимырбаева Г. Казахстан не был ему чужим / Г. Шимырбаева // Казахстанская правда. – 2023. – 20 января (№ 13). – С. 7.
424. Шинкоренко О. Там, где смешались судьбы волков и людей / О. Шинкоренко // Литер. – 2019. – 27 ноября (№ 183). – 2019. – С. 8.
425. Шишанова О. И дольше века длится день / О. Шишанова // Новое поколение. – 2016. – 17 марта (№ 28). – С. 7.
426. Шулембаева Р. Остаться всегда человеком / Р. Шулембаева // Казахстанская правда. – 2018. – 18 сентября (№ 176). – С. 12.
427. Щербаков К. И плыла земля...: [Инсценировка А. Маметова «И дольше века длится день» по одноим. роману Ч. Айтматова в театре им. Вахтангова в Москве] / К. Щербаков // Сов. культура Сов. культура. – 1984. – 12 июля.
428. Эмиров Н. Полустанок во Вселенной: [Пьеса Ч. Айтматова «И дольше века длится день» в Моск. театре им. Вахтангова] / Н. Эмиров // Ленинская смена. – 1984. – 27 июля.
429. Эрен Р. Чингиз Айтматов предлагает создать Институт развития тюркских языков: Беседа с изв. писателем / Р. Эрен // DA dijalog avrasja. – 2007. – № 24. – С. 92-95.
430. Я ощущаю жизнь как трагедию...: уроки Чингиза Айтматова // Канапьянов Бахытжан: өнегелі өмір. – Алматы, 2022. – С. 180-190.

МАЗМҰНЫ

Алатаудан асқақтаған Айтматов	3
Қазақ әдебиетіндегі Айтматов айдыны.....	8
Шыңғыс шығармаларындағы «мәңгүрттік» мәселесі.....	40
«Адамзаттың Айтматовы» шығармаларындағы адам экологиясы мәселелері.....	55
«Халық өз тілінде өзін таниды және өзін көрсетеді».....	98
Шыңғыс Айтматов – қазақ әдеби сынында.....	110
Айтматовтың афоризмдері.....	120
Библиография.....	134

Ғылыми басылым

Дандай Ысқақұлы

АДАМЗАТТЫҢ АЙТМАТОВЫ

Монография

Абай институтының
электронды басылымдары

3-том

Редакторлары: Б. Даутова, Г. Ыбырайқызы
Компьютерде беттеген Г. Ыбырайқызы
Мұқабасын безендірген А. Кенжеқожаева

АБ 3

Алматы, әл-Фараби даңғылы, 71

